सत्यमेव जयते
महाराष्ट्र शासन

शिक्षक मार्गदर्शिका
पूरक साहित्य : २०२०
इयत्ता : पाचवी

ज्ञानसेवा तु साफल्यम्

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद,
महाराष्ट्र, पुणे

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम
संशोधन मंडळ, (बालभारती) पुणे.

शिक्षक मार्गदर्शिका – पूरक साहित्य : २०२० (इयत्ता : पाचवी)

- **प्रवर्तक :**
  शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, महाराष्ट्र राज्य.
- **मार्गदर्शन :**
  वन्दना कृष्णा, (भा.प्र.से.)
  अपर मुख्य सचिव, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
  विशाल सोळंकी, (भा.प्र.से.)
  आयुक्त (शिक्षण), महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
- **प्रकाशक :**
  राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- **संपादक :**
  दिनकर पाटील
  संचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- **कार्यकारी संपादक :**
  विकास गरड, प्र. प्राचार्य (समन्वय)
  राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
  मनिषा यादव, वरिष्ठ अधिव्याख्याता,
  आंतरराष्ट्रीय गुणवत्ता कक्ष, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- **मुख्य समन्वयक (अभ्यासगट) :**
  डॉ. चंद्रशेखर मुरुमकर,
  अध्यक्ष, विषय समिती, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (बालभारती) पुणे.
- **संपादन साहाय्य :**
  विवेक गोसावी
  संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (बालभारती) पुणे.
  राजीव पाटोळे, समन्वयक,
  विद्या विभाग, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (बालभारती) पुणे.
  वर्षाराणी भोपळे,
  वरिष्ठ अधिव्याख्याता, समग्र शिक्षा विभाग, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- **प्रथम आवृत्ती :** सप्टेंबर २०२०
- **प्रती :** –
- **मुद्रक :** रुना ग्राफिक्स, पुणे.
- **आंतरराष्ट्रीय गुणवत्ता कक्ष, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.**

प्रास्ताविक

शिक्षक मित्रांनो,

राज्यातील महाराष्ट्र आंतरराष्ट्रीय शिक्षण मंडळ हे महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक परीक्षा मंडळात विलीन करण्यात आल्याने राज्यातील ८१ आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या शाळांतील विद्यार्थ्यांना आता शैक्षणिक वर्ष २०२०–२१ पासून समग्र शिक्षा अभियान अंतर्गत एकात्मिक व द्विभाषिक पाठ्यपुस्तके पथदर्शी प्रकल्पांन्वये पुरविण्यात आलेली आहेत. या ८१ शाळांमधील इयत्ता पहिली ते पाचवीसाठीच्या शिक्षकांसाठी सदर पाठ्यपुस्तके साधन म्हणून वापरताना राज्यस्तरावरून प्रचलित अभ्यासक्रमावर आधारित आपणांस उपयुक्त अशी शिक्षक मार्गदर्शिका – पूरक साहित्य : २०२० आपल्या हाती देत असताना आम्हांला आनंद होत आहे.

राज्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमार्फत चालविण्यात येणाऱ्या ६६०३३ शाळा आहेत. या शाळांसाठीचा अभ्यासक्रम टप्प्याटप्प्याने आंतरराष्ट्रीय दर्जाचा करण्यासाठी शासन प्रयत्नशील आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे व महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, (बालभारती) पुणे यांच्या समन्वयाने प्रचलित अभ्यासक्रमविषयक पूरक साहित्य तयार करण्यात आलेले आहे.

एकविसाव्या शतकातील कौशल्ये विद्यार्थ्यांना आत्मसात होणे तसेच दैनंदिन जीवनात येणाऱ्या विविध आव्हानांना आत्मविश्वासाने, समर्थपणे सामोरे जाणे हे अभ्यासक्रमाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. विद्यार्थ्यांसाठीची अध्ययन–अध्यापन प्रक्रिया तणावरहित, आनंददायी व प्रभावी होण्यासाठी आणि शिकणे अधिक समृद्ध करण्यासाठी, समाविष्ट करावयाच्या वैविध्यपूर्ण अध्यापनशास्त्रीय ज्ञानाच्या संदर्भात चांगले आकलन होण्यासाठी विविध अध्ययन अनुभव तसेच विविध उपक्रम व कृती सदर पूरक साहित्यामध्ये सुचविण्यात आलेल्या आहेत. तसेच विद्यार्थ्यांना स्वयं–अध्ययनाला प्रवृत्त करण्याच्या दृष्टीने आपणांस अधिकाधिक मार्गदर्शन होण्यासाठी सदर पूरक साहित्य समृद्ध करण्यात आले आहे. आपल्या विषयातील ज्ञान आणि कौशल्ये यांमध्ये वाढ करण्यासाठी सदर साहित्याचा निश्चितच उपयोग होईल याची आम्हांला खात्री आहे.

सदर पूरक साहित्याचा दैनंदिन अध्ययन–अध्यापन प्रक्रियेमध्ये प्रभावी वापर करण्यासाठी संबंधित पूरक साहित्याच्या अनुषंगाने इयत्ता पहिली ते पाचवीच्या वर्गास अध्यापन करणाऱ्या मुख्याध्यापक व शिक्षक यांच्यासाठी प्रशिक्षण आयोजित करण्यात येत आहे. अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या अनुषंगाने अध्ययन– अध्यापन प्रक्रिया सहजसुलभ व आनंददायी होण्यासाठी सदर पूरक साहित्याचा व प्रशिक्षणाचा निश्चितच उपयोग होईल.

दिनकर पाटील
संचालक,
राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र.

पूरक साहित्याचा वापर - मार्गदर्शक सूचना

शैक्षणिक वर्ष २०२०–२१ मध्ये सर्वांचे स्वागत. प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाबरोबरच प्रत्येक विद्यार्थ्यास गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळावे हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे उद्‌दिष्ट आहे. तसेच येणाऱ्या काळात समाजात आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेत सहभागी होण्यासाठी प्रत्येक मुलाला तयार करणे, हा सार्वत्रिक आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा उद्‌देश आहे. हे साध्य करीत असताना शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

दैनंदिन अध्ययन–अध्यापनात येणाऱ्या समस्या सोडवून गुणवत्ता वाढविण्यासाठी नवनवीन प्रयोग करणे आवश्यक असते. तसेच विद्यार्थ्यांना स्वयं–अध्ययनाला प्रवृत्त करण्यासाठी व त्यांच्यातील सर्जनशीलतेला वाव देण्यासाठी शिक्षकांनी नेहमीच नाविन्याचा शोध घेणे व आवर्जून अध्ययनपूरक साहित्याचा वापर करणे आवश्यक आहे. आपण करीत असलेल्या ज्ञानदानाच्या या प्रयत्नांना अधिक बळ प्राप्त व्हावे म्हणून ही शिक्षक मार्गदर्शिका – पूरक साहित्य : २०२० निर्मिती करण्यात आली आहे. आपणा सर्वांना ज्ञात आहेच की माहितीचे रूपांतर कृतीत होते तेव्हाच ज्ञाननिर्मिती होत असते. तद्‌नुषंगिक माहितीचे रूपांतर कृतीत कसे करावे याचे मार्गदर्शन करणारी ही मार्गदर्शिका तुम्हांला उपयुक्त ठरेल याची आम्हांस खात्री आहे.

प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम २०१२ नुसार ही शिक्षक मार्गदर्शिका – पूरक साहित्य : २०२० इयत्तानिहाय तयार करण्यात आलेली आहे.

या मार्गदर्शिकेची उद्‌दिष्टे :

१) सुलभक आणि शिक्षक यांना प्रचलित अभ्यासक्रमाच्या अध्ययन निष्पत्तीप्रमाणे पूरक अनुभव देण्यासाठी व विद्यार्थ्यांची अधिक प्रगती करण्यासाठी नवीन अध्यापनशास्त्रीय ज्ञानाच्या संदर्भात योग्य आकलन आणि आवश्यक कौशल्ये निर्माण करणे.

२) मुख्य विषयातील प्रत्येक इयत्तेसाठी निश्चित करण्यात आलेल्या अध्ययन निष्पत्ती साध्य करण्यासाठी शिक्षकांच्या क्षमता विकसित करणे.

३) मुख्य विषय म्हणून इयत्ता पहिली ते पाचवीसाठी अध्यापन करणाऱ्या अध्यापकांना त्या संबंधित विषयाचे स्वरूप व व्याप्ती समजून घेण्यास मदत करणे.

४) पाठ्यपुस्तक हे साध्य नसून साधन आहे, यास्तव पाठ्यपुस्तकात समाविष्ट केलेल्या घटकाप्रमाणे परिसरीय कृतीपूर्ण व सर्वांगीण सहभाग विकासाचे अध्ययन अनुभव देणे.

५) पाठ्यपुस्तकातील उपक्रमांव्यतिरिक्त अध्यापनतंत्रासह अध्ययन अनुभवाला पूरक असे उपक्रम विद्यार्थ्यांना देणे आणि ते त्यांच्याकडून करून घेणे.

६) आशयाच्या विश्लेषणानंतर शिक्षकाला विद्यार्थ्यांकडून जे वर्तनबदल अपेक्षित असतात, त्या अध्ययन निष्पत्तीची ओळख करून देऊन समर्पक मूल्यमापन तंत्राची माहिती करून देणे.

७) वरील सर्व घटकांचे परिपूर्ण ज्ञान प्राप्त होण्यासाठी अपेक्षित व घटकांना अनुसरून संदर्भ साहित्य व संदर्भ स्रोत यांची माहिती देणे. या उद्‌देशास अनुसरून मार्गदर्शिकेची निर्मिती करण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ व राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० तसेच प्राथमिक शिक्षण

अभ्यासक्रम २०१२ समोर ठेवून महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, (बालभारती) पुणे निर्मित पाठ्यपुस्तकांचे अध्यापन करताना आपणांस मार्गदर्शक ठरेल अशी पुस्तिका तयार करण्यात आली आहे. सदर पुस्तिका इयत्तानिहाय सर्व विषय समाविष्ट असलेली तयार करण्यात आली आहे, यास्तव आपणांस सर्व विषयांचा समवाय साधता येईल. प्रत्येक विषयाचे पाठ्यपुस्तक एकमेकांस कसे पूरक आहे याची ओळख आपणास होईल.

मार्गदर्शिकेमधील प्रत्येक घटकाची रचना विशिष्ट क्रमाने करण्यात आली आहे. प्रत्येक विषयाच्या सुरुवातीला प्राथमिक शिक्षण धोरण २०१२ ची उद्‌दिष्टे दिली आहेत, विषयाच्या व्याप्तीचे आकलन होण्यास त्याची मदत होईल. त्यानंतर **घटक, उपघटक, तासिका, उपघटकाच्या अंतर्गत स्पष्ट करावयाच्या संकल्पना व संबोध, संबंधित घटकांची उद्‌दिष्टे, परिसरीय कृतीपूर्ण व सर्वांगीण सहभागाचे अध्ययन–अनुभव, अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम, मूल्यमापन, विषय समवाय, संदर्भ व स्रोत, अध्ययन निष्पत्ती** या क्रमाने आपले अध्यापन आणि विद्यार्थ्यांचे अध्ययन ज्या क्रमाने पुढे जात असते त्या क्रमाने सदर पुस्तिकेत प्रस्तुत घटक समाविष्ट केलेले आहेत.

उपरोक्त क्रमाने केलेली रचना देखील विशिष्ट हेतूने केलेली आहे. उपघटकामध्ये पाठाचे शीर्षक असेल परंतु त्याचबरोबर प्रस्तुत पाठातून स्पष्ट करावयाचा संबोध निदर्शनास येईल. आपण मनात निश्चित केल्याप्रमाणे संबोध आहे की नाही हे पुढच्या टप्प्यात पहावयास मिळेल, काय संबोध स्पष्ट करावयाचे हे ज्ञात होत असतानाच संबंधित घटकाविषयीची उद्‌दिष्टे पुढे आलेली असतील, जी उद्‌दिष्टे रुजवायची आहेत त्यासाठी पूरक असे अध्ययन–अनुभव द्यावे लागतील, ते फक्त पूरक असतील असे नाही तर ते विद्यार्थ्यांच्या परिसरातून उपलब्ध होतील आणि विशेष करून ते कृतिपूर्ण आणि सहाध्यायी यांना सामावून घेणारे असतील यासाठी तो अध्ययन–अनुभव देताना ज्ञानरचनावादाचे कोणते तंत्र वापरावे हेही नमूद करण्यात आले आहे. अर्थात आपणांस ते वापरण्याचे निश्चितच स्वातंत्र्य असेल. पाठ्यपुस्तक व पाठ्यपुस्तकातील घटक हे आपणांस संबोध स्पष्ट करण्यासाठी पूरक असले तरी ते अधिक स्पष्ट होण्यासाठी पूरक उपक्रम कोणते घ्यावे याची माहिती प्रस्तुत पुस्तिकेत दिली आहे.

उद्‌दिष्टे → पूर्वज्ञान → अध्ययन–अध्यापन प्रक्रिया → अपेक्षित वर्तन मूल्यमापन = अध्ययन निष्पत्ती.
याप्रमाणे प्रत्येक विषयाची रचना केलेली आहे.

एका विषयाचे अध्यापन करताना आपणांस ज्ञात आहे की, इतर विषयही संबंधित विषयाच्या अनुषंगाने येत असतात. भाषा विषयाचे अध्यापन करताना फक्त तो विषयच अध्यापन केला जातो असे नाही, तर इतर विषयांशीही समवाय कसा साधला जातो याचेही मार्गदर्शन प्रस्तुत मार्गदर्शिकेत होणार आहे. विद्यार्थी ज्ञानी करायचा असेल तर फक्त पाठ्यपुस्तकातील माहितीवर अवलंबून राहता येणार नाही, त्यास पूरक असे संदर्भ आपणांस द्यावे लागतील, विद्यार्थ्यांची वाटचालही त्या दिशेने होईल, यासाठी प्रत्येक विषयात संबंधित घटकाला अपेक्षित कोणते संदर्भ आहेत याची माहिती मार्गदर्शिकेतून प्राप्त होईल.

ज्ञानग्रही, नवनिर्माणशील, विकसित, चिकित्सक तसेच दुर्दम्य आत्मविश्वास असणारा विद्यार्थी तयार करण्यासाठी ही मार्गदर्शिका आपणांस नक्कीच उपयुक्त ठरेल.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	विषय	पाठ्यक्रमाचे घटक	पृ. क्र.
१.	मराठी	• संवाद शिक्षक मित्रांशी	१
		• विषयाची उद्‌दिष्टे	३
		• पाठ्यक्रमाचे घटक व अध्ययन निष्पत्ती	४
२.	इंग्रजी	• Talk with Teachers	४८
		• General Objectives	५०
		• Topic and Learning Outcomes	५२
		• References/Resources	५५
३.	हिंदी	• दो शब्द	५६
		• हिंदी भाषा के उद्‌देश्य	५८
		• कक्षा अध्यापन के उद्‌देश्य और अध्ययन निष्पत्ति	५९
३.	गणित	• संवाद शिक्षक मित्रांशी	९२
		• उद्‌दिष्टे	९५
		• पाठ्यक्रमाचे घटक व अध्ययन निष्पत्ती	९६
४.	परिसर अभ्यास : भाग १	• संवाद शिक्षक मित्रांशी	१११
		• उद्‌दिष्टे	११३
		• पाठ्यक्रमाचे घटक व अध्ययन निष्पत्ती	११४
	परिसर अभ्यास : भाग २	• संवाद शिक्षक मित्रांशी	१३५
		• उद्‌दिष्टे	१३७
		• पाठ्यक्रमाचे घटक व अध्ययन निष्पत्ती	१३८
५.	आरोग्य व शा. शिक्षण	• संवाद शिक्षक मित्रांशी	१४५
		• अभ्यासक्रमाची ध्येय, उद्‌दिष्टे व क्षेत्रे	१४९
		• आरोग्य व शारीरिक शिक्षणाचा इतर विषयांशी समवाय	१५१
		• पाठ्यक्रमाचे घटक व अध्ययन निष्पत्ती	१५३
		• पूरक उपक्रम, विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी	१६३
		• नियोजन/मूल्यमापन/संदर्भ सूची	१६६
६.	कार्यानुभव	• संवाद शिक्षक मित्रांशी	१७०
		• कार्यानुभव विषयाची ठळक उद्‌दिष्टे, उपक्रमांचे स्वरूप व आराखडा, अनिवार्य उपक्रम	१७२
		• मूल्यमापन निर्देश/संदर्भ सूची	१८५
७.	कला शिक्षण	• संवाद शिक्षक मित्रांशी	१८८
		• कला शिक्षण अभ्यासक्रमाची ध्येय व उद्‌दिष्टे	१८९
		• पाठ्यक्रमाचे घटक, अध्ययन निष्पत्ती, अध्ययन अनुभव, मुक्त अभिव्यक्ती व इतर विषयांशी समवाय	१९१
		• मूल्यमापन निर्देश/संदर्भ सूची	२०५
		• पूरक साहित्य विकसन निर्मिती गट : यादी	२०७

शिक्षक मार्गदर्शिका - पूरक साहित्य : २०२०

विषय – मराठी

संवाद शिक्षक मित्रांशी

दाऊं वेल्हाळे देशी नवी। जे साहित्यातें वोजावी ।
अमृतातें चुकी ठेवी । गोडिसेंपणें ।।५७।। ज्ञाने. अ. १३.

'' ही माझी मराठी, देशभाषा खरी पण साहित्याला सजवील, धडे देईल व आपल्या गोडीपणाने अमृतालाही फिके पाडील, अशी अपूर्वसुंदर मराठी भाषा उपयोगात आणू.'' अखिल जगताची माउली संत शिरोमणी संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीच्या तेराव्या अध्यायात अध्यायाचा समारोप करताना मराठी भाषेबद्दल काढलेले हे गौरवोद्गार सार्थ ठरवायचे असतील तर तिचे वारस म्हणून आपण समृद्ध असणे अपेक्षित आहे, तसेच तिचे उत्तराधिकारीही तितकेच समृद्ध व्हावेत. आपण तर समृद्ध आहातच, परंतु तिच्या या उत्तराधिकाऱ्यांनाही समृद्ध केले पाहिजे. याचे उत्तरदायित्व कुटुंब, समाज आणि शाळा या सर्व घटकांकडे येते. ही समृद्धता निर्माण व्हावी यास्तव तुम्ही तुमच्या बाजूने प्रयत्न करीत आहातच. तुमच्या त्या प्रयत्नांना अधिक बळ प्राप्त व्हावे यास्तव या मार्गदर्शिकेची निर्मिती केलेली आहे. अध्यापनाच्या पवित्र अशा कार्यात सदर मार्गदर्शिका तुम्हांला दिशा दाखवील अशी आशा वाटते.

मुलांच्या भाषिक समृद्धीमध्ये पाठ्यपुस्तक साधन असले तरी अध्यापनामध्ये त्यासही महत्त्वाचे स्थान आहे. त्या दृष्टीने थोडेसे इयत्ता पाचवीच्या पाठ्यपुस्तकाविषयी जाणून घेऊ या. ज्या देशभाषेची संत ज्ञानेश्वरांनी थोरवी गायली, त्या मातृभाषेला विनंती करून तिच्या प्रांगणात लिलया वावरत असलेल्या विविध साहित्याची पेरणी या पाठ्यपुस्तकात केलेली आहे. वल्हवा रं वल्हवा, माहेर, रंग जादूचे पेटीमधले, सण एक दिन, पुस्तके, वासरू, प्रश्न विचारा पुन्हा पुन्हा, कापणी, अशा विविध आशयाच्या आणि बोलीतल्या कविता विद्यार्थ्यांच्या भाषिक समृद्धीबरोबर त्यांच्या सर्जनशीलतेला साद घालत आहेत. बंडूची इजार या आकर्षक चित्रकथेपासून सुरुवात करून जनाई, ढोल, माझं शाळेच नक्की झालं या ग्रामीण कथा विद्यार्थ्यांना त्यांच्या भावविश्वात घेऊन जातात. सावरपाडा एक्सप्रेस, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज विद्यार्थ्यांना जगण्याची दिशा देतात. मुंग्यांच्या जगात, अरण्यलिपी या ललित साहित्य मानवेतर प्राण्यांच्या भावविश्वाची ओळख अतिशय सुंदर शब्दांत करून दिलेली आहे. कठीण समय येता, माळीण गाव : एक घटना, आपल्या समस्या आपले उपाय, स्वच्छतेचा प्रकाश, पाण्याची गोष्ट या पाठातून सामाजिक समस्यांची जाणीव करून दिली त्यावरील उपाय सुचविलेले आहेत तसेच भाषिक अंगाने विचार करता आपल्या समस्या भाषेतून कशा व्यक्त केल्या जातात याचीही ओळख करून दिलेली आहे. हे पाठ्यपुस्तक मुलांना कारागिरी व 'अति तिथं माती' या नाट्यप्रवेशातून कलेच्या दालनातही घेऊन जाते. ही मातृभाषा

अमृतालाही पैजेवर जिंकेल अशी खात्री ज्या संतांनी दिली त्या संतांच्या साहित्याचा गोडवा चाखायला या पाठ्यपुस्तकातून मिळणार आहे.

या पाठ्यपुस्तकातील पाठ्यघटकांच्या मदतीने विद्यार्थ्यांना भाषिक कौशल्याच्या विकासाबरोबर जीवन कौशल्याच्या विकासाकडे कसे न्यावे याचे मार्गदर्शन प्रस्तुत पुस्तिकेत केले आहे. प्राथमिक शिक्षण २०१२ च्या उद्दिष्टांना अनुसरून ती साध्य करण्यासाठी अध्ययनाला पूरक ठरतील, परंतु त्या परिसरीय अनुभवांशी निगडित असतील अशा कृतींचा तसेच उपक्रमांचा विचार मार्गदर्शिकेत केलेला आहे. अध्यापनामध्ये तसेच सर्वांगीण मूल्यमापनासाठी या कृती निश्चित मार्गदर्शक ठरतील. प्रत्येक घटकाचे मूल्यमापन करताना साधनतंत्रे महत्त्वाची असतात संबंधित साधनतंत्रांचा विचार मार्गदर्शिकेत केला आहे. एका विषयाचा इतर विषयांशी समवाय कसा साधता येईल? याचा विचार सदर मार्गदर्शिकेमध्ये करण्यात आलेला आहे. एका घटकात विद्यार्थी इतर कोणत्या विषयाचा अभ्यास सहज करू शकतील आणि त्यांची चिकित्सक वृत्ती कशी वाढीस लागेल याचा विचार करण्यात आला आहे. याप्रमाणे केलेले अध्ययन आणि संबंधित घटकाला पूरक अशा अध्ययन निष्पत्ती मार्गदर्शिकेत नमूद करण्यात आल्या आहेत.

अशी बहुअंगी मार्गदर्शिका तुम्हांला अध्यापनामध्ये नक्कीच उपयुक्त ठरेल असा विश्वास वाटतो. या मार्गदर्शिकेच्या मदतीने तुमचे अध्यापन आणि मुलांचे अध्ययन आनंदी होईल.

■■■

विषयाची उद्दिष्टे : प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम २०१२ प्रमाणे

१) घरी वा परिसरात चालणाऱ्या अनौपचारिक वा औपचारिक संभाषणात भाग घेऊन ऐकलेली, पाहिलेली, अनुभवलेली माहिती सांगणे.

२) दैनंदिन व्यवहारासाठी आवश्यकतेनुसार प्रमाणभाषेचा उपयोग करणे.

३) सूचनांवर आधारित खेळ खेळणे.

४) कविता, गाणी, समूहगीते तालासुरात व लयीत म्हणणे.

५) शाळेतील वा परिसरातील विविध सांस्कृतिक कार्यक्रमात भाग घेताना स्वत:वर सोपविलेली जबाबदारी समजून घेणे. मित्रांना त्यांची जबाबदारी समजावून देणे.

६) सार्वजनिक ठिकाणी दिलेल्या, श्रवण केलेल्या तसेच लिखित सूचना आणि संदेश समजणे.

७) पाठ्य व पुरवणी वाचन साहित्यांतील, कथांमधील आशय आणि कवीने केलेल्या कल्पना सांगणे.

८) गाणी व कवितांमधील आशय तसेच कवीने केलेल्या कल्पना सांगणे.

९) अचूक, स्पष्ट शब्दोच्चार, अर्थानुसार आरोह–अवरोह तसेच विरामचिन्हे लक्षात घेऊन प्रकटवाचन करणे.

१०) एका मिनिटात सुमारे ७० शब्द या गतीने समजपूर्वक मूकवाचन करणे.

११) एकापेक्षा अधिक अर्थ असणारे शब्द, म्हणी आणि वाक्प्रचार यांचा वाक्यात उपयोग करणे.

१२) अर्थ समजून वाक्यामध्ये योग्य उपसर्ग व प्रत्यय लावणे.

१३) योग्य आकाराची अक्षरे, शब्द यांच्यात उचित अंतर ठेवून व विरामचिन्हांचा योग्य उपयोग करून लेखन करणे.

१४) सातत्याने नवीन शब्द गोळा करणे आणि 'आमचा शब्दसंग्रह' विकसित करण्यासाठी त्यांची अर्थासह नोंद करणे.

१५) वाचन शब्दसंपत्तीत सुमारे ३००० शब्दांपर्यंत वाढ करणे.

१६) आवडलेली कथा, कविता, विनोद साभिनय सादर करणे.

१७) अपरिचित मजकुराचे अनुलेखन आणि श्रुतलेखन करणे.

१८) परिचित विषयावर मुद्देसूद व सुसंगत भाषण करणे.

१९) परिचित विषयावर सुसंगतपणे सुमारे आठ ते दहा वाक्यांचा निबंध लिहिणे.

■■■

पाठ्यक्रमाचे घटक व अध्ययन निष्पत्ती

घटक : पद्य काव्यानंद **उपघटक :** १) माय मराठी **अंदाजे तासिका :** १

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- गीत काव्याची ओळख, अपरिचित शब्द, पूरक वाचन.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. गाणे तालासुरात म्हणता येणे. २. मराठी भाषेचे महत्त्व जाणणे. ३. कवितेचा अर्थ समजून प्रकट वाचन करणे. ४. राष्ट्रभक्ती व राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना रुजविणे. ५. समूहभावना निर्माण करणे.	१. पृच्छा तंत्र – इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत जायला आवडेल का? २. प्रत्यक्ष कृती – गाणे तालासुरात, साभिनय करून दाखवावे. ३. सहअध्ययन – स्वत: म्हणणे. विद्यार्थ्यांना पाठीमागे म्हणण्यास सांगणे. ४. सामूहिक अध्ययन – गीत समूहाने म्हणणे.	१. कुसुमाग्रजांची कविता मिळवून तिचे वर्गात वाचन करणे. २. मराठी भाषेचा सार्थ अभिमान, वर्णन केलेल्या कवितांचा संग्रह करणे. ३. महाराष्ट्राव्यतिरिक्त कोणकोणत्या राज्यात व देशात मराठी भाषा बोलली जाते? शिकविली जाते, याचा इंटरनेटद्वारे शोध घेणे.	निरीक्षण तोंडी परीक्षा	परिसर अभ्यास –२ **भूगोल –** महाराष्ट्राची प्रादेशिक माहिती	दीक्षा ॲपवरील व्हिडिओ, कुसुमाग्रज, माधव जूलियन, ... अशा अनेक कवींच्या कविता	१, ३, ७, ८, १२, १५

घटक : गद्य –चित्रकथा **उपघटक :** २) **अंदाजे तासिका :**

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- कथा – चित्रकथा, कथन (वाचन), संवाद, विरामचिन्हे, अपरिचित शब्द, बोली भाषा, लेखन.

१. भावानुरूप प्रकट वाचन करता येणे. २. कथेचा आशय, विनोद समजणे, त्याचा आनंद घेणे.	१. पाठाचे प्रभावी वाचन – शिक्षकांकडून प्रकट वाचन : विद्यार्थ्यांनी पाठातील विनोदाचा आनंद घेणे.	१. चित्रकथेचे नमुने मिळविणे (वर्तमानपत्रे, ग्रंथालयातील पुस्तके यातून शोधणे –	दैनंदिन नोंद – विद्यार्थ्यांच्या वाचन करतानाच्या	परिसर अभ्यास गणित, चित्रकला, कार्यानुभव	यू–ट्यूब, वर्तमान पत्रातील	१, ३, ६, ७, ९, १०, ११, १२, १५

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
३. कथेतील घटनाक्रम, पात्रे त्यांची वैशिष्ट्ये सांगणे. ४. भाषिक सौंदर्य स्थळे समजून त्याचा आनंद घेणे, त्याचा वापर करणे. ५. विरामचिन्हांचा वापर करता येणे. ६. चित्र कथा व इतर कथा यांच्यातील फरक सांगता येणे.	विद्यार्थ्यांनी गटात प्रकट वाचन करणे, अपरिचित शब्दांची यादी तयार करणे, अर्थ शोधणे. गट नायकांचे प्रकट वाचन. प्रत्येकाच्या वाचनाची वैशिष्ट्ये व त्रुटी या विषयी चर्चा, पाठाचा आशय व पाठाची वैशिष्ट्ये – शिक्षक विद्यार्थी चर्चा. २. पाठात झालेली मजा कोणती? कथेतील पात्रे व त्यांची गुणवैशिष्ट्ये कोणती? (उदा. बंडू – शांत, कष्टाळू, प्रामाणिक, मायाळू, कोणाच्या अध्यात–मध्यात नसलेला, नाकासमोर चालणारा, आपल्या कुटुंबावर प्रेम करणारा, सावळ्या रंगाचा, शिडशिडीत शेतकरी) आपल्या आसपास असलेल्या अशा व्यक्ती	भाषिक वैशिष्ट्ये समजून घेऊन इतर पाठात त्याचा शोध घेणे त्याविषयी चर्चा– चित्रकथा नियमित कथेसारखी लिहिणे. चित्रकथा व इतर कथा यातील फरक सांगता येणे.	नोंदी घेणे, गटात काम करतानाची भूमिका लक्षात घेणे.		चित्रकथा, कॉमिक्स	

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	व त्यांची वैशिष्ट्ये सांगणे, लिहिणे (विद्यार्थी गटात कार्य) कथेत घडणाऱ्या विविध घटना सांगणे. कथेत उल्लेख केलेली निता कोण असावी? तिचे चित्र कोणते असावे याविषयी चर्चा. पाठात वापरलेली भाषा व तिची वैशिष्ट्ये. त्याला पुस्तकी भाषेत येणारे शब्द शोधणे. (दोन विद्यार्थ्यांत कार्य) ४. भाषिक वैशिष्ट्यांचा शोध घेणे. उदा. जोडून येणारे शब्द – पीक पाणी, वस्तूंना प्राण्यांची नावे देणे, त्या शब्दांचा वापर करणे. उदा. इजारीचे पाय, कपाचे कान, नारळाचे केस. बाटलीचे तोंड, बोली भाषेतील लेखन.					

घटक : पद्य **उपघटक :** ३) वल्हवा रं वल्हवा **अंदाजे तासिका : १**

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) : • कोकणी गीत व भाषा यांची ओळख.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. गाणे तालासुरात म्हणता येणे. २. कोळी लोकांचे जीवन समजून घेणे. ३. कवितेचा अर्थ समजून प्रकट वाचन करणे. ४. कोकण प्रांताची ओळख करून घेणे. ५. समूहभावना निर्माण करणे.	१. समुद्र जीवनाबद्दल माहितीपर चर्चा. २. 'वल्हवा' हा शब्द कोणत्या बोलीतील आहे? ३. कागदी होडी करून प्रत्यक्ष अनुभव देणे.	१. कोकणी बोलीबद्दल माहितीचे संकलित करणे. नाविकांच्या जीवनाबद्दल माहिती घेणे.	निरीक्षण तोंडी परीक्षा	परिसर अभ्यास भाग १ व भाग २ भूगोल/ **इतिहास :** कोकण प्रांत	दीक्षा ॲपवरील व्हिडिओ, कोळी गीतांचे ऑडिओ, व्हिडिओ.	१, २, ३, ७, ११, १२, १५

घटक : गद्य व्यक्तिचित्र **उपघटक :** ४) सावरपाडा एक्सप्रेस- कविता राऊत. **अंदाजे तासिका : ४**

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- चरित्र, प्रकटवाचन, चरित्र नायकाची वैशिष्ट्ये, चरित्र : सातत्याने सत्याचे भान राखून एखाद्या कर्तृत्ववान व्यक्तीच्या जीवनाचा कालानुसारी, घटनानुसारी वा विषयानुरूप साधार विश्लेषणात्मक वा परिचयात्मक इतिहास व त्या आधारे त्या त्या व्यक्तिमत्वाच्या विकासाचा आलेख म्हणजे चरित्र होय.
- चरित्र या साहित्याचा वरील वैशिष्ट्यांचा प्रस्तुत पाठाच्या आधारे परिचय करून द्यावा.

१. स्वची जाणीव निर्माण करून देऊन स्वमत अभिव्यक्ती विकसित करणे. २. खेळ, उत्सव वा मनोरंजनाच्या क्षेत्रासंबंधात ऐकलेल्या, वाचलेल्या,	१. **पृच्छा तंत्र -** पूर्वज्ञान जागृतीसाठी प्रश्न विचारणे. अध्यापकांनी विद्यार्थ्यांना आशयाकडे नेणारे प्रश्न विचारावेत.	१. पत्रलेखन - तुमच्या मित्राचा धावण्याच्या स्पर्धेत जिल्हा पातळीवर प्रथम क्रमांक आला आहे. त्याचे अभिनंदन करणारे पत्र लिहा.	निरीक्षण नोंदी चाचणी तोंडीकाम प्रकल्प	**भूगोल -** जग देश - भारत, चीन राज्य - महाराष्ट्र, कर्नाटक,	दीक्षा ॲपवरील व्हिडिओ.	१, २, ३, ७, १३, १५

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
पाहिलेल्या घटनांबद्दल मित्रांबरोबर चर्चा करणे. ३. तणावविरहित जीवन जगण्यासाठी वृत्ती व क्षमता विकसित करणे. ४. भारतातील विविध खेळाडूंविषयी माहिती करून देणे. ५. चरित्रात्मक पाठ या साहित्य प्रकाराची ओळख करून देणे. ६. साहित्य कृतीचा आस्वाद घेणे. ७. इतर साहित्य कृतींचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.	**२. गटचर्चा –** परिसरातील खेळात प्रावीण्य मिळविलेल्या व्यक्तींविषयी चर्चा करा. **३. विश्लेषण –** तुमच्या मित्राने तालुका पातळीवर खेळात अव्वल स्थान मिळविले आहे परंतु त्याची आर्थिक परिस्थिती नसल्यामुळे तो जिल्हा पातळीवर खेळायला जाऊ शकत नाही. अशा वेळेस तुम्ही काय कराल? **४. व्यष्टी अभ्यास तंत्र –** एखाद्या क्षेत्रात विशेष नावलौकिक मिळविलेल्या व्यक्तीचा अभ्यास.	२. व्यष्टी अभ्यास– ‘माझा आवडता खेळाडू’ या विषयावर तीस ते चाळीस शब्दांत निबंध लिहा. इ. प्रकल्प – पाठात आलेल्या शब्दांचे समानार्थी शब्द विरुद्धार्थी शब्द, वाक्प्रचार व त्यांचा वाक्यात उपयोग, शब्दाचे दोन किंवा अनेक अर्थ असलेल्या शब्दांचा संग्रह करणे. ३. पाठातील उपक्रम पूर्तता करणे. ४. सहाध्यायी अध्ययन – विद्यार्थ्यांचे गट करून त्यांना वेगवेगळे खेळ व त्या खेळामध्ये विशेष प्रावीण्य मिळविलेल्या खेळाडू विषयी चर्चा करून माहिती किंवा त्या खेळाडूच्या जीवनातील एखादा प्रसंग लिहिण्यास सांगावा.		गुजरात जिल्हा – नाशिक, बंगळूर, गांधीनगर तालुका – त्र्यंबकेश्वर गाव – हरसूलपाडा, – सावरपाडा		

घटक : गद्य ललित लेख **उपघटक :** ५) मुंग्याच्या जगात **अंदाजे तासिका :**

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- लेख, माहिती, वाक्प्रचार, शब्दसमूह, शब्दांची रूपे, संवादाची भाषा.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. माहिती वाचणे, माहितीचा विषय समजणे, माहितीचे आकलन होणे. २. लेखाची मांडणी/रचना समजणे. ३. अपरिचित शब्दांचा अर्थ शोधणे. ४. भाषिक सौंदर्यस्थळे-शब्दसमूह, वाक्प्रचार, शब्दांची वेगवेगळी रूपे अर्थ समजून घेणे. ५. माहितीचा उपयोग स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी करणे. ६. भाषिक संवाद व अभाषिक/मूक संवादाची माध्यमे समजणे व त्याचा वापर करणे.	१. घर व परिसरातील कीटकांविषयी गप्पा, त्यांचे चावणारे व न चावणारे, दंश करणारे व न दंश करणारे असे वर्गीकरण करणे. २. मुंग्याविषयी विद्यार्थ्यांना असलेली माहिती (रंग, आकार, प्रकार) व मुंग्यांचे गुण याविषयी विद्यार्थ्यांशी चर्चा करणे.	१. यू-ट्यूब वर मुंग्यांच्या जाती, त्यांची वारुळे इ. संदर्भ असलेले video दाखविणे.	निरीक्षणात्मक नोंदी स्वाध्याय कृती उपक्रम प्रकल्प	परिसर अभ्यास चित्रकला, शारीरिक शिक्षण	मुंग्यांचे विविध प्रकार, त्यांची कार्ये, वसाहत करून राहणारे इतर प्राणी यांचे यू-ट्यूबवर video दाखविणे.	१, २, ३, ५, ७, ८, १०, ११, १३

घटक : पद्य –भावगीत **उपघटक :** ६) माहेर **अंदाजे तासिका :** ३

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) : • ग्रामीण काव्य, सोजी, शेला, अपरिचित शब्द.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. कविता, गाणी, समूहगीते तालासुरात म्हणणे. २. साहित्यिक अभिव्यक्तींचा आस्वाद. ग्रामीण काव्य, बोली भाषेतील काव्याच्या सौंदर्याचा आस्वाद घेणे. ३. उत्तम अभिरुची व सौंदर्यदृष्टी विकसित करणे. ४. परिचित कविता, नाट्यप्रवेश आणि कथा यांचे अर्थ समजून प्रकटवाचन करणे. ५. दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे परिचित विषयावर आठ ते दहा वाक्यांचे लेखन करणे. ६. शब्दकोश व ज्ञानकोशाचा योग्य तेथे उपयोग करणे.	१. विविध सणांच्या वेळेस स्त्रिया गात असलेली गीते व्हिडीओद्वारे ऐकविणे. २. चिकणमाती, सोजी हे काय असते याचा प्रत्यक्ष अनुभव द्यावा. ३. विद्यार्थ्यांचे गट करून कवितेतील अपरिचित शब्द शोधण्यास सांगावे, अर्थाकडे नेण्यास मदत करावी.	१. नागपंचमीचा सण, मंगळागौर या सणांमध्ये गायल्या जाणाऱ्या गीतांविषयी चर्चा करणे. २. पाठ्यपुस्तकातील उपक्रम क्र. १/२ पूर्तता करणे. ३. कवितेतील कवीने केलेल्या कल्पनेप्रमाणे कल्पना करून काव्य निर्मिती करणे.	निरीक्षण नोंदी चाचणी तोंडीकाम प्रकल्प	परिसर अभ्यास भाग १ व २ **विज्ञान :** मातीची वैशिष्ट्ये **भूगोल :** तापी नदी, प्रदेश व त्याची वैशिष्ट्ये **इतिहास :** सांस्कृतिक परंपरा शेला, **कला क्रीडा :** बालपणीचे गावाकडचे खेळ	ग्रामीण बोलीच्या कविता, दीक्षा ॲपवरील व्हिडीओ	१, २, ४

घटक : गद्य –वर्णनात्मक लेख **उपघटक :** ७) अरण्यलिपी **अंदाजे तासिका :** ४

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- लेखाचा विषय, आशय, लेख, विषयाची मांडणी, लिपी, लिपीचे महत्त्व.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. संदेशाच्या विविध पद्धती समजणे. २. अरण्यलिपी बद्दल माहिती मिळविणे. ३. लेख व लेखाचे विविध प्रकार, त्यांची वैशिष्ट्ये समजणे. ४. लेख लिहिण्याची पद्धती लक्षात येणे. ५. पाठ्यपुस्तकातील इतर लेख वाचणे व लेखाची मांडणी समजून घेणे. ६. आपले विचार लेख हा साहित्य प्रकार वापरून लिहिण्याचा प्रयत्न करणे. ७. भाषेच्या लवचिकतेची जाणीवपूर्वक माहिती घेणे.	१. खुणा, लिपी म्हणजे काय? यावर चर्चा – आपल्याला माहिती असलेल्या खुणा कोणत्या? त्याचे उपयोग काय? माहिती असणाऱ्या लिपी कोणत्या, त्याचे उपयोग काय? देवनागरी लिपीसोबत इतर लिपी (रोमन, अरेबिक, ब्रेल, खुणाची, हावभावाची भाषा इत्यादी). २. आपल्या परिसरात आढळणारे प्राणी कोणते? यापैकी किती प्राणी तुम्ही प्रत्यक्षात पाहिले आहेत? न पाहिलेले प्राणी कोणते आहेत? एखाद्या ठिकाणाहून गाय, म्हैस, शेळी, कुत्रा, मांजर, उंदीर, गोगलगाय,	१. विविध लिप्यांचे नमुने गोळा करणे. ऐतिहासिक पुरावे (शिलालेख, जुनी कागदपत्रे इ.) यावरच्या लिपींची चित्रे मिळविणे – २. आपल्या परिसरात आढळणारे प्राणी व त्यांच्या खाणाखुणा यावर आधारित गटाचा प्रकल्प तयार करणे. त्यावर लेख लिहिणे. ३. पाठ्यपुस्तक पृष्ठ क्र.२१ वरील स्वाध्याय सोडविणे. ४. पाठ्यपुस्तकातील व वाचन साहित्यातील इतर लेख शोधून वाचन करणे. ५. अरण्यलिपी पाठाचे विद्यार्थी गटात वाचन करून पुढील प्रश्नांची		परिसर अभ्यास, चित्रकला	Discovery सारखे चॅनेल, यू–ट्यूब, दीक्षा	१, २, ३, ५, ७, ८, १०, ११, १३

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	मुंग्या यांसारखे प्राणी गेले आहेत हे त्यांना न पाहता कसे ठरविता येईल याविषयी गटचर्चा सादरीकरण करणे. ३. शब्दांचे खेळ गटात-खेळणे. • शब्दांची सामान्य रूपे होताना काय काय बदल होत आहेत ते समजून घेणे. उदा. स चा श होणे - ठसा = ठशावरून, ठशातून, ठशात, ठशांचा इ. • जोडशब्द शोधणे. उदा. नदीनाले, पाला-पाचोळा, 'मजा' या शब्दाला 'शीर' शब्द लागून 'मजेशीर' शब्द तयार झाला आहे असे आणखी शब्द शोधा. ४. सर्वनाम म्हणजे काय हे समजणे, पाठ्यपुस्तकातून शोधून ती लिहिणे.	उत्तरे शोधणे व लिहिणे. अरण्यलिपी म्हणजे काय? वाघांची गणती कशावरून केली जाते? जंगलात कोणते प्राणी धोक्याची सूचना देतात? वाघांचे क्षेत्र कशावरून ठरते? नर व मादीच्या ठशांमध्ये काय फरक असतो? शिकार झालेला प्राणी कोणता, हे कसे ओळखता येते? अरण्यलिपी या पाठाचा आशय समजणे.				

घटक : गद्य– ललित लेख **उपघटक :** ८) प्रिय बाई **अंदाजे तासिका :** ३

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- पत्र, अनौपचारिक पत्र, अभिवादन, मायना, पत्ता, मजकूर.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. पत्र (अनौपचारिक पत्र) या लेखन प्रकाराची माहिती घेणे. २. पत्रातील दिनांक, पत्ता, पत्राची सुरुवात, पत्राचा मायना, पत्राचा शेवट, पत्र लिहणाऱ्याचे नाव इ. बाबींची माहिती घेणे. ३. पत्रलेखनाचा आशय समजून वाचन करणे. ४. संदेशवहनाचे विविध प्रकार व त्यांची उपयुक्तता समजणे. ५. आपला संदेश पत्रासह इतर संदेशवहनाची साधने वापरून देता येणे.	**१. चर्चा :** 'संदेशवहनाची विविध साधने.' 'काळानुरूप साधनात झालेले बदल व त्याचे फायदे.' 'पुरातन काळातील संदेशवहनाच्या पद्धती.' इंग्रजांनी पत्र व्यवहाराच्या पद्धतीत केलेली सुधारणा व सुसूत्रता समजावून सांगणे.	१. मित्राला / मैत्रिणीला यात्रेचे आमंत्रण देण्यासाठी पत्र लिहिणे. २. आईसाठी धन्यवाद दर्शविणारे पत्र लिहिणे. ३. पोस्ट ऑफिसला भेट देऊन तेथील कामकाजाची पद्धत जाणून घेणे. ४. विविध प्रकारच्या पत्रांची तिकिटांची माहिती मिळविणे.	उपक्रम प्रकल्प	परिसर अभ्यास, चित्रकला	आंतरजाल, दीक्षा ॲप	१, २, ४, ५, ७, ८, ९, १०, ११, १५

घटक : गद्य– कथा　　**उपघटक :** ९) जनाई　　**अंदाजे तासिका :** ३

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- कथा, भावानुरूप वाचन, आशय, प्रसंगवर्णन, सारांश, नवीन शब्द.

पाठ अध्यापनाची उद्‌दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्‌दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. कथेचे प्रकट वाचन करताना आनंद घेणे. २. कथेचा आशय समजणे. ३. पात्राची स्वभाव वैशिष्ट्ये समजणे. ४. पाठ्यपुस्तक व इतर साहित्यातील कथांचे वाचन करून त्याचे वेगळेपण सांगणे.	१. चर्चा : पहिलीपासून आपण चित्रांचे वर्णन केले आहे. तुम्ही एखाद्या ठिकाणी फिरायला गेला आणि परत आल्यावर तेथील प्रसंगाचे वर्णन मित्रांना, आजी–आजोबांना करत असालच? प्रवासाचे वर्णन करताना आपण तिथेच असल्याचा भास आपल्याला नव्याने होत असतो. वर्णन करताना आपण काल्पनिक जगतातून केलेली सफर. एखाद्या व्यक्तीचे वर्णन एकून ती कशी दिसत असावी याचा अंदाज बांधता येतो. लेखक लिहिताना फक्त पात्रांचे संवाद लिहित नसतो, तर	१. जनाईची व्यक्तिरेखा स्वत:च्या शब्दांत वर्णन करणे. कथेचा सारांश थोडक्यात लिहिणे. घरातील/काल्पनिक प्रसंगाचे वर्णन करणे. २. पाठातील नवीन शब्दांचा अर्थ शब्दकोशाच्या साहाय्याने समजावून घेणे. उदा. भुजंग, तळी	उपक्रम प्रकल्प		यू ट्यूब, वर्तमानपत्रातील कथा, गोष्टींची पुस्तके	१, ३, ६, ७, ९, १०, ११, १२, १५

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	त्या प्रसंगाचे व पात्रांच्या भावभावनांचे हुबेहूब वर्णन करीत असतो. २. पाठाचे प्रकट वाचन व मौन वाचन करणे. पाठातील आशय समजावून घेणे. ३. वाचलेला पाठ व त्याचा आशय थोडक्यात सांगायला लावणे.					

घटक : पद्य **उपघटक :** १०) रंग जादूचे पेटीमधले **अंदाजे तासिका :** ४

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- काव्य या साहित्य प्रकारची ओळख – काव्य म्हणजे... व्याख्या : उत्कट परंतु कमीत कमी रमणीय शब्दात जास्तीत जास्त सूचित व सर्वार्थ प्रकट करणारी अद्‌वितीय असे कवीने मानवी जीवनावर केलेले भाष्य. अध्यापकांनी काव्याच्या वरील वैशिष्ट्यांप्रमाणे कविता उलगडून दाखवावी.
- उत्कट व रमणीय शब्द.
- सूचित व सर्वार्थ प्रकट करणाऱ्या काव्यपंक्ती इतर साहित्य व कविता यातील फरकाविषयी विद्यार्थ्यांना गटात चर्चा करण्यास सांगणे.
- कवीची कल्पना व वस्तुस्थिती.
- इंद्रधनुष्यातील रंग आणि निसर्गातील विविध घटकांचे रंग यांच्यातील साम्य, याविषयी तुलना करणे. इंद्रधनुष्याचे रंग आणि कवीच्या रंगपेटीतील रंग यातील साम्य.
- अपरिचित शब्द – विद्यार्थ्यांचे गट करून त्यांना कवितेतील अपरिचित शब्दांची यादी करण्यास सांगणे. शब्दकोश व ज्ञानकोशातून संबंधित शब्दांचे अर्थ शोधण्यास सांगणे.
- पाठातील भाषिक सौंदर्य स्थळे. • यमक अलंकारात रचना ('ती' ची पुनरावृत्ती)
- नादानुकारी शब्दांची निवड (उदा. खळबळ) • रमणीय अर्थ व्यक्त करणाऱ्या काव्यपंक्ती.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. कविता, गाणी, समूह-गीते तालासुरात म्हणणे. २. साहित्यिक अभिव्यक्तींचा आस्वाद ३. परिचित कविता, नाट्य प्रवेश आणि कथा यांचे अर्थ समजून प्रकट वाचन करणे. ४. ऐकलेल्या, वाचलेल्या कथांचा, कवितांचा आनंद घेऊन त्यातील कल्पना स्वत:चे शब्दात स्पष्ट करणे. ५. शब्दकोश व ज्ञान-कोशाचा योग्य तेथे उपयोग करणे.	१. **प्रत्यक्ष अनुभव –** इंद्रधनुष्याचे चित्र काढण्यास सांगणे. २. **पृच्छा तंत्र –** इंद्रधनुष्यातील रंग- प्रश्न व चर्चा करणे. ३. अपरिचित शब्दांविषयी गटात चर्चा करणे. ४. पांढऱ्यातून निघती... या काव्य पंक्तीतील वर्णनातील आशयाबाबत चर्चा करण्यास सांगणे. ५. कविता तालासुरात म्हणून घेणे.	१. पाठ्यपुस्तकातील उपक्रम क्र. २ सादरीकरण. २. उपक्रम क्र. ३ प्रकल्प. ३. कवितेतील घर व परिसर स्वत:चा आहे, अशी कल्पना करून त्यावर कविता करणे/रचणे. ४. स्वत:च्या कल्पनेतील निसर्गचित्र रेखाटणे.	निरीक्षण नोंदी चाचणी तोंडीकाम प्रकल्प	कला चित्रकला – रंग, निसर्गचित्र... पूर्ण चित्रकला या विषयाशी संबंधित. (चित्रातील सौंदर्य व भाषेतील सौंदर्य यातील साम्य समजावून देणे.	निसर्ग- कविताचे वाचन, दीक्षा ॲपवरील व्हिडिओ	१, २, ७, १२, १३, १५

घटक : पद्य कठीण समय येता **उपघटक :** ११) **अंदाजे तासिका :**

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- साहित्य प्रकार • वर्णनात्मक निबंध (प्रसंग लेखन) • भाषिक सौंदर्य
- वाक्प्रचार – धस्स होणे, निपचित पडणे, डोळे पाणावणे, अश्रूंना वाट मोकळी करून देणे. • भाषिक सौंदर्य असलेली वाक्ये.
- गाडीवानाची मुलगी शॉक बसल्यासारखी भेदरलेल्या नजरेने आईकडे पाहतच राहिली.
- मुलांचेही डोळे पाणावले, त्या सर्वांना त्या बाईमध्ये आपली आई दिसली.
- पाठातील संवादात्मक वाक्य. (विरामचिन्हे कुठे वापरली आहेत, मनातील भावना कशा व्यक्त केल्या आहेत...)

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. साहित्यिक अभिव्यक्तींचा आस्वाद. २. परिचित कविता, नाट्य–प्रवेश आणि कथा यांचे अर्थ समजून प्रकट वाचन करणे. ३. ऐकलेल्या, वाचलेल्या कथांचा, कवितांचा आनंद घेऊन त्यातील कल्पना स्वत:चे शब्दात स्पष्ट करणे. ४. सर्वनाम या शब्दाच्या जातीची वैशिष्ट्ये ओळखून त्याची व्याख्या तयार करण्याचे प्रयत्न करणे. ५. एका मिनिटात ८० शब्द या गतीने पूरक वाचन.	१. वर्तमानपत्रातील पाठाच्या आशयाला पूरक अशी बातमी विद्यार्थ्यांकडून वाचून घ्यावी. (सहाध्यायी तंत्र). २. विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या परिसरात स्वत: – पाहिलेला किंवा ऐकलेला एखादा प्रसंग कथन करावा व पाठाचे स्वत: प्रकटवाचन करावे. ३. पाठातील प्रसंग कुठे, काय, कसा घडला, परिसरातील लोकांनी कशी मदत केली हे प्रश्न विचारावे. **(पृच्छा तंत्र)** तसेच उत्तरासाठी गटात चर्चा करण्यास सांगावी. **(सहकार अध्ययन/ गटकार्य)**	१. तुला परिचित/अपरिचित एखाद्या व्यक्तीचे वर्णन कर. उदा. शेतकरी, बाबा, शिक्षक... इ. २. अशा विविध प्रसंगाची कात्रणे वर्तमानपत्र किंवा मासिकातून संकलित करणे. ३. पाठ्यपुस्तकातील उपक्रम शिक्षकांच्या मदतीने सोडविणे. ४. पाठातील भाषिक सौंदर्य स्थळांची उकल करणे. (वाक्प्रचार, उपमा, पारिभाषिक शब्दांचा चपखल वापर. ५. पाठातील विद्यार्थ्यांना वाटणारे अपरिचित शब्दांचा अर्थ/माहिती विद्यार्थ्यांना शब्दकोश व ज्ञानकोशातून शोधण्यास प्रवृत्त करणे.	निरीक्षण नोंदी चाचणी तोंडीकाम प्रकल्प	**गणित –** चौकोन, विटा, भिंती, रेषा	परिसर अभ्यास भाग – **भूगोल –** कृष्णाकाठ, साखर कारखाना **विज्ञान –** जखमेवर आयोडीन लावले. **चित्रकला –** घडलेल्या प्रसंगाचे चित्र काढण्यास सांगणे.	१, २, ४, ७, १०, १३, १४, १५.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
६. शब्दकोश व ज्ञानकोशाचा योग्य तेथे उपयोग करणे.	४. घडलेल्या प्रसंगाचे वर्णन केले आहे. याची चर्चा विद्यार्थ्यांशी करावी. घडलेला प्रसंग आहे तसा लिहिणे. (प्रसंग लेखन, बातमी लेखन) प्रसंगातील व्यक्ती, त्यांची स्वभाव वैशिष्ट्ये, (उदा. बाईक वरून आलेला तरुण) आजूबाजूच्या परिसराचे चित्रदर्शी वर्णन.... अशा विविध घटकांचे अलंकारिक भाषेत वर्णन करणे. (वर्णनात्मक लेख (ललित साहित्य)					
घटक : गद्य – कोलाज – बातमी लेखन **उपघटक :** १२) माळीण – एक गाव **अंदाजे तासिका :** ४ **उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :** • पूरक वाचन, बातमी–उपयोजित लेखन, बातमी लेखनाचे निकष.						
१. साहित्यिक अभिव्यक्तींचा आस्वाद. २. आपल्या परिसरात घडणाऱ्या प्रसंगी आपली भूमिका काय असेल, याची जाणीव करून देणे.	१. **प्रकट वाचन –** बातम्यांच्या कात्रणाचे प्रकटवाचन, गटचर्चा • काय प्रसंग घडला याविषयी गटात चर्चा. **(चिकित्सक विचार)**	१. असे प्रसंग भविष्यात घडू नये यासाठी काय काळजी घेतली पाहिजे. २. **क्षेत्रभेट –** नैसर्गिक आपत्ती घडलेल्या कोणत्याही	निरीक्षण नोंदी चाचणी तोंडीकाम प्रकल्प गटचर्चा/	परिसर अभ्यास भाग १ : **भूगोल :** माळीण गावाचे नकाशातील ठिकाण,	वर्तमानपत्रातील बातम्या, बातमी लेखन कसे करावे या संदर्भात	२, ४, ६, १३

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
३. पर्यावरण संरक्षणाची जाणीव व स्वअभिव्यक्ती विकसित करणे. ४. आपले विचार, कल्पना, भावना आपल्या बोली भाषेतून तोंडी व लेखी प्रकट करणे. ५. समजपूर्वक प्रकटवाचन करणे. ६. बातमी लेखन या कौशल्याची तोंडओळख करून देणे. ७. शब्दकोश व ज्ञान-कोशाचा योग्य तेथे उपयोग करणे.	• असे प्रसंग भविष्यात घडून येण्यासाठी काय काळजी घेतली पाहिजे. २. **क्षेत्रभेट –** • नैसर्गिक आपत्ती घडलेल्या कोणत्याही ठिकाणाला भेट किंवा त्या संबंधीचे व्हिडिओ प्रकल्प • घडलेल्या नैसर्गिक आपत्ती संबंधीचे व्हिडिओ विद्यार्थ्यांना दाखविणे.	ठिकाणाला भेट किंवा त्या संबंधीचे व्हिडिओ प्रकल्प ३. **मुलाखत –** नैसर्गिक आपत्तीत सापडलेल्या व्यक्तीची मुलाखत – प्रकल्प. ४. संबंधित घटनेची माहिती देताना तेथील भौगोलिक परिस्थिती व घडलेली घटना यांची तुलना याविषयी विचार करण्यास प्रवृत्त करणे. ५. अशा प्रसंगी तुम्ही काय केले असते?... चर्चा करा (स्वची जाणीव)	संकल्पना स्पष्टीकरणाच्या मूल्यमापनासाठी आवश्यक स्वाध्याय. क्षेत्रभेट मुलाखत	त्या ठिकाणची भौगोलिक परिस्थिती. **विज्ञान :** वनस्पतींचा अभ्यास. **इंग्रजी/हिंदी :** सबंधित घटनेची या भाषांमधील शीर्षके वाचण्यास देणे.	माहितीची पुस्तके.	

घटक : पद्य निसर्ग कविता/भाव काव्य **उपघटक :** १३) सण एक दिन **अंदाजे तासिका :** ४

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- काव्य (ग्रामीण गीत, जनपद गीत), काव्य या साहित्य प्रकारची ओळख – काव्य म्हणजे... अध्यापकांनी काव्याच्या वैशिष्ट्यांप्रमाणे कविता उलगडून दाखवावी.
- कवीची कल्पना व वस्तुस्थिती कवितेत कवीने केले वर्णन व वर्तमान स्थितीतील परिस्थिती यातील साम्य भेद.
- अपरिचित शब्द – विद्यार्थ्यांचे गट करून त्यांना कवितेतील अपरिचित शब्दांची यादी करण्यास सांगणे. शब्दकोश व ज्ञानकोशातून संबंधित शब्दांचे अर्थ शोधण्यास सांगणे.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. कविता, गाणी, समूह–गीते तालासुरात म्हणणे. २. साहित्यिक अभिव्यक्तींचा आस्वाद. ३. खेळ, उत्सव वा मनोरंजनाच्या क्षेत्रासंबंधात ऐकलेल्या, वाचलेल्या, पाहिलेल्या घटनांबद्दल मित्रांबरोबर चर्चा करणे. ४. परिचित कविता, नाट्यप्रवेश आणि कथा यांचे अर्थ समजून प्रकट वाचन करणे. ५. दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे परिचित विषयावर आठ ते दहा वाक्यांचे लेखन करणे. ६. शब्दकोश व ज्ञानकोशाचा योग्य तेथे उपयोग करणे.	१. पूर्वज्ञान जागृतीसाठी **पृच्छा तंत्र –** प्रश्न विचारणे व चर्चा करणे. पद्याचे प्रकटवाचन दीक्षा ॲपवरील व्हिडिओ क्लिप दाखविणे. २. अपरिचित शब्द– विद्यार्थ्यांचे गट करून त्यांना कवितेतील अपरिचित शब्दांची यादी करण्यास सांगणे. ३. शब्दकोश व ज्ञानकोशातून संबंधित शब्दांचे अर्थ शोधण्यास सांगणे. ४. आशयाशी संबंधित विषय व त्याचे मुद्दे देऊन आठ ते दहा ओळीत लेखन करण्यास सांगणे. – उपयोजन	**गटचर्चा :** १. तुमच्याकडे बैलपोळा हा सण कसा साजरा केला जातो याची गटात चर्चा करा. २. पाठ्यपुस्तकातील उपक्रम क्र. १ पृष्ठ क्र. ३९– ३. चार चार विद्यार्थ्यांचे गट करून मातीचे बैल तयार करण्यास सांगा. **– सहयोगी अध्ययन.** ४. पाठ्यपुस्तकातील उपक्रम क्र. २, ३, ४ पृष्ठ क्र.३९ **पृच्छा तंत्र** – सण एक दिन! बाकी वर्षभर, ओझे मरमर ओढायचे. असे कवीने का म्हटले असेल यावर विचार करा. ५. चैत्र महिन्यापासून ते फाल्गुन महिन्यापर्यंत कोणते सण साजरे केले	निरीक्षण नोंदी चाचणी तोंडीकाम प्रकल्प गटचर्चा/ स्वाध्याय. सहयोगी अध्ययन पृच्छा तंत्र	**इतिहास :** सणाचे महात्म्य, कोणत्या राज्यात कोणते सण साजरे केले जातात. **विज्ञान :** पाळीव प्राणी/ जंगलातील प्राणी.	भारतीय सण, (पुस्तक) दीक्षा ॲप, व्हिडिओ	१, २, ७, १२, १३, १५

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
		जातात. त्याची माहिती लिहिण्यास सांगणे. ६. कोणते सण निसर्गाच्या जवळ नेतात त्याचे वर्गीकरण करण्यास सांगणे.				
घटक : गद्य चरित्र **उपघटक :** १४) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज **अंदाजे तासिका :** ५ **उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :** • कथा, चरित्रात्मक कथा, नायकाची वैशिष्ट्ये, स्वभावगुण, भाषिक सौंदर्य स्थळे.						
१. महाराष्ट्रातील संत परंपरेची माहिती होणे. २. संत तुकडोजी महाराजांच्या बालपणा– विषयी माहिती होणे. ३. महाराष्ट्रातील विविध संतांविषयी व त्यांच्या जीवन कार्याविषयी परिचय करून देणे. ४. स्वमत अभिव्यक्ती विकसित होणे.	पूर्वज्ञान जागृतीसाठी – **पृच्छा तंत्र –** • संत गाडगे महाराज व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज स्वच्छता अभियान या विषयी शाळेत व गावात कोणकोणते उपक्रम राबविले जातात. प्रश्न विचारणे, चर्चा करणे. • इयत्ता चौथीमध्ये अभ्यासलेली व्यक्तिचित्रे – प्रश्न व चर्चा.	गटचर्चा १. विद्यार्थ्यांच्या परिसरातील समाज कार्य करणाऱ्या व्यक्तींविषयी चर्चा करण्यास सांगणे. **तुलना करणे, विश्लेषण करणे. सहकारशील अध्ययन** २. विद्यार्थ्यांचे गट करून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक कार्य, देशभक्तीपर कार्य,	निरीक्षण नोंदी चाचणी तोंडीकाम प्रकल्प गटचर्चा/ संकल्पना	**कला :** राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या प्रतिमेचे आधारे स्केचिंग काढणे. १९३० सालचा जंगल सत्याग्रह, छोडो भारत आंदोलन.	दीक्षा ॲप, क्यू आर कोड, कोड, संदर्भ पुस्तके : ग्रामगीता **गायन :** वाद्य वाजविणे, ढोलाच्या तालावर नाचणे. **क्रीडा :** धावणे, परिसर अभ्यास भाग– १ व २	१, २, ६, ७, ११, १२

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
५. चरित्रात्मक पाठ्यसाहित्य प्रकाराची ओळख करून देणे. ६. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या सामाजिक कार्याची मुलांना ओळख करून देणे. ७. स्वच्छता, व्यसनमुक्ती व अंधश्रद्धा या विषयी मुलांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करणे.	गद्याचे प्रकट वाचन दीक्षा ॲपवरील व्हिडिओ क्लिप दाखविणे. अपरिचित शब्द शोधणे– विद्यार्थ्यांचे गट करून त्यांना कवितेतील अपरिचित शब्दांची यादी करण्यास सांगणे.	स्वच्छताविषयक कार्य असे वर्गीकरण करण्यास सांगणे व प्रत्येक गटाचे वर्गात सादरीकरण घेणे. **सहयोगी अध्ययन, वर्गीकरण करणे.** ३. पाठ्यपुस्तकातील उपक्रम पृष्ठ क्र.४२ **चिकित्सक.** ४. परिसरातील समाज कार्य करणाऱ्या व्यक्तींच्या कार्याविषयी जाणून घेणे. **– गट प्रकल्प** ५. ग्रामगीता हा ग्रंथ मिळवून त्यातील आवडलेल्या ओळी फलकावर लिहून परिपाठात वाचून दाखविणे.		**भूगोल :** महाराष्ट्र राज्य पंढरपूर, कोल्हापूर, चंद्रपूर, कर्नाटक, हैद्राबाद, राजस्थान जयपूर ही राज्ये व शहरे यांची वैशिष्ट्ये. **विज्ञान :** वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छतेचे महत्त्व, व्यसनाचे दुष्परिणाम, आरोग्य संवर्धन.	**इतिहास :** १९४७ चा स्वातंत्र्य लढा, भूदान चळवळ,	

घटक : गद्य चिंतनात्मक **उपघटक :** १५) आपल्या समस्या, आपले उपाय. **अंदाजे तासिका :** ४

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- चित्रमालिकेवर आधारित संवाद, चित्र निरीक्षण व चित्रवर्णन, भाषेची सौंदर्य स्थळे, औपचारिक चर्चा, अधिक माहिती मिळविणारे प्रश्न, घोषणा.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. प्रदूषणाचे विविध प्रकार माहिती होणे. २. प्रदूषणाची कारणे व त्यावरील उपायांची माहिती होणे. ३. चित्र निरीक्षण व चित्र वर्णन करता येणे. ४. स्वमत अभिव्यक्ती विकसित होणे. ५. प्रदूषण संबंधी समस्येवर मित्रांबरोबर चर्चा करणे. ६. चित्रांसंबंधी विचार करून प्रश्न विचारता येणे.	१. चित्राचे वर्णन करून त्या–संबंधी अधिक माहिती मिळविण्यासाठी प्रश्न विचारणे. २. चित्र व संवाद वाचून त्यातील समस्येविषयी आपल्या मित्रांसोबत चर्चा करणे व त्यावरील उपाय योजनांची यादी करणे. ३. प्रदूषणाची विविध कारणे शोधणे व ती विविध स्लाईड्सच्या माध्यमातून दर्शविणे. ४. प्रदूषण रोखण्यासाठी पथ नाट्यातून जनजागृती करणे तसेच प्रदूषणासंबंधी विविध घोष वाक्य तयार करणे.	१. प्रदूषणाचे विविध प्रकार यू–ट्यूबवर व्हिडिओ दाखविणे. २. वाहतूक नियंत्रण करणाऱ्या पोलिसांची मुलाखत घेण्यासाठी प्रश्नावली तयार करणे. ३. शाळेतील कचऱ्यापासून गांडूळ खत, सेंद्रिय खत तयार करणे व त्यापासून शालेय परसबाग फुलविणे तसेच बायोगॅस निर्मिती करणे. ४. जलप्रदूषण ही समस्या घेऊन ती चित्र संवाद तक्ता स्वरूपात लिहिणे व त्यावर आधारित प्रश्नांची चर्चा करणे.	दैनंदिन निरीक्षण प्रकल्प स्वाध्याय चाचणी	परिसर अभ्यास, चित्रकला **विज्ञान** प्रदूषण समस्या व त्यावरील उपाय.	दीक्षा ॲप, क्यू आर कोड, संदर्भग्रंथ, वर्तमान–पत्रातील कात्रणे	०५.०१.०२, ०५.०१.०४, ०५.०१.०६, ०५.०१.११, ०५.०१.१३

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	५. कचऱ्यापासून सेंद्रिय खत, गांडूळ खत, कंपोस्ट खत, इंधन निर्मिती करणे तसेच प्लॅस्टिकपासून दुभाजक ब्लॉक निर्मिती करणे. इत्यादी पैकी एखाद्या प्रकल्पास भेट देणे.	५. प्रदूषण समस्या घेऊन त्यावर आधारित संवाद लेखन करून वर्गात सादरीकरण करणे. ६. प्रकल्प भेटीसाठी प्रश्नावली तयार करणे. प्रदूषण एक समस्या व त्यावरील उपाय यावर आधारित निबंध लेखन वक्तृत्व स्पर्धा आयोजित करणे. ७. कचऱ्यातील कोणकोणत्या गोष्टीवर प्रक्रिया होऊन त्यातून कोणकोणत्या नवीन गोष्टी तयार होऊ शकतात ते सांगणे. ८. जलप्रदूषण समस्या व उपाय चित्र माहिती तक्ता तयार करणे तसेच त्यावर आधारित घोषवाक्य तयार करणे.		**भूगोल :** इंधन माहिती वाहतूक व्यवस्था कचऱ्यावर प्रक्रिया करणारे विविध व्यवसाय. **गणित :** वेळ		

घटक : गद्य कथा **उपघटक :** १६) स्वच्छतेचा प्रकाश **अंदाजे तासिका :** ५

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- अनौपचारिक चर्चा, औपचारिक चर्चा, आठवणी, अधिक माहिती मिळवणारे प्रश्न, घोषणा, संवाद.

पाठ अध्यापनाची उद्‌दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्‌दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. स्वच्छतेचे महत्त्व समजणे. २. स्वच्छ भारताविषयीचे स्वप्न पाहून स्वतः त्या कार्यात भाग घेऊन उत्तम कार्य केलेल्या व्यक्तींचा परिचय करून देणे. ३. विविध माध्यमांद्वारे स्वच्छतेविषयी जनजागृती घडणी. ४. औपचारिक अनौपचारिक चर्चेमध्ये सहभाग– घेऊन स्वतःचे मत मांडता येणे.	१. पाठावर आधारित मुलांशी अनौपचारिक चर्चा करणे. मुलांना विविध प्रश्न विचारून त्यांची जिज्ञासा वाढविणे. २. स्वच्छतेसाठी काम केलेल्या थोर व्यक्तींची चित्रे दाखवून त्यांच्या कार्याविषयीची माहिती करून देणे. ३. स्वच्छ घर, स्वच्छ शाळा, स्वच्छ भारत यासाठी कोणकोणते उपक्रम राबविता येतील यासंबंधी चर्चा करून ते उपक्रम राबविणे. ४. स्वच्छ भारत याविषयी निबंध लेखनासाठी	१. शालेय परिसर स्वच्छ व तेथील दररोजचा सहभाग. २. स्वच्छतेसंदर्भात मुलांनी स्वतः तयार केलेले नियम, सूचना लेखन. ३. पाठातील कठीण शब्द, नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद शोधणे व स्वतःचे वाक्य तयार करणे. ४. स्वच्छ शाळा, स्वच्छ गाव मॉडेल तयार करणे व त्याविषयी माहिती सांगणे. ५. माझ्या स्वप्नातील स्वच्छ सुंदर भारत यावर आधारित निबंध लेखन, चित्र रेखाटन, वक्तृत्व स्पर्धा आयोजित करणे.	निरीक्षण नोंदी चाचणी तोंडीकाम प्रकल्प गटचर्चा/ संकल्पना स्पष्टी– करणाच्या मूल्य– मापनासाठी आवश्यक स्वाध्याय.	**विज्ञान –** अस्वच्छतेचे परिणाम स्वच्छतेचे फायदे. **इतिहास –** संतांचे कार्य– स्वच्छतेसंबंधी काम केलेल्या थोर व्यक्तींची माहिती, सशस्त्रक्रांती, **कला –** प्रार्थना, गायन, प्रतिज्ञा, कार्यानुभव स्वच्छता, घोषवाक्य,	दीक्षा ॲप क्यू आर कोड स्वच्छते– संदर्भात विविध पुस्तके उतारे.	१, २, ४, ५, ६, ८, १३, १५

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	५. जनजागृतीसाठी पथनाट्य, नाटके संवाद लेखन तयार करून घेणे. ६. स्वच्छतेसंदर्भात गटचर्चा घेऊन स्वच्छतेविषयी सूचना पट्ट्या नियम तयार करून घेणे. ७. राष्ट्रीय सणाच्या दिवशी जनजागृतीसाठी गावातून प्रभात फेरी काढून विविध घोषणा देणे. ८. स्वच्छतेसंदर्भात संवाद लेखन कविता लेखन करणे. ९. चारोळ्या घोषवाक्य छोट्या गोष्टींचे लेखन करून घेणे.	६. स्वच्छतेचे महत्त्व आपल्या कृतीतून पटवून देणाऱ्या थोर व्यक्तींचे उतारे वाचून त्यावर आधारित प्रश्नमंजूषा आयोजित करणे. ७. आपला शालेय परिसर व आपला वर्ग स्वच्छ करण्यासाठी गटाने स्वतः नियम तयार करून त्याप्रमाणे कार्यवाही करणे. ८. स्वच्छतेविषयी एखादे चित्र दाखवून त्या चित्राचे चित्रवर्णन, चित्र वाचन, चित्र गप्पा करणे तसेच सफाई कामगारांची मुलाखत घेण्यासाठी प्रश्नावली तयार करून घेणे. ९. स्वच्छ गाव, स्वच्छ भारत या संदर्भात विविध व्हिडिओ दाखविणे.		सूचना पट्ट्या, फलक तयार करणे, कचरा कुंड्या तयार करणे.		

घटक : पद्य **उपघटक :** १७) पुस्तके **अंदाजे तासिका :** ८

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- काव्य (ग्रामीण गीत), काव्य या साहित्य प्रकारची ओळख, काव्य म्हणजे... अध्यापकांनी काव्याच्या वैशिष्ट्याप्रमाणे कविता उलगडून दाखवावी.
- कवीची कल्पना व वस्तुस्थिती कवितेत कवीने केलेले वर्णन व वर्तमान स्थितीतील परिस्थिती यातील साम्य – भेद.
- अपरिचित

पाठ अध्यापनाची उद्‌दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्‌दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. कवितेचे रसग्रहण, रसास्वाद घेता येणे. २. कवितेचा आशय समजणे व त्यावर मत प्रदर्शित करणे, स्वतःच्या शब्दात मांडता येणे. ३. कविता तालासुरात साभिनय सादर करता येणे. ४. स्वअभिव्यक्ती करता येणे.	१. आपल्याला कोणकोणत्या माध्यमातून ज्ञान, माहिती मिळते? त्याचे स्रोत गटात चर्चा करून लिहा. २. तुम्हांला पुस्तक वाचायला आवडते का? आवडत असल्यास किंवा आवडत नसल्यास त्याची कारणे स्पष्ट करा. ३. पुस्तके नसती तर काय झाले असते? ४. पुस्तके असल्यामुळे काय फायदा होतो? ५. सध्या संगणकावर पुस्तके वाचता येतात, त्यांना ई–बुक्स म्हणतात, त्याविषयी तुम्हाला काही माहिती आहे का?	१. शाळेच्या वाचनालयात कोणकोणत्या प्रकारची पुस्तके आहेत? त्यांची वर्गवारी कशी केलेली असते? याची माहिती घ्या. २. तेथे पुस्तकांची निगा कशी राखली जाते, माहिती मिळवा. ३. तुम्ही वाचलेल्या पुस्तकांची व त्यांचे लेखक, कवी यांची यादी करून त्याविषयी थोडक्यात माहिती लिहा. ४. आपल्याला घरबसल्या ज्ञान मिळवून देणारी साधने कोणती? यांची गटात चर्चा करा व यादी तयार करा.	प्रात्यक्षिक तोंडीकाम			१, २, ३, ७, ८, ११, १५

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	६. ई–पुस्तके व तुम्ही वाचत असलेली पुस्तके यांमध्ये कोणते फरक आहेत? त्यामुळे होणारे फायदे– तोटे कोणते? याविषयी गटात चर्चा करून तक्ता तयार करा. ७. तुम्ही वाचलेल्या पुस्तकांची यादी करा. त्याविषयी ५ ओळी लिहा. ८. वाचनाविषयीची घोषवाक्ये मिळवून वाचा, संग्रहित करा. ९. वाचन करणे आवश्यक आहे का? आणि का? (वादविवाद घेता येईल.) १०. तुम्ही तुमच्या पुस्तकांची काळजी कशी घेता? ११. तुम्ही तुमच्या जुन्या पुस्तकांचे काय करता? १२. मूळ कविता शोधून वाचा, लिहा.					

घटक : गद्य **उपघटक : १८)** कारागिरी **अंदाजे तासिका :** ५

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- कथा, चरित्रकथा, नकला (व्यावसायिकांचे बोलणे, वागणे, लकबी)
- वर्णन (चित्र आधारित, अनुभवाधारित सूक्ष्म निरीक्षणासह),
- भाषा (बोलीभाषा व प्रमाण भाषा) वाचन–लेखन (प्रकट वाचन सलग, सहज, आरोह–अवरोह बलाघातासह वाचन), मूक वाचन (वाक्यार्थ ग्रहण, तपशील ग्रहण, भावभावनांचे आकलन), पूरक वाचन (पाठाचे संबंधित अधिक माहितीचा शोध) लेखन (अनुलेखन, विरामचिन्हे युक्त श्रुतलेखन, उत्तरांचे लेखन),
- शब्द विचार (विकारी शब्द – विशेषणे) विरामचिन्ह (उद्‌गारवाचक चिन्ह) भाषा विशेष (वाक्प्रचार),
- साहित्याचा आस्वाद : व्यक्तिचित्रे आठवणी, चरित्रे, आत्मचरित्रे,
- आशय : रोजच्या जीवनातील व्यक्तींची शब्दचित्रे, (प्रमुख तसेच अन्य पात्रांचे बोलणे, वागणे, पोशाख, प्रसंग इत्यादी तपशील समानानुभूती),
- भाषा : मोजक्या आणि नेमक्या शब्दांतून निर्माण होणारे चित्र.

पाठ अध्यापनाची उद्‌दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्‌दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. घरी वा परिसरात चाललेल्या संभाषणाच्या वेळी आपले विचार किंवा मत व्यक्त करणे व वर्गात सांगणे.	१. पूर्वानुभव जागृती:– प्रश्न व चर्चा २. प्रत्यक्ष पाठाचे प्रकट वाचन व स्पष्टीकरण. ३. दीक्षा ॲपवरील कारागिरी या पाठाचे पीपीटी दाखवत एकेका मुद्द्यानुसार चर्चा, प्रश्न, विद्यार्थ्यांचे अनुभव कथन ४. पाठाचे प्रकटवाचन, आकलनात्मक प्रश्न ५. इतर विषयांशी समन्वय साधण्यासाठी पाठाच्या	१. पाठाशी अनुषंगिक इतर समांतर कृती घेणे. जसे– परिसरातील व्यावसायिकांच्या संख्येचे चित्रालेख बनविणे. २. वर्गात फरशी बसविण्यासाठी क्षेत्रफळ, कुंपण घालण्यासाठी परिमिती, त्यासाठी येणारा खर्च इत्यादी ३. व्यावसायिकांचे नाट्यीकरण, संवाद, भूमिकाभिनय	तोंडीकाम कृती उपक्रम स्वाध्याय	**परिसर** **भाग १ :** पाठाचे नाव – आपल्या गरजा आणि पर्यावरण **परिसर** **भाग २ :** चाकावर घडवलेली भांडी/ व्यापार आणि वाहतूक, स्थिर जीवन आणि नागरी संस्कृती,	दीक्षा ॲप, क्यू आर कोड, संदर्भीय पुस्तके	१, २, ७, १०, ११, १२, १३, १५

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	प्रकट वाचनात ओघाने येणाऱ्या माहितीच्या आधारे परिसर भाग १ व २ यांचा सहसंबंध साधणे.	रांगोळी स्पर्धा (ठिपक्यांच्या साहाय्याने) ४. दोरखंड तयार केले जातात त्या ठिकाणी जाऊन निरीक्षण करा. दोरखंड तयार करण्याची कृती लिहा. ५. जुन्या फाटक्या कपड्यापासून पायपुसणी तयार करा व वर्गात प्रदर्शन भरवा. ६. टोपल्या, झाडू, सूप बनवितात त्या ठिकाणी जाऊन निरीक्षण करा. टोपली तयार करण्याची कृती लिहा. **उपक्रम १ :** तुमच्या परिसरातील वेगवेगळ्या वस्तू बनविणाऱ्या एखाद्या कारागिराच्या ठिकाणाला भेट द्या. तेथे कशाप्रकारे काम चालते? कोणती	नागरी समाज व्यवस्था	**गणित :** चित्रालेख		

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
		हत्यारे यंत्रे वापरली जातात? त्याचे निरीक्षण करा. कारागिराला प्रश्न विचारून माहिती मिळवा. वर्गात सांगा. **उपक्रम २ :** खालील अवयवांशी संबंधित शब्दसमूह वाक्प्रचार संग्रहित करा. कान, डोळे, नाक, डोके				
घटक : गद्य **उपघटक : १९)** वासरू **अंदाजे तासिका :** ४ ते ५ **उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :** • कविता, कविता गायन, रसास्वाद • नवीन शब्द, आशय (दैनंदिन जीवनातील) • यमक जुळणारे शब्द, नाम, विशेषण						
१. कवितेचा आशय, रचना समजणे व स्वतःच्या शब्दात मांडता येणे. २. कविता तालासुरात साभिनय सादर करता येणे. ३. कवितेचे रसग्रहण करता येणे, आस्वाद घेता येणे. ४. स्व-अभिव्यक्ती करता येणे.	१. गटात कवितेतील यमक जुळणारे शब्द शोधणे. २. आपल्याला सर्वांत जास्त कोण आवडत? त्या विषयीची माहिती ५ ते ७ वाक्यात लिहा. आपले अनुभव आपल्या मित्राला वाचून दाखवा.	१. विविध प्राणी व त्यांची बाळे यांची चित्रे शोधा, ते एकमेकांशी कसे संवाद साधत असतील त्या विषयीची माहिती मिळवा. २. आईविषयीचे महत्त्व सांगणाऱ्या कविता मिळवून वाचा, त्यांचा संग्रह करा.	तोंडीकाम लेखी परीक्षा प्रात्यक्षिक उपक्रम	**गणित :** कालमापन - कमी वेळ, जास्त वेळ **परिसर अभ्यास :** कुटुंब व्यवस्था व तिची गरज आणि परिसरातील	क्यू आर कोड कवितांची पुस्तके	१, २, ३, ७, ८, ११, १५

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
५. कवितेच्या ओळी दिल्या असता स्वतःची कविता तयार करणे. ६. कठीण शब्दांचा अर्थ शोधणे. (ओढाळ, मोकाट, हुरूप, न्यारे) ७. कवितेतील सौंदर्यस्थळे समजणे (माय तू लेकरू शोधू येई, कानामध्ये वारे भरूनिया न्यारे, वाटेल ती वाट धावू लागे) ८. जीवन मूल्ये मूल्यांचे दृढीकरण होणे. (भूतदया, मानवी नाते-संबंधांची जपणूक, प्रेम, माया, दया)	३. आपल्या आजूबाजूला आपल्याला आवडणाऱ्या व न आवडणाऱ्या गोष्टींची यादी करा. ४. विविध प्राण्यांची पिल्ले त्यांची आई कशी सांभाळते व त्यांना कसे शिक्षण देते, याची माहिती घ्या, गटात एकेक प्राणी पक्षी देणे. ५. कवितेत वासरूऐवजी आणखी कोणते शब्द लिहिल्यास कविता अशीच म्हणता येईल ते गटात विचार करून सांगा. (जसे की पाखरू, लेकरू) आणि त्यामुळे होणारे बदल कवितेत करून कविता लिहा. ६. कविता साभिनय सादर करा. ७. वासरू कसे होते, यासाठी आलेले विशेष शब्द शोधून लिहा.	३. स्वतः हरविल्यानंतर धाडसाने पुन्हा घरी पोहोचणाऱ्या मुलांच्या बातम्यांची पेपरमधली कात्रणे गोळा करा. ४. आई आणि मूल यांचे नाते जपणाऱ्या कवितांचा संग्रह करा, वाचन करा, त्याची मध्यवर्ती कल्पना स्पष्ट करा. ५. दिलेल्या शब्दांवरून कविता करा. ६. तुमच्या आवडत्या व्यक्तीविषयी कविता करा. ७. कवितेत कवीने मांडलेली गोष्ट तुमच्या शब्दात लिहा आणि पुढे काय घडले असेल त्याचा समर्पक शेवट सुचवा. ८. वासरू आपल्या घरी पोहोचल्यानंतर त्याची आई व तो यांच्या मध्ये काय संवाद झाला असेल ते लिहा.		प्राणी, पक्षी त्यांची पिले, निवारे, समूह, प्राणी आणि मानव यांतील फरक		

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	८. प्राणी व त्यांचे आवाज, निवारे, पिल्ले आणि त्यांच्या समूहासाठी येणारे शब्द यांचा तक्ता तयार करा. ९. दिलेल्या प्रसंगांचे योग्य वाचन करून त्यासाठी योग्य वाक्प्रचार लिहा. १०. दिलेल्या शब्दांपैकी नाम आणि त्यासाठी योग्य विशेषण यांच्या जोड्या जुळवा. दिलेल्या नामासाठी कोणकोणती विशेषणे येतील, त्यांची यादी करा.	९. तुम्ही हरविले तर काय कराल?, नेमके काय करायला हवे? लिहा. १०. माणूस आणि प्राणी यांच्यात भावनिक काय फरक आहे, हे गटात चर्चा करा. ११. वासराऐवजी माणसाचे मूल असते तर त्याने काय केले असते ते लिहा.				
घटक : गद्य (कथा) **उपघटक : २०)** माझं शाळेचं नक्की झालं **अंदाजे तासिका :** ८ **उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :** • कथा भावानुरूप वाचन, आशय, प्रसंग वर्णन, सारांश, नवीन शब्द, बोलीभाषा						
१. पाठाचा आशय समजणे व स्वतःच्या शब्दात व्यक्त करता येणे. २. पाठाची मध्यवर्ती कल्पना लक्षात घेणे, त्यानुसार स्वतःचे मत व्यक्त करणे.	१. तुम्ही मोठे होऊन काय होणार असे ठरविले आहे? थोडक्यात लिहा. २. एखादी गोष्ट मिळविण्यासाठी तुम्ही	१. पाठातील पात्रांसाठी संवाद लिहून गटात त्यावर आधारित छानसे नाटक बसवा आणि वर्गासमोर सादर करा.	निरीक्षण नोंदी तोंडीकाम गटकार्य प्रकल्प चाचणी	**परिसर अभ्यास :** परिसरातील घटनांचे निरीक्षण, सर्वेक्षण,	दीक्षा ॲप, क्यू आर कोड, संदर्भीय पुस्तके	१, २, ३, ७, ११, १८

पाठ अध्यापनाची उद्‌दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्‌दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
३. स्वतःचे अनुभव लेखन करणे व कथा स्वरूपात तो शब्दबद्‌ध करता येणे. ४. कथेचा आस्वाद घेता येणे, रसग्रहण, रसास्वाद.	कधी खूप प्रयत्न केले आहेत का?, त्या विषयीचा अनुभव थोडक्यात लिहा. ३. तुम्हांला तुमचा शाळेचा पहिला दिवस आठवतो का? त्याचा अनुभव थोडक्यात लिहा. ४. या कथेत पुढे काय घडले असेल असे तुम्हांला वाटते. ५. लेखिकेच्या कुटुंबाची वैशिष्ट्ये गटात चर्चा करून लिहा. ६. लेखिकेच्या वडिलांचे, भावाचे, आईचे गुणविशेष गटात चर्चा करून लिहा. ७. लेखिकेच्या भावाने तिला आश्रय दिला नसता तर तिचे काय झाले असते?	२. अनेक अडचणीतून स्वतःचे शिक्षण पूर्ण करणाऱ्या महान व्यक्तींची चरित्रे वाचा, संग्रह करा. ३. महाराष्ट्रातील विविध भटक्या व स्थलांतर करणाऱ्या जमातींची माहिती गोळा करा, त्यांच्या मुलांनी शिक्षण घ्यावे याकरिता कोणत्या सोयी सुविधा केल्या आहेत, याची माहिती मिळवा. ४. मुले आणि मुली यांना समान शिक्षण या अर्थसंबंधित घोषवाक्ये गटात गोळा करा, पोस्टर्स तयार करा. ५. ग्रामीण बोली भाषेतील शब्दांची यादी करा आणि त्यासाठी पर्यायी पुस्तकी भाषेतील शब्द शोधून गटात लिहा. ६. व्यक्तीने शिक्षण घेतले की तिच्यात बदल होतात		**भूगोल :** लोकजीवन – बदलत्या लोक जीवनानुसार बदलणाऱ्या भाषा, विविध भटक्या जाती–जमाती व त्यांची वैशिष्ट्ये **गणित :** सव्वा रुपया		

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	८. कठीण शब्द अर्थ शोधणे (कारागृह, कुबट वास, निरखून पाहणे) ९. पाठातील सौंदर्यस्थळांचा अर्थ समजून स्वत:च्या वाक्यात उपयोग करणे. उदा. आजकाल शिक्षणावर सगळं चालतं, दादाचा शहाणपणा बबनला पटणार होता थोडाच? मी सव्वा रुपया घेऊन शाळेत गेले आणी माझं शाळेचं नक्की झालं.	का? कोणते बदल होतात असे तुम्हांला वाटते? ७. शिक्षण घेणे गरजेचे आहे का? आणि का गरजेचे आहे? या विषयी मुद्दे लिहा, पालकांशी, घरातील यक्तींशी चर्चा करा, त्यांचे अनुभव जाणून घ्या आणि तुमचे मत नोंदवा. ८. तुमच्या परिसरात किंवा तुमच्या पाहण्यात अशी शिक्षणापासून वंचित मुले आहेत का?, त्यांच्या शिक्षणासाठी काय करावे असे तुम्हांला वाटते? ९. तुमच्या वर्गात, घरात किंवा अन्य ठिकाणी मुले आणि मुली यांना शिक्षणाच्या बाबतीत समान हक्क दिला जातो, का?, तसे नसल्यास त्यामागची कारणे व उपाय शोधा, गटात चर्चा करा.				

घटक : पद्य – चिंतन गर्भकाव्य **उपघटक : २१)** प्रश्न विचारा पुन्हा पुन्हा. **अंदाजे तासिका :** ४

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- साहित्य प्रकार काव्य (चिंतन गर्भकाव्य)
- साहित्य प्रकारची ओळख – काव्य म्हणजे...अध्यापकांनी काव्याच्या वैशिष्ट्याप्रमाणे कविता उलगडून दाखवावी.
- कवीची कल्पना व वस्तुस्थिती कवितेत कवयित्रीने केलेले प्रश्न व प्रत्यक्षात तसे असते का?
- पाठातील भाषिक सौंदर्य स्थळे ड, त, या अक्षरांची झालेली पुनरावृत्ती तसेच प्रत्येक ओळीत शेवटी का?
- या अक्षरांमुळे कवितेला गेयता व लय कशी प्राप्त झाली ते स्पष्ट करावे.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. भाषिक नियम व्यवस्था, भाषिक विशेष माहिती होणे (– प्राणी व त्यांची पिल्ले, प्राणी व त्याचे समूहदर्शक शब्द, यमक जुळणारे शब्द, नाम, विशेषण, वाक्प्रचार)	१. पूर्वज्ञान जागृतीसाठी गटचर्चा –प्रत्येक विद्यार्थ्यांला त्यांना पडलेला प्रश्न फलकावर लिहिण्यास सांगावा. २. **पृच्छा तंत्र –** पूर्वानुभव जागृती – इयत्ता चौथीच्या पाठ्यपुस्तकातील हे कोण गे आई या पाठाचे वाचन करून त्यावर प्रश्न विचारावेत. ३. पद्याचे प्रकट वाचन/ गायन – दीक्षा ॲपवरील व्हिडिओ क्लिप दाखविणे किंवा स्वत: गायन किंवा प्रकट वाचन करणे.	१. पाठ्यपुस्तकातील पद्य पाठाखालील उपक्रम (पृष्ठ क्र. ६६) प्रश्न क्र. ४ उद्दिष्ट क्र. ४ २. प्रश्न क्र. ५ ३. कवितेतील मुलाला पडलेल्या प्रश्नांची उत्तरे मित्रांच्या मदतीने किंवा मोठ्यांच्या मदतीने मिळविणे. ४. तुम्हांला पडलेल्या प्रश्नांची कविता लिहा किंवा या कवितेतील प्रश्नांची उत्तरे द्या.	निरीक्षण नोंदी तोंडीकाम गटकार्य प्रकल्प चाचणी	**कला/क्रीडा :** वटवाघूळ, मासे, पतंग, काजवे, bat, यांची चित्र रेखाटण. **परिसर अभ्यास भाग : १/२** **भूगोल :** कवितेत विचारलेल्या प्रश्नांची परिसरातील घटनांशी जुळणी.	दीक्षा ॲपवरील व्हिडिओ, वैज्ञानिक पुस्तके	१, २, ७, ८, १२, १३, १५

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	४. अपरिचित शब्द– अपरिचित शब्दांचे अर्थ शब्दकोशातून किंवा ज्ञानकोशातून शोधा.			**विज्ञान :** कवितेतील मुलाने विचारलेले वैज्ञानिक प्रश्न, जीवसृष्टी		

घटक : गद्य – नाटिका **उपघटक : २२)** अति तेथे माती **अंदाजे तासिका :** ४

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- एकांकिका म्हणजे एक अंकी नाटक. स्थल कालाच्या मर्यादित अवकाशात आपल्या सर्व नाट्यशक्ती एककेंद्रित करणारा; थोडक्यात उत्कट, एकसंघ व एकजिनसी परिणाम साधणारा संपूर्ण, स्वयंपूर्ण, एक अंकी नाट्यप्रकार म्हणजे एकांकिका. भावगीताचे जे स्वरूप असते तेच नाट्यप्रकारात एकांकिकाचे असते.
- पाठातील भाषिक सौंदर्यस्थळे : (१) श्रीमंत चक्रमादित्य महाराजांचा जयजयकार असो (महाराजांच्या नावातील विनोदी शैली समजावी. (२) गोरगरीब भरपूर कष्ट करत आहेत, श्रीमंत लोक सुखात आहेत.) अशा प्रकारे प्रधानजीच्या प्रत्येक वाक्यातील विरोधाभासातून अलंकाराची निर्मिती कशी होते ते पटवून द्यावे. (३) तबल्यावर पेटी वाजवून दाखवता ..... विरोधाभास... (४) सध्या संगीताला वाईट दिवस आहेत. (संगीता या शब्दाचे दोन अर्थ) (५) एकांकिका ही कलाकृतीच एक सौंदर्यस्थळ आहे – भावगीताचे जे स्वरूप असते तेच नाट्यप्रकारात एकांकिकाचे असते. नाटिका विनोदी असली तरी विनोदातूनही दोषारोप कसे प्रकट करता येतात ते सांगावे. किंबहुना विनोद हे दोष मांडण्याचे प्रभावी असे शस्त्र आहे ते पटवून द्यावे. अशा सौंदर्यात्मक भाषेची निर्मिती करण्यास विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करावे.

१. साहित्यिक अभिव्यक्तींचा आस्वाद घेणे – एकांकिका या साहित्य प्रकाराची ओळख करून घेणे. २. प्रासंगिक घटनांच्या संदर्भात पडणारे प्रश्न मित्रांना अथवा मोठ्यांना विचारणे.	१. प्रत्यक्ष अनुभव – प्रकटवाचन : एकांकिके–मधील पात्राप्रमाणे विद्यार्थ्यांचे गट तयार करावेत व प्रत्येक गटाला एकांकिकेचे प्रकटवाचन करण्यास सांगावे.	१. सहकारशील अध्ययन – पाठ्यपुस्तकातील उपक्रम क्र. १ २. प्रत्यक्ष अनुभव – तुम्ही स्वत: राजा आहात अशी कल्पना करा,	निरीक्षण नोंदी तोंडी चाचणी उपक्रम प्रकल्प	**परिसर अभ्यास भाग : १/२** **इतिहास :** राजेमहाराजे यांची पद्धती, दरबार, शासन पद्धती.	दीक्षा ॲप, क्यू आर कोड, संदर्भ पुस्तके : पाणी संवर्धनाविषयी	

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
३. माहितीपर निबंधातील विचार स्वत:च्या शब्दात तोंडी वा लेखी व्यक्त करणे. ४. घरी व परिसरातील चाललेल्या संभाषणाच्या वेळी आपले मत व्यक्त करणे. ५. बोलणाऱ्याच्या आवाजातील बदलांचा अर्थ समजून घेऊन योग्य तो प्रतिसाद देणे. ६. दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे परिचित विषयावर आठ ते दहा वाक्यांचे लेखन करणे. ७. शब्दकोश व ज्ञानकोशाचा योग्य तेथे उपयोग करणे.	एकांकिकेतील समस्या तुम्ही कशी सोडवली असती? लिखित स्वरूपात आपले मत व्यक्त करा विचार प्रवर्तक – २. प्रत्यक्ष अनुभव– एकांकीकेचे स्नेह संमेलनात सादरीकरण करणे. ३. विश्लेषण – पाठ्यपुस्तकातील उपक्रम–२			**भूगोल :** प्रदेश ही संकल्पना.	वर्तमानपत्रातील लेख, एकांकिकेची पुस्तके.	

घटक : गद्य – चरित्र/व्यक्तिचित्र **उपघटक : २३)** छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज (चरित्रात्मक पाठ) **अंदाजे तासिका :** ५

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- साहित्य प्रकार : चरित्र (प्रसंग लेखन), चरित्र या साहित्य प्रकारची ओळख. चरित्र म्हणजे सातत्याने सत्याचे भान राखून एखाद्या कर्तृत्ववान व्यक्तीच्या जीवनाचा कालानुसारी, घटनानुसारी वा विषयानुरूप साधार विश्लेषणात्मक वा परिचयात्मक इतिहास व त्या आधारे त्या त्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाचा आलेख म्हणजे चरित्र होय. राजा ही संकल्पना स्पष्ट करणे.

१. साहित्यिक अभिव्यक्तींचा आस्वाद–चरित्र या साहित्य प्रकारची ओळख करून घेणे. २. देशाच्या सामाजिक प्रगतीसाठी कार्य केलेल्या महात्म्यांविषयी माहिती घेऊन त्यांच्याविषयी कृतज्ञता व्यक्त करणे. ३. ऐकलेल्या, वाचलेल्या कथांचा, कवितांचा आनंद घेऊन त्यातील कल्पना स्वत:चे शब्दात स्पष्ट करणे. ४. भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या कामी आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करणाऱ्यांची माहिती ५. विद्यार्थ्यांमध्ये समानानुभूतीचा अनुभव देऊन संवेदनशीलता जागृत करणे.	पूर्वज्ञान जागृतीसाठी – पृच्छा तंत्र – १. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज या पाठाची उजळणी घ्यावी. २. इयत्ता चौथीमध्ये अभ्यासलेली व्यक्तिचित्रे– प्रश्न विचारणे व चर्चा करणे. ३. नैसर्गिक आपत्तीविषयी विद्यार्थ्यांना काय माहिती आहे हे जाणून घेण्यासाठी– प्रश्न व चर्चा. ४. पाठात आलेल्या बोली भाषेतील शब्दांवर चर्चा करणे. गद्याचे प्रकट वाचन – दीक्षा ॲपवरील व्हिडिओ क्लिप दाखविणे. अपरिचित शब्द शोधणे – विद्यार्थ्यांचे गट करून त्यांना कवितेतील	**गटचर्चा –** १. विद्यार्थ्यांना स्वत:च्या परिसरातील ओला दुष्काळ किंवा कोरडा दुष्काळ या नैसर्गिक आपत्तीविषयी माहिती घेऊन त्यावर केलेल्या उपाय योजनांची माहिती घेऊन पाठात वर्णन केलेल्या प्रसंगाशी तुलना करण्यास सांगावी. सुसंवादक, तुलना करणे, विश्लेषण करणे. सहकारशील अध्ययन २. विद्यार्थ्यांचे गट करून छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांनी दुष्काळ प्रतिकूल परिस्थितीत माणसांसाठी केलेले कार्य व प्राण्यांसाठी केलेले कार्य याचे वर्गीकरण करण्यास	निरीक्षण नोंदी तोंडीकाम चाचणी उपक्रम प्रकल्प	**विज्ञान :** साथीचे रोग, रोगराई. **कला :** एकांकीकेचे सादरीकरण.	दीक्षा ॲप, क्यू आर कोड, संदर्भ पुस्तके छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांची विविध लेखकांनी लिहिलेली चरित्रे – उदा. माधवराव बागल,	१, २, ३, ७, १३, १५

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
६. शब्दकोश व ज्ञानकोशाचा योग्य तेथे उपयोग करणे.	अपरिचित शब्दांची यादी करण्यास सांगणे. शब्दकोश व ज्ञानकोशातून संबंधित शब्दांचे अर्थ शोधण्यास सांगणे.	सांगावे. प्रत्येक गटाचे वर्गात सादरीकरण घेणे.– **सहयोगी अध्ययन** ३. अशी परिस्थिती तुमच्या गावावर आली तर तुम्ही काय करणार किंवा अशी परिस्थिती येऊ नये यासाठी करावयाच्या उपाययोजना गटात चर्चा करून सुचवा. **– गटचर्चा** ४. परिसरातील समाजकार्य करणाऱ्या व्यक्तीच्या कार्याविषयी जाणून घेणे. **– गट प्रकल्प**			डॉ. अप्पासाहेब पवार यांनी लिहिलेले चरित्र.	

घटक : पद्य – ग्रामीण काव्य /शेतकरी गीत **उपघटक: २४)** कापणी **अंदाजे तासिका:** ४

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- साहित्य प्रकार : काव्य (ग्रामीण काव्य अ) काव्य या साहित्य प्रकारची ओळख – काव्य म्हणजे ... अध्यापकांनी काव्याच्या वैशिष्ट्याप्रमाणे कविता उलगडून दाखवावी.
- कवीची कल्पना व वस्तुस्थिती : कवितेत कवयित्रीने केलेले वर्णन व परिसरातील वर्णन यातील साम्य भेद.
- पाठातील भाषिक सौंदर्य स्थळे : १) उत्कट अर्थ व्यक्त करणाऱ्या काव्यपंक्ती : १) आज करे खाली वऱ्हे, डाव्या डोयाची पापणी २) तशी माझ्या डोयापुढे, उभी दान्याची मापनी. ३) थाप लागली पिकाची, आली डोयाले झापनी! – वरील काव्यपंक्तीत कवयित्री स्वत:च्या मनातील आनंद व्यक्त करताना योजलेल्या अचूक संकल्पना कवितेचा आशय प्रभावी कसा करतात. ते पटवून द्यावे, तसेच पापणी, मापनी, झापनी, या शब्दाळतून लय कशी निर्माण होते ते स्पष्ट करावे. ४) अहिराणी बोलीतील कविता हे एक वेगळे सौंदर्य आहे. उदा. ळ च्या ऐवजी य, व च्या ऐवजी इ.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. कविता, गाणी, समूहगीते तालासुरात म्हणणे. २. साहित्यिक अभिव्यक्तींचा आस्वाद. ग्रामीण काव्य, बोली भाषेतील काव्याच्या सौंदर्याचा आस्वाद घेणे अहिराणी बोलीची तोंड ओळख, उत्तम अभिरुची व सौंदर्यदृष्टी विकसित करणे. ३. परिचित कविता, नाट्यप्रवेश आणि कथा	१. पावसाळा सुरु होण्याच्या आधी व संपेपर्यंत शेतात कोणकोणती कामे केली जातात याची गटात चर्चा करा. २. सुगीच्या हंगामातील कामांची चित्रे काढून विद्यार्थ्यांना ओळखण्यास सांगणे. ३. बालभारतीच्या इयत्ता दुसरीच्या पाठ्यपुस्तकातील भाकरीची गोष्ट या	१. पाठ्यपुस्तकातील पद्य पाठाखालील उपक्रम पूर्तता (पृ. क्र. ७७) : १. प्रश्न. क्र. ३ २. प्रश्न क्र. ६ २. अपरिचित शब्द – प्रस्तुत कवितेतील शब्द स्वत:च्या बोलीभाषेत रूपांतर करा व कवितेचे प्रकट वाचन करा किंवा गायन करा. तसेच अपरिचित शब्दांचे अर्थ शब्दकोशातून किंवा ज्ञानकोशातून शोधा.	निरीक्षण नोंदी तोंडीकाम गटकार्य प्रकल्प चाचणी	**कला –** शेतातील विविध कामांची चित्रे, गावाकडील ग्रामीण संस्कृतीची ओळख. **परिसर अभ्यास भाग – १ व २** **भूगोल –** महाराष्ट्रातील पिकांची ओळख	दीक्षा ॲप शेतकरी गीते, बहिणाबाईंच्या इतर कविता.	१, २, ३, ७, १३, १५

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
यांचे अर्थ समजून प्रकट वाचन करणे. ४. शेतीतील विविध कामाविषयी तसेच शेतकरी जीवनाविषयी जाणून घेणे ५. दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे परिचित विषयावर आठ ते दहा वाक्यांचे लेखन करणे. ६. शब्दकोश व ज्ञान कोशाचा योग्य तेथे उपयोग करणे.	पाठाचे वाचन करून त्यावर प्रश्न विचारावेत. ४. पद्याचे प्रकटवाचन/गायन ५. दीक्षा ॲपवरील व्हिडिओ क्लिप दाखविणे. किंवा स्वत: गायन किंवा प्रकट वाचन करणे. ६. अहिराणी बोली ही प्रामुख्याने जळगाव, धुळे, नंदुरबार या जिल्ह्यात बोलली जाते. या जिल्ह्यातील शेतीची कामे आणि तुमच्या जिल्ह्यातील शेतीची कामे सारखी आहेत का? याचा प्रत्यक्ष अनुभव विद्यार्थ्यांना द्यावा.					

घटक : गद्य – प्रसंग वर्णन **उपघटक : २५)** ढोल **अंदाजे तासिका : –**

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- साहित्य प्रकार – वर्णनात्मक पाठ (ललित, लघुनिबंध) ललित या शब्दाचा अर्थ होतो सुंदर, मनोहारी. अर्थात ज्या साहित्यातून अभिजात सौंदर्याची अभिजात अभिव्यक्ती संभवते. ते सर्व साहित्य म्हणजे ललित साहित्य होय. ललित साहित्यात लेखकाच्या कल्पनाशक्तीला प्रचंड वाव असतो.
- पाठातील भाषिक सौंदर्य स्थळे – पानाफुलांनी बहरलेले घनदाट जंगल – विशेषणाचा वापर. जणू काही या निसर्गाने त्याला ढोल बनविण्यासाठीच जन्माला घातले होते. एखादी व्यक्ती विशिष्ट कृती करताना स्वत:ला विसरून जाते त्याचे वर्णन...,
- रानावनातील पानाफुलांनी, पळस फुलांनी अमश्याची डोली सजू लागली. रानाने अमश्याची शेवटपर्यंत सोबत केली.
- आपण या निसर्गातील... एक क्षुल्लक जीव. मृत्यूचे अटळ सत्य समर्पक शब्दात पटवून देणे.

  १. सांदी कोपरा : प्रत्यक्ष अनुभव २. प्रतिध्वनी : प्रत्यक्ष अनुभव

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. साहित्यिक अभिव्यक्तींचा आस्वाद घेणे – वर्णनात्मक, ललित, लघुनिबंध या साहित्य प्रकारची ओळख करून घेणे. २. खेळ, उत्सव वा मनोरंजनाच्या क्षेत्रासंबंधात ऐकलेल्या, वाचलेल्या, पाहिलेल्या घटनांबद्दल मित्रांबरोबर चर्चा करणे.	**पृच्छा तंत्र –** १. सण एक दिन या पद्यावर आधारित प्रश्न विचारणे. २. **गटचर्चा –** तुलना करणे. महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या प्रदेशात साजरा होणारा होळीचा सण. ३. **सहकारशील अध्ययन –** पाठातील सुखद आणि दु:खद क्षण यांचे आपापसात चर्चा करणे.	**१. गटचर्चा –** होळीचा सण साजरा करण्याच्या महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या जिल्ह्यातील पद्धती याचा गटात तुलनात्मक अभ्यास. तुलना करणे.	निरीक्षण नोंदी तोंडीकाम गटकार्य प्रकल्प चाचणी	परिसर अभ्यास भाग – १ व २ **इतिहास –** होळीचा सण **भूगोल –** सातपुडा पर्वताच्या रांगा, प्रदेशाची वैशिष्ट्ये, पर्यावरण/ निसर्ग संवर्धन	दीक्षा ॲप, आदिवासींच्या जीवनावरील पुस्तके, भारतीय सण	१, २, ३, ७, ८, १३

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
३. आदिवासी बोलीची ओळख करून देऊन त्या बोलीचे सौंदर्य जाणून घेणे. ४. उत्पत्ती, स्थिती, लय या निसर्ग नियमांची ओळख करून देणे. ५. दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे परिचित विषयावर आठ ते दहा वाक्यांचे लेखन करणे. ६. शब्दकोश व ज्ञानकोशाचा योग्य तेथे उपयोग करणे. ७. भारतीय संस्कृतीतील सण व उत्सव याविषयी माहिती घेणे.	४. **गद्याचे प्रकटवाचन –** गट करून प्रत्येक गटातील एका विद्यार्थ्यास प्रकट वाचन करण्यास सांगावे. ५. **सहकारशील अध्ययन –** अपरिचित शब्द शोधणे. विद्यार्थ्यांचे गट करून त्यांना कवितेतील अपरिचित शब्दांची यादी करण्यास सांगणे. शब्दकोश व ज्ञानकोशातून संबंधित शब्दांचे अर्थ शोधण्यास सांगणे. • सांदी कोपरा : प्रत्यक्ष अनुभव. • प्रतिध्वनी : प्रत्यक्ष अनुभव	२. पृच्छा तंत्र – अमश्याचा असा अचानक मृत्यू का झाला असेल याची चर्चा करा. ३. प्रकल्प– ढोल तयार करण्यासाठी कोणकोणते साहित्य वापरले जाते व त्याचा स्पष्ट आवाज येण्यासाठी काय करतात याची माहिती मिळवा.		**विज्ञान :** अमश्याचा मृत्यूचे वैज्ञानिक कारण. **कला :** ढोल तयार करणे, होळीच्या सणाचे स्मरण चित्र, होळी नृत्य. **हिंदी :** होळीची गाणी		

घटक : गद्य – एकांकिका **उपघटक : २६)** पाण्याची गोष्ट **अंदाजे तासिका :** ४

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याचा आधार घ्यावा) :

- साहित्य प्रकार : एकांकिका म्हणजे एक अंकी नाटक. स्थलकालाच्या मर्यादित अवकाशात आपल्या सर्व नाट्यशक्ती एककेंद्रित करणारा; थोडक्यात उत्कट, एकसंघ व एकजिनसी परिणाम साधणारा संपूर्ण, स्वयंपूर्ण, एक अंकी नाट्यप्रकार म्हणजे एकांकिका.
- पाठातील भाषिक सौंदर्यस्थळे : १) आम्हाला तर रविवारची तयारी शनिवारीच करावी लागते.... पाण्याऐवजी नुसती हवा येत असते. (समस्येविषयी संवेदनशीलता, शेवटच्या वाक्यातून विनोद निर्मिती, म्हाताऱ्या माणसाची दिलेली उपमा, २) एकांकिका ही कलाकृतीच एक सौंदर्य स्थळ आहे – भावगीताचे जे स्वरूप असते तेच नाट्यप्रकारात एकांकिकेचे असते.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. साहित्यिक अभिव्यक्तींचा आस्वाद घेणे – एकांकिका या साहित्य प्रकारची ओळख करून देणे. २. प्रासंगिक घटनांच्या संदर्भात पडणारे प्रश्न मित्रांना अथवा मोठ्यांना विचारणे. ३. माहितीपर निबंधातील विचार स्वत:च्या शब्दात तोंडी वा लेखी व्यक्त करणे. ४. घरी व परिसरातील चाललेल्या संभाषणाच्या वेळी आपले मत व्यक्त करणे.	१. **प्रत्यक्ष अनुभव –** एकांकिकेमधील पात्राप्रमाणे विद्यार्थ्यांचे गट तयार करावेत व प्रत्येक गटाला एकांकिकेचे प्रकट वाचन करण्यास सांगावे. २. **गटचर्चा –** तुलना करणे – स्वत:च्या परिसरातील पाण्याच्या समस्येचे तसेच महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या प्रदेशातील पाण्याच्या समस्येचे स्वरूप.	१. **प्रत्यक्ष अनुभव –** एकांकीकेचे स्नेहसंमेलनात सादरीकरण करण्यास सांगणे. २. **गटचर्चा –** भरपूर पाऊस पडणाऱ्या प्रदेशातही पाण्याची समस्या का निर्माण होते? याविषयी गटात चर्चा करा. ३. पाठ्यपुस्तकातील उपक्रम पूर्तता – १, २	निरीक्षण नोंदी तोंडीकाम चाचणी उपक्रम प्रकल्प	परिसर अभ्यास भाग – १ व २ **इतिहास :** पाण्यासाठी झालेली आंदोलने, मोर्चे **भूगोल :** महाराष्ट्रातील ओला दुष्काळ व कोरडा दुष्काळ असणारे प्रदेश, पाण्याचे संवर्धन	दीक्षा ॲप, क्यू आर कोड संदर्भ पुस्तके : पाणी संवर्धनाविषयी वर्तमान–पत्रातील लेख, एकांकिकेची पुस्तके.	१, २, ६, ७, १३, १५, ११, १२

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
५. बोलणाऱ्याच्या आवाजातील बदलांचा अर्थ समजून घेऊन योग्य तो प्रतिसाद देणे. ६. दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे परिचित विषयावर आठ ते दहा वाक्यांचे लेखन करणे. ७. शब्दकोश व ज्ञानकोशाचा योग्य तेथे उपयोग करणे.	३. **सहकारशील अध्ययन –** पाठात वर्णिलेल्या विषयाविषयी मित्रांशी, मोठ्या व्यक्तींशी चर्चा.	४. पाण्याच्या समस्या व उपाययोजना याविषयी वर्तमानपत्रातील कात्रणे यांचा संग्रह करून चिकटवहीत चिकटवा व त्यावर आपापसात चर्चा करा. ५. अपरिचित शब्द शोधणे – विद्यार्थ्यांचे गट करून त्यांना कवितेतील अपरिचित शब्दांची यादी करण्यास सांगणे. शब्दकोश व ज्ञानकोशातून संबंधित शब्दांचे अर्थ शोधण्यास सांगणे.		**विज्ञान :** पाण्याचे महत्त्व **कला :** एकांकीचे सादरीकरण.		

घटक : पद्य – संत काव्य **उपघटक : २७)** अभंगवाणी **अंदाजे तासिका :** ३

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- संतांची ओळख, संतांचे कार्य, अभंगवाणी हा काव्यप्रकार

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. अभंगाला चाल लावणे, तालासुरात म्हणणे. २. संतांच्या कार्याची ओळख करून देणे. ३. अभंग हा काव्य प्रकार व इतर काव्य प्रकार यातील साम्य–भेद पाहणे. ४. अपरिचित शब्द शब्दकोशातून शोधणे.	१. अभंगाला चाल लावण्यास सांगणे. २. संत या शब्दाचा अर्थ उलगडून दाखवणे. त्याआधारे पाठ्य–पुस्तकातील संतांची वैशिष्ट्ये ओळखण्यास सांगणे.	**प्रकल्प –** १. संतांच्या कार्याच्या माहितीचा संग्रह करणे. संतांचे इतर अभंग वाचणे/म्हणणे. २. इंटरनेटद्वारे संतांची माहिती करून घ्यावी.	निरीक्षण नोंदी, तोंडी, उपक्रम, प्रकल्प	**परिसर अभ्यास भाग – १ व २** **भूगोल :** संतांच्या जन्माच्या/ कार्याच्या भूमी, **इतिहास :** संतांची माहिती, **विज्ञान :** अंधश्रद्धाक नष्ट करण्यासाठी संतानी केलेले कार्य.	संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत तुकाराम... यांचे अभंग संग्रह दीक्षा ॲपवरील व्हिडिओ पाहणे.	१, ३, ७, ८, १२, १५

Teacher's Handbook : Supportive Material - 2020

Subject - English

Talk with Teachers

English, being a skill-based subject, demands an ample use of English language to master the language skills, viz. listening, speaking, reading and writing. It is unlikely that the learners will be exposed to English language in their surroundings other than the school environment. Hence, it is desirable that we provide the required exposure to the learners in the school and in the classroom, particularly. That’s why, it is necessary to make learners listen to a lot of English without bothering complete comprehension. Acquiring language skills is a matter of habit formation, which demands an ample use and practice of English language. Practice or drill can sometimes become monotonous and boresome. But, we can make practice interesting by bringing innovation in the parallel activities.

The learners who were in Standard IV last year will get admission in Standard V this year. The scope of objectives and content in English is expanded. The textbook of English for Standard Five was revised by Balbharati in 2015, following the restructuring of Primary Education Curriculum in 2012. You might have taught this book to your students, two years ago. Still, as a revision, we are providing some guidance about facilitation of learners from Standard Five. The advanced skills, viz. reading and writing, have gained more weightage in this Standard. There are a few poems in this Standard. They have a deeper meaning now. As the learners have acquired some language now, they are expected to comprehend the poems applying their learning till now. Comprehension goes hand in hand with enjoyment at this stage.

The span of listening attention is now increased. The learners are made to listen to longer stories. Some informative pieces are provided in this Standard to learn using the language acquired and to enhance vocabulary as well as to learn certain language structures. The scope of speaking is more than the lower classes. The vocabulary and the language learnt in the earlier classes will enable learners to speak confidently and for some more time now. They are engaged in longer conversation pieces.

The learners are now supposed to read independently for pleasure. From reading pictures, there is a shift now to reading maps, charts, advertisements, flyers, etc. with comprehension. They will read stories and informative pieces to understand details. Even, the span of reading is increased.

In Standard Five, learners are expected to take notes at the time of interview, write dictated words, phrases and sentences. They will write paragraphs with some support in the form of clues. They will learn to write some informal letters now. We urge you to read instructions for teachers given under the heading 'शिक्षकांशी हितगुज' in the preliminary pages. You'll find some important tips for evaluation next to the facilitation tips. Please read all these guidelines carefully to ease the process of facilitation. The evaluation codes will help you to know what is expected from the learners, along with the process of evaluation. The guidance about the pronunciation will help you to get the words pronounced as per the Indian Standard Pronunciation. Do read these important preliminary pages to get an idea about the approach to teaching English. Wish you all the best for your facilitation journey.

■■■

Compulsory English (L3)

General Objectives for Standard One to Eight

Skill : Listening

To enable the learners to...

1. listen to the sounds, rhythm and other features of spoken English,
2. listen to respond appropriately,
3. listen attentively for increasingly longer span of time,
4. listen to get the central idea,
5. listen to find specific information,
6. listen to understand the attitude and intention of the speaker,
7. listen to enrich the vocabulary,
8. listen so as to learn acceptable usage,
9. listen attentively in face-to-face situations as well as to situations on electronic and other media.
10. listen so as to develop speaking, reading and writing skills and
11. adopt a listening strategy that suits the purpose, type and content of spoken matter.

Skill : Speaking

To enable the learners to...

1. speak with proper stress, intonation, rhythm, pace and pauses,
2. speak intelligibly.
3. speak confidently, fluently and appropriately,
4. speak according to the occasion,
5. speak appropriately keeping in mind relationship with the listener,
6. use vocabulary appropriate to the topic,
7. speak using features of spoken English,
8. use spoken English in day-to-day situations,
9. speak in face-to-face situations,
10. speak to get things done, to comment on people, events and incidents and
11. speak to express opinions, gratitude, likes and dislikes, agreement and disagreement, etc.

Skill : Reading

To enable the learners to...

1. read various types of texts,
2. read to be aware of the different types of formats of writing,
3. adopt different strategies to read various types of texts,
4. read aloud fluently in chorus and in groups,
5. read aloud individually and independently,
6. read with increasing eye-span to improve reading skill,
7. read aloud to improve pronunciation, stress and intonation,
8. read for pleasure and acquiring information,
9. read to understand the attitude and intention of the writer,
10. read intensively and extensively,
11. read between and beyond the lines,
12. read to enrich the vocabulary and usage and
13. read silently and fluently.

Skill : Writing

To enable the learners to...

1. develop proper writing habits,
2. write neatly and legibly,
3. write fluently, appropriately and accurately,
4. write cohesively and coherently,
5. vary their writing style according to the purpose of writing and the intended reader,
6. write with and without support,
7. write using various types and formats of composition,
8. write keeping in mind the distinction between the rules of grammar and the rules of use (grammatically and acceptability),
9. develop study skills (note-making, note-taking, summarizing, information transfer, etc.),
10. write in a formal and informal manner.

■■■

Topic and Learning Outcomes

Topic : Respond to instructions / messages / announcements. **Periods :** 2

Sub-topic (Refer to Integrated Book of Std. IV) :

Circles 1. Listen carefully and act. Part 1- pg. no - 38. 2. Action words and phrases. Part 1- pg. no - 50 3. Circles Part 1- pg. no - 60

Language Skills : • Listening, Speaking

Objectives of the Activities	Suggestive Activities For Teaching Learning Process	Parallel Activities (21st Century Challenges and Concerns)	CCE	Correlation With Other Subject/s	References/ Resources	Learning Outcome No.
To enable learner to 1. understand a chain of instructions and requests. 2. understand a sequence of events.	Listen and repeat, listen and act, listen and speak, listen carefully and practise dialogues with proper actions. Circle Part 1 - pg. no. 60 Part 1 - pg. no. 39 Responses - Part 2 pg. no. 44.	1. Use of classroom English, Making paper art as per the instructions. [Decision making, Productivity, Flexibility]	Daily observation, Activity, Project, Oral work	EVS, Art and Craft, Maths, P.E.	5.1	4.17.01 4.17.02 4.17.05

Topic : 2. Stories. **Periods :** 5

Sub-topic (Refer to Integrated Book of Std. IV) :

The Hare and the Tortoise Part 1- p.g. 53, 54, 55

Language Skills : • Listening, Speaking, Reading

Objectives of the Activities	Suggestive Activities For Teaching Learning Process	Parallel Activities (21st Century Challenges and Concerns)	CCE	Correlation With Other Subject/s	References/ Resources	Learning Outcome No.
To enable learner to guess the meanings from the context.	The sky is falling ! Part 2 - p.g. 41, 42, 43	Pictorial stories, role plays, short skits, match the picture with proper sentence.	Oral work, other (group/pair work)	EVS	5.2	4.17.06

Objectives of the Activities	Suggestive Activities For Teaching Learning Process	Parallel Activities (21st Century Challenges and Concerns)	CCE	Correlation With Other Subject/s	References/ Resources	Learning Outcome No.
Topic : 3. Read English with comprehension. **Periods :** 5 **Sub-topic (Refer to Integrated Book of Std. IV) :** • Four things about me Part 1 - pg. no. 45 Maya's Dream. • Part 2 - pg.no. 57, 58 Responses. • Part 2 - pg. no. 44. **Language Skills :** • Listening, Speaking, Reading.						
To enable learner to read and understand words/ phrases. 1. Find words from a children's dictionary or glossary. 2. Understand punctuation marks. 3. Read familiar texts with reasonable speed.	In a Biscuit Factory- Part 1 - pg. no. 66, 67 The Man who Cried Wolf Part 2 - pg. no. 65, 66, 67 Never ending stories Part 3 - pg. no. 45, 46 Namita Didi's Time-table Part 2 - pg. no. 52, 53	Read the passage and answer the questions. jokes, complete the stories simple stories, [Problem solving, Critical thinking]	Project, Home work, Oral work	EVS, Maths	5.3	4.17.07 4.17.10 4.17.14
Topic : 4. Jokes, riddles and puzzles. **Periods :** 2 **Sub-topic (Refer to Integrated Book of Std. IV) :** • Riddles Part 3 - pg. no. 39 Read and enjoy. • Part 3 - pg. no. 51 **Language Skills :** • Listening, Speaking, Reading.						
To enable learner to read familiar texts with reasonable speed. 1. listen and share jokes, riddles and puzzles.	Word Building. Part 2 - pg. no. 55 Building Sentences. Part 2 - pg. no. 59 Changing Sentences. Part 3 - pg. no. 28	Passages, puzzles, crosswords etc. [Critical thinking, Creative thinking, Problem solving skills]	Test formative Home work, Oral work	Art and craft, EVS	5.4	4.17.08 4.17.09

Objectives of the Activities	Suggestive Activities For Teaching Learning Process	Parallel Activities (21st Century Challenges and Concerns)	CCE	Correlation With Other Subject/s	References/ Resources	Learning Outcome No.
Topic : 5. Find, copy, list **Periods : 2** **Sub-topic (Refer to Integrated Book of Std. IV) :** • A GARDEN OF WORDS Part 2 - pg. no. 40, 56, • Part 3 - pg. no. 44 Order, order • Part 3 - pg. no. 50 **Language Skills :** • Listening, Reading, Speaking, Writing.						
To enable learner to 1. write phrases and sentences. 2. write a short passage (5-7 sentences) 3. list different things. / Make different lists.	Shopping list. Part 1 - pg. no. 59 The Kingdom of Plants - List the names of different types of plants. Part 3 - pg. no. 42	Write sentences from the table, complete the story. Label the given picture. [Creative thinking, Productivity]	Oral work, Group/Pair work. Home work	Maths, Art and Craft, EVS	5.5	4.17.11 4.17.13 4.17.15
Topic : 6. Short skits and play. **Periods : 3** **Sub-topic (Refer to Integrated Book of Std. IV) :** • In the Park Part 1 - pg. no. 48, 49 Team of Workers • Part 1 - pg. no. 61, 62, 63, 64 **Language Skills :** • Listening, Reading, Speaking, Writing.						
To enable learner to take part in short skit/play.	Let's talk. Part 1- pg. no. 68 Group Telephone. Part 2 - pg. no. 63	Conversations, skits, stories etc. [Communication, Collaboration]	Activity, Pair/ Group work, Home work, Project	EVS	5.6	4.17.16 4.17.17 4.17.04
Topic : 7. Text from surrounding **Periods : 3** **Sub-topic (Refer to Integrated Book of Std. IV) :** • Something Special. Part 2 - pg. no. 46 Good habits • Part 2 - pg. no. **Language Skills :** • Listening, Reading, Speaking, Writing.						
To enable learner to 1. read hand written material. 2. share messages. 3. write slogans.	From the Post-box. Part 2 - pg. no. 47, 62 Part 3 - pg. no. 34 A Visit to the Garden Part 3 - pg. no. 37, 38	Preparing greeting cards for your friends on various occasions, collect tickets and wrappers. [Creative thinking, Productivity]	Activity, Pair/ Group work, Home work, Project	EVS, Art and Craft	5.7	4.17.18 4.17.19

Sr. No.	References /Resources (DIKSHA App / Reference books) Links STD IV	QR Code
1.	5.1 Responses. Part 2- p.g. 44 https://diksha.gov.in/dial/TPIP2K	
2.	5.2 https://diksha.gov.in/dial/TA9Q2W	
3.	5.3 https://diksha.gov.in/play/content/do_312253369762570240117 88?referrer=utm_source%3Ddiksha_mobile%26utm_content%3Ddo_312526596648591360142882%26utm_campaign%3Dshare_content	
4.	5.4 See My English Book Four on DIKSHA at https://diksha.gov.in/play/content/do_31301433435335884813 14?referrer=utm_source%3Ddiksha_mobile%26utm_content%3Ddo_312526596648591360142882%26utm_campaign%3Dshare_content	
5.	5.5 https://diksha.gov.in/play/content/do_31301433434240614412 85?referrer=utm_source%3Ddiksha_mobile%26utm_content%3Ddo_312526596648591360142882%26utm_campaign%3Dshare_content	
6.	5.6 https://diksha.gov.in/play/content/do_31301433082591641613 49?referrer=utm_source%3Ddiksha_mobile%26utm_content%3Ddo_312526596648591360142882%26utm_campaign%3Dshare_content	
7.	5.7 https://diksha.gov.in/play/content/do_31225057812981350426 66?referrer=utm_source%3Ddiksha_mobile%26utm_content%3Ddo_312526596648591360142882%26utm_campaign%3Dshare_content	

शिक्षक मार्गदर्शिका - पूरक साहित्य : २०२०

विषय – हिंदी

दो शब्द

सुलभभारती पाँचवीं कक्षा द्‌वितीय भाषा की अध्यापन पुस्तिका सुपूर्द करते हुए हमें बहुत प्रसन्नता हो रही है । विद्‌यार्थी में हिंदी भाषा के प्रति रुचि निर्माण करने हेतु अध्यापक मित्रों को अध्यापन में सहायभूत हो इस दृष्टि से अध्यापन पुस्तिका का निर्माण किया है । शिक्षा का साधन के रूप में पाठ के उद्‌देश्य, केंद्रीय कल्पना समझाने के लिए अध्यापन पुस्तिका लाभदायक होगी । शिक्षा के उद्‌देश्य एवं हिंदी भाषा उद्‌देश्य साध्य करने हेतु अध्यापन पुस्तिका की निर्मिति की है ।

प्राथमिक शिक्षा विद्‌यार्थी के जीवन का पहला चरण होती है । कक्षा पाँचवीं से हिंदी विषय पढ़ने के लिए पाठ्‌यपुस्तक विद्‌यार्थी का सहयोगी साधन है । पाठ्‌यपुस्तक के महत्त्वपूर्ण संबोध समझाने के लिए पाठ्‌यपुस्तक में चयनित पाठों की जानकारी दी है । अध्ययन पुस्तिका प्रभावशाली बनाने की पूर्ण कोशिश की है । विद्यार्थियों में आकलनशक्ति, संवेदनशीलता, रसिकता, अभिव्यक्ति, अभिरुचि, कल्पनाशक्ति और विचारशक्ति का विकास करने हेतु अध्यापन पुस्तिका में विविध कृतियाँ दी गई हैं । इसमें भाषा का समृद्‌ध ज्ञान, अनुभव और कृती को समझने में आसानी होगी । अध्यापन की पूर्व तैयारी करने हेतु इसमें सामग्री दी है । भाषासंबंधी कृति, खेल, गतिविधियाँ, सहशैक्षिक साहित्य, विविध संबोधों, आधुनिक मूल्यमापन के तंत्रों का परिचय और विविध वेबसाइट आदि की जानकारी देना अध्यापन पुस्तिका का उद्‌देश रहा है । विद्यार्थियों में कौन–सा अपेक्षित बदलाव हुआ है, यह जानने के लिए अध्ययन निष्पत्तियों की ओर अधिक ध्यान दिया है ।

अध्यापन पुस्तिका अभ्यासक्रम, पाठ्‌यक्रम और पाठ्‌यपुस्तक पर आधारित है । बालकेंद्रित शिक्षण प्रणाली, मानवीय और संवैधानिक मूल्यों की जानकारी, आधुनिक अध्यापन प्रणाली के अनुरूप और ज्ञानरचनावादी अध्ययन–अध्यापन प्रक्रिया में सहायभूत साबित होगी । इसके अतिरिक्त प्रत्येक पाठ के लिए कृतियाँ, श्रवण, वाचन, भाषण, लेखन, विचारविनिमय क्षमता आदि के विकास करने हेतु जानकारी दी है । विषय गोफ पद्‌धति के अनुरूप, अन्य विषयों से किस प्रकार समन्वय निर्माण करना है, इसकी जानकारी दी गई है । शब्दसंपत्ति को समृद्‌ध करना, कृति, खेल, संदर्भ, प्रसंग, व्यक्तिगत कौशलों का प्रयोग और ज्ञानरचनावादी तंत्रों की जानकारी आदि अध्यापन पुस्तिका की विशेषताएँ हैं । विद्यार्थियों का सर्वांगीण विकास करना एवं भाषा के भाषाई कौशलों का विकास करने के लिए विविध साहित्य की पूरी जानकारी अध्यापन पुस्तिका में समाहित है । अध्यापन करते समय विविध मुद्‌दों का विवेचन अध्यापकों को समझने में यह सहायक सिद्‌ध होगी। अध्यापकों को पाठ्‌यपुस्तक के बाहर की पूरक जानकारी संग्रहित करने के लिए दिए गए संदर्भ अधिक उपयोगी होंगे । भाषा

अभिव्यक्तिकी दृष्टि से संवाद कौशल्य विकसन के लिए मौखिक परीक्षा का लेना अनिवार्य किया है । इस बारे में मार्गदर्शन अध्यापक पुस्तिका में है । अध्यापक इस ओर जरूर ध्यान देंगे ।

अध्यापकों का व्यक्तित्व समृद्ध होकर उनकी गुणवत्ता बढ़े, कौशल विकसित हो, बुद्धिमान, प्रतिभाशाली अध्यापकों को अध्ययन–अध्यापन प्रक्रिया सुचारू रूप से समझने में यह अध्यापन पुस्तिका सहायक सिद्ध होगी । इसके कारण हिंदी भाषा के अध्यापकों का व्यावसायिक स्तर विकसित करने में मदद मिलेगी । विविध पाठों की पूर्व तैयारी कैसे करें, भाषा कौशलों का विकास करने के लिए पाठ पढ़ाने के साथ–साथ विविध आधुनिक साधनों का उपयोग कैसे करें, इसकी भी जानकारी मिलेगी । विविध निकषों पर आधारित मूल्यमापन पद्धति से अध्यापक परिचित होंगे । आनंददायी एवं कृतियुक्त अध्ययन–अध्यापन कैसे करें, नयी मूल्यमापन पद्धति और नये संदर्भ साहित्य की भरपूर जानकारी अध्ययन पुस्तिका में दी है । अध्यापकों को इसका जरूर लाभ होगा । जो उद्देश्य सामने रखकर अध्यापन पुस्तिका की निर्मिति की है, वे उद्देश्य अवश्य सफल होंगे। सभी हिंदी अध्यापक प्रस्तुत अध्यापन पुस्तिका का स्वागत करेंगे और अध्यापन पुस्तिका के संदर्भ में अपने महत्त्वपूर्ण सुझाव भी देंगे । आशा है किसी भी हिंदी अध्यापकों को प्रस्तुत अध्यापन पुस्तिका लाभप्रद एवं मार्गदर्शन करनेवाली सिद्ध हो ।

हिंदी भाषा के उद्‌देश्य

उद्‌देश्य :

१) विविध भाषाई क्षमताओं को विकसित करना ।

२) श्रवण क्षमता का विकास करना ।

३) प्रभावी संभाषण क्षमता बढ़ाना ।

४) हिंदी भाषा की विशेषताओं से अवगत करना ।

५) हिंदी भाषा साहित्य पठन के प्रति रुचि निर्माण करना ।

६) हिंदी भाषा साहित्य रसास्वादन और सौंदर्यबोध को विकसित करना ।

७) शुद्‌ध, सरल, स्पष्ट और प्रभावशाली भाषा में अपने विचार और भावनाओं को अभिव्यक्त करना।

८) मानक भाषा से परिचय होना ।

९) दैनंदिन जीवन तथा अन्य विषयों से समन्वय प्रस्थापित करना ।

१०) हिंदी भाषा का उपयोग जीवनाभिमुख करना ।

११) उचित भाषा प्रयोग और सामंजस्य निर्माण करना ।

१२) संवैधानिक तथा सांस्कृतिक मूल्यों के प्रति निष्ठा का भाव जगाना ।

१३) हिंदी विषय के माध्यम से सामाजिक चेतना और मानवीय मूल्यों को विकसित करना ।

१४) जीवन कौशलों का विकास करवाना ।

१५) बोली भाषा का आदर करते हुए अपने विचारों को हिंदी में अभिव्यक्त करने हेतु प्रोत्साहित करना ।

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य और अध्ययन निष्पत्ति

पहिली इकाई

विधा : चित्रवर्णन **पाठ :** १) नंदनवन **कालांश :** ३

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

- चित्र निरीक्षण, चर्चा
- 'नमस्ते', 'स्वागत है', 'कतार में चलो' जैसे शब्दों द्वारा उनकी बोलियों से अवगत करवाना, वनों तथा पानी का महत्त्व

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
१. पशु-पक्षियों से परिचित कराना । २. कौन-कौन से प्राणी कहाँ रहते हैं, उनकी बोलियों से परिचित करना । ३. पर्यावरण संतुलन तथा संवर्धन में पशु-पक्षियों के साथ जैव-विविधता से परिचित करना । ४. प्रकृति प्रेम, पानी का महत्त्व समझना । ५. अभिवादन के शब्दों से परिचित करना । ६. चित्र के पशु-पक्षियों की विशेषताओं से अवगत करना । ७. प्रकृति के प्रति प्रेम की भावना जगना ।	१. अध्यापन करते समय पूर्वानुभव के आधार पर प्राणियों की पहचान कराना । २. परिचित प्राणियों की जिज्ञासापूर्ति हेतु प्राणी संग्रहालय ले जाना, पानी का महत्त्व प्रतिपादित करने हेतु नदी, तालाब आदि दिखाना । ३. पानी का महत्त्व बताना । ४. पशुओं का अस्तित्व समझाना ।	१. स्क्रीन पर विभिन्न प्राणियों के चित्र दिखाना । २. दीक्षा ऐप, यू-ट्यूब, पीपीटी की सहायता से प्राणियों की जानकारी देना । ३. चार्ट, चित्र तथा ऑडिओ की सहायता लेना । ४. प्राणी संग्रहालय ले जाना। ५. यू-ट्यूब पर झरने, जल प्रपात आदि दिखाना ।	मौखिक कार्य, स्वाध्याय-लेखन	परिसर अध्ययन भाग १-२, चित्रकला	यू-ट्यूब, नैशनल जिओग्राफिक चैनल, पीपीटी, प्राकृतिक चित्र, इंटरनेट	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०३ ०५.१५.०९ ०५.१५.११ ०५.१५.१२ ०५.१५.१४ ०५.१५.०५ ०५.१५.०६

विधा : पद्य **पाठ :** २) बूँदें **कालांश :** ४

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

- बालगीत, समूहगीत, कविता गायन
- प्राकृतिक घटकों की पहचान
- कल्पनाशक्ति का विकास

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
१. कविता, गीत, समूहगीत उचित लय और ताल में सुनना । २. काव्य सौंदर्य की अनुभूति समृद्ध करना । ३. सजीव–निर्जीव घटकों का सहसंबंध समझना । ४. मनपसंद कविता/गीत पढ़कर सुनना ।	१. छोटे–छोटे एवं सरल गीत सुनाना । २. कविता सामूहिक, गुट और एकल रूप में पाठ कराना । ३. अपरिचित शब्दों की सूची तैयार कराना । ४. चित्रों का निरीक्षण करके वर्णन करने का अवसर देना । ५. डिजिटल कक्ष में दृक–श्राव्य साधनों के माध्यम से कविता सुनाना ।	१. बूँदों का चित्र बनवाना । २. वर्षाकाल पर आधारित अन्य कविता सुनवाना । ३. स्थानीय भाषा के वर्षागीत संग्रह करवाना । ४. इंटरनेट पर 'जल के स्रोत' की जानकारी खोजकर बताना । ५. पीपीटी तैयार करवाना ।	निरीक्षण, मौखिक कार्य, कृति, प्रकल्प, अभिव्यक्ति, रसास्वादन, स्वयं–मूल्यांकन कसौटी, स्वाध्याय, ऑनलाईन टेस्ट, गुटचर्चा	परिसर अध्ययन – १, चित्रकला, गणित,	दीक्षा ऐप, https://bit.ly/dikshadownload ई–पाठशाला ऐप, पी–स्कूल ऐप, यू–ट्यूब	०५.१५.०१ ०५.१५.०३ ०५.१५.०९ ०५.१५.१२ ०५.१५.१४

विधा : गद्य **पाठ :** ३) योग्य चुनाव **कालांश :** ४

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

- कहानी सुनना-सुनाना ।
- अकस्मात आए हुए संकट में दूसरों की मदद करनी चाहिए ।
- मानवीय मूल्यों का परिचय
- उचित पद के लिए योग्यता पूर्ण उम्मीदवार का चुनाव
- परोपकारी जीवन का लाभ
- राजा, मंत्री, बैलगाड़ी, कीचड़, राजदरबार, ईनाम आदि की जानकारी
- नए शब्दों की पहचान : ढिंढ़ोरा - घोषणा, सहायता - मदद, ईनाम - पुरस्कार, स्वयं - खुद, योग्य - लायक, चुनाव - चयन, मुहावरा : ढिंढ़ोरा पीटना - घोषणा देना ।

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
१. राजाओं के जमाने की विशेषताओं से परिचित करना । २. दीन-दुखियों की मदद के लिए तत्पर रहने की प्रेरणा देना । ३. अकस्मात आए संकट में दूसरों की मदद करने की प्रेरणा देना । ४. आदमी की पहचान उसकी योग्यता से होती है, इसका एहसास दिलाकर अपनी रुचि के क्षेत्र में अपनी योग्यता बढ़ाने की प्रेरणा देना । ५. जीवन में बहुत बार परीक्षा की घड़ियाँ अनजाने में आ जाती	१. ज्ञान, आकलन तथा अन्य क्षमताओं को ध्यान में रखना । २. पूर्व तैयारी कराना । ३. प्रेमचंद द्वारा लिखित 'परीक्षा' कहानी की प्रस्तुति कराना । ४. चुनाव प्रक्रिया से अवगत कराना । ५. ईमानदार, सेवा भाव और परोपकारी होने का एहसास कराना ।	१. नये शब्द/मुहावरों की तालिका बनवाना । २. उचित ढंग से सुनवाना । ३. नाट्यीकरण करवाना । ४. पीपीटी (प्रदर्शनी) बनवाना । ५. घटनाओं से संबंधित चित्र बनवाना । ६. समूह में प्रस्तुति करवाना । ७. कहानियों का संकलन करवाना ।	मौखिक कार्य, उपक्रम/कृति, प्रकल्प, कसौटी, स्वाध्याय/वर्गकार्य, निरीक्षण, ऑनलाईन टेस्ट	परिसर अध्ययन १-२, गणित, चित्रकला, आरोग्य/शारीरिक शिक्षण	दीक्षा ऐप, यू-ट्यूब, पीपीटी, मोबाईल, चित्र, चार्ट, ऑडियो क्लिप, अन्य कहानियों के ऐप, ऑनलाईन टेस्ट	०५.१५.०१ ०५.१५.०४ ०५.१५.०५ ०५.१५.०८ ०५.१५.१० ०५.१५.१२ ०५.१५.१३ ०५.१५.१५

कक्षा अध्यापन के उद्‌देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
हैं, उनके प्रति सजग रहने की प्रेरणा देना । ६. लालच बुरी बला है, उससे बचे रहने की प्रेरणा देना । ७. कहानी सुनने-सुनाने की प्रेरणा देना । ८. कहानी लेखन के लिए प्रोत्साहित करना । ९. दूसरों के दुख से दुखी होना, परोपकार, शुचिता, कर्तव्य-परायणता, सच्चाई, विनम्रता, सेवाभाव आदि जीवन मूल्यों से परिचित करना ।	६. इससे संबंधित क्षेत्रीय, देशी या विदेशी उदाहरणों का अनुभव कराना ।					
विधा : अंतर बताना । **संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :** • निरीक्षण क्षमता • तुलनात्मक अध्ययन • आत्मविश्वास के साथ प्रकट अभिव्यक्ति	• आत्मियता की भावना • प्रकृति सौंदर्य • नारी सम्मान, सौंदर्य दृष्टि, देशप्रेम	**पाठ :** ४) कश्मीरा				**कालांश :** ४
१. निरीक्षण क्षमता का विकास करना । २. कश्मीर के पहनावे से अवगत करना । ३. सूक्ष्म अंतर पहचानने की क्षमता का विकास करना ।	१. कश्मीर का अध्यापन करते समय कश्मीर के पहनावे का अनुभव देना । २. प्रकृति सौंदर्य और देश-प्रेम का अनुभव कराना ।	१. चित्र का वर्णन करवाना । २. दिए गए चित्र में भिन्नता समझाना । ३. इस प्रकार के अन्य तुलनात्मक चित्र तैयार करवाना ।	निरीक्षण, आकलन, उपयोजन, अभिव्यक्ति	**परिसर अध्ययन** १, चित्रकला, गणित	दीक्षा ऐप, यू-ट्यूब, चित्र, चार्ट, वीडियो क्लिप,	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.१२

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/ समन्वय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
४. विद्यार्थियों में देशप्रेम की भावना जागृत करना । ५. अंतर को बताने तथा स्वयं आत्मविश्वास को जगाने की भावना विकसित करना । ६. जीवनमूल्य, प्रकृति प्रेम, देशप्रेम, जीवन कौशल, रचनात्मक विचार आदि प्रगट करना ।		४. किसी अन्य राज्य की वेशभूषा का चित्रण करवाना । ५. गुट बनाकर अलग–अलग राज्यों का पहनावे का चित्र तैयार करवाना ।				
विधा : चित्रवर्णन **पाठ :** ५) पहचान हमारी भाग १ **कालांश :** ५ **संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :** • वर्णमाला के स्वरों तथा व्यंजनों का परिचय • विभिन्न स्वरों तथा व्यंजनों के चिह्नों, स्वर की मात्राओं का परिचय • चित्रों तथा शब्दों की सहायता से स्वर तथा व्यंजन का अध्ययन • सुलेखन – श्रुतलेखन						
१. वर्णों के अंतर्गत स्वर तथा व्यंजन से परिचित करना । २. स्वरों तथा व्यंजनों की मात्राओं तथा उनके चिह्नों से परिचित करना । ३. चित्र निरीक्षण करना । ४. मात्राओं का उपयोग करते हुए लेखन के लिए प्रवृत्त करना । ५. सुलेखन–श्रुतलेखन करना । ६. मुखर तथा मौन वाचन करना ।	१. विद्यार्थी क्षमता के अनुसार स्वरों तथा व्यंजनों को समझाना । जैसे : ा, ि, ी, ु, ू इनका दृढ़ीकरण कराना । २. अध्ययन करते हुए अन्य शब्द भी लिखाना । ३. सुलेखन कराना ।	१. फलक या श्यामपट्टपर स्वर तथा व्यंजनों का लेखन करवाना । २. स्वर की मात्राओं के लिए विभिन्न वस्तुएँ दिखलाना । उदाहरणार्थ : • ा के लिए छाता, • ि के लिए सायकिल, • ी के लिए ककड़ी,	प्रकल्प, मौखिक कार्य	परिसर अध्ययन १, चित्रकला,	यू–ट्यूब, विभिन्न चार्ट, मोबाईल, पीपीटी, इंटरनेट	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०३ ०५.१५.०९ ०५.१५.११ ०५.१५.१२ ०५.१५.१४ ०५.१५.०५ ०५.१५.१०

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
७. विविध फलों, फूलों, हरी सब्जियों, शरीर के अंगों के नाम बताने के लिए प्रवृत्त करना । ८. ह्रस्व तथा दीर्घ स्वर तथा उनके उच्चारण का अंतर समझना । ९. मात्रायुक्त शब्दों के अनुवाचन का अभ्यास करना । १०. शब्दों के मुखर वाचन और मौन वाचन का अभ्यास करना ।		• ु के लिए पुस्तक, • ू के लिए फूल, • वर्णों के चार्ट बनवाना				
विधा : पद्य		**पाठ :** ६) पेटूराम				**कालांश :** ४
संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) : • हास्य काव्य • नाट्यीकरण • चुटकुले • विरामचिह्न की पहचान • अपरिचित शब्द						
१. आनंददायी वातावरण निर्माण करना । २. नीरसता दूर करना । ३. रुचि निर्माण करना । ४. नाट्यीकरण का आयोजन करना । ५. विरामचिह्नों की पहचान ।	१. कविता का उचित हावभाव के साथ गायन । २. कविता का कक्षा में नाट्यीकरण । ३. विरामचिह्नों की पहचान । ४. विरामचिह्नों का वाक्य में प्रयोग कराना । ५. हास्य प्रसंग, चुटकुले बताने हेतु प्रोत्साहित कराना ।	१. चुटकुले और हास्य कविताओं का संग्रह करवाना । २. विरामचिह्नों का परिच्छेद में उचित प्रयोग करवाना । ३. मेवा, मिठाई और फलों की दुकानों का वर्णन करवाना ।	निरीक्षण, मौखिक कार्य, कृति, प्रकल्प, कसौटी,	परिसर अध्ययन १, गणित, मराठी, चित्रकला, कार्यानुभव	दीक्षा ऐप, https://bit.ly/dikshadownload ई–पाठशाला ऐप, पी–स्कूल ऐप, यू–ट्यूब, एनसीएफ २००५,	०५.१५.०१ ०५.१५.०४ ०५.१५.०५ ०५.१५.११ ०५.१५.१२ ०५.१५.१३ ०५.१५.१५

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/ समन्वय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
६. अध्ययन में रंजन निर्माण करना । ७. अभिव्यक्ति के अवसर देना ।	६. मेवा, मिठाई और फलों की पहचान कराना । ७. मापन की इकाई की जानकारी देना ।	४. उपवास तथा व्रत के लाभ और हानि की जानकारी इंटरनेट पर खोजकर लिखवाना । ५. फलों के चित्र बनाकर रंग भरवाना ।	स्वाध्याय, ऑनलाईन टेस्ट, गुटचर्चा		एनईपी २०१९, प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम २०१२, सर्वांगीण विकास सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन (शिक्षक मार्गदर्शिका), अध्ययन निष्पत्ति मार्गदर्शिका	
विधा : कृति		**पाठ :** ७) बधाई कार्ड				**कालांश :** ३
संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) : • रचनात्मक विचार • नये शब्दों की पहचान	• अपने हाथों से बनाई चीज का आनंद • बधाई – शुभ अवसर पर दिया गया संदेश – आशीष–आशीर्वाद	• अपरिचित शब्द				
१. रचनात्मक विचार, सौंदर्य दृष्टि, कृतिशीलता के लिए प्रेरित करना । २. सौंदर्य दृष्टि, कर्मनिष्ठा, आत्मीयता, सहकारिता,	१. प्रत्यक्ष कार्ड निर्माण का अनुभव कराना । २. एकल या गुट कार्य में पारस्परिक सहयोग का अनुभव कराना ।	१. संगणक द्वारा बधाई कार्ड तैयार करवाना । २. रक्षाबंधन त्योहार के अवसर पर राखी बनवाना ।	उपक्रम, प्रकल्प, प्रात्यक्षिक, निरीक्षण	चित्रकला, गणित	यू–ट्यूब, दीक्षा ऐप, संगणक, पीपीटी	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०४ ०५.१५.१२

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
सुचारूपन आदि जीवन मूल्यों का विकास करना । ३. रचनात्मक विचार, पारस्परिक सहसंबंध आदि जीवन कौशल का विकास करना ।						
विधा : कृति पाठ **संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :** • कृतिशील बनाना • खेलों पर चर्चा • विविध व्यवसायों का परिचय • परोपकारी वृत्ति को बढावा देना ।	• दैनिक कृतियों का प्रात्यक्षिक • श्रम प्रतिष्ठा • श्रम के प्रति निष्ठा निर्माण करना ।	**पाठ :** ८) करो और जानो				**कालांश :** ३
१. गतिशीलता के लिए प्रेरित करना । २. सम अनुभूति का विकास करना । ३. आचारनिष्ठा, नारी सम्मान, कर्मनिष्ठा, आत्मीयता, सहकारिता, सुचारूपन आदि जीवन मूल्यों का विकास करना । ४. रचनात्मक विचार, पारस्परिक सहसंबंध प्रस्थापित करना ।	१. अभिनय द्वारा प्रत्यक्ष कार्य का अनुभव कराना । २. एकल या गुट कार्य में पारस्परिक सहयोग का अनुभव कराना ।	१. फूल, सब्जी के बीज अपने घर के आसपास बोना, सिंचाई करना, पडोसियों को बांटना आदि कृतियाँ करवाना ।	उपक्रम, प्रकल्प, प्रात्यक्षिक, निरीक्षण	चित्रकला, गणित, आरोग्य/शारीरिक शिक्षण	यू–ट्यूब, दीक्षा ऐप, संगणक, पीपीटी	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०४ ०५.१५.१२

विधा : पद्य **पाठ :** ९) नीम **कालांश :** ४

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

- आनंदपूर्वक तथा समझ कर कविता पाठ
- अंधविश्वास पर स्व के अनुभव
- पर्यावरण संतुलन
- अंधविश्वास और वैज्ञानिक दृष्टिकोण की तुलनात्मक चर्चा
- संयुक्ताक्षरयुक्त शब्दों का वाचन
- सौंदर्यदृष्टि का विकास

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
१. 'नीम' के बारे में जानकारी पाने हेतु उद्युक्त करना । २. वाचन के प्रति रुचि निर्माण करना । ३. व्यवहारोपयोगी शब्द भंडार में वृद्धि करना । ४. आकलन और रसास्वादन की क्षमता विकसित करना । ५. संयुक्ताक्षरयुक्त शब्दों का वाचन समझकर करना । ६. वृक्षों का महत्त्व जानना और प्राकृतिक सौंदर्य का आस्वाद लेना ।	१. छोटे–छोटे बालगीत सुनाना । २. चित्रों का सरल वाक्यों में वर्णन कराना । ३. विभिन्न औषधीय वनस्पतियों के नाम चित्र के माध्यम से बताने के अवसर देना । ४. कक्षा में नीम की डाली दिखाना । ५. सामूहिक रूप से साभिनय गीत गवाना । ६. कविता का केंद्रीय भाव समझाना । ७. आशय को पुन: कहने के लिए प्रेरित कराना । ८. कविता डिजिटल कक्ष में दृक–श्राव्य साधन का प्रयोग करके समझाना ।	१. पसंदीदा विषय देकर प्रश्नोत्तर का खेल खिलवाना । २. स्थानीय कारीगरों को कक्षा में बुलाकर उनसे जानकारी प्राप्त करने हेतु अवसर देना । ३. पाठ्येतर, बाल साहित्य पढ़नेवाले विद्‌यार्थियों का अभिनंदन करना । ४. नीम के वृक्ष के लाभों पर आधारित तालिका, पोस्टर तैयार करवाना । ५. अच्छी आदतों की सूची तैयार करवाना ।	निरीक्षण, मौखिक कार्य, कृति, प्रकल्प, अभिव्यक्ति, रसास्वादन, स्व–मूल्यांकन, कसौटी, स्वाध्याय, ऑनलाईन टेस्ट, गुटचर्चा, तर्क	परिसर अध्ययन १, चित्रकला, कार्यानुभव, आरोग्य/शारीरिक शिक्षण	दीक्षा ऐप https://bit.ly dikshadownload ई–पाठशाला पी–स्कूल ऐप, यू–ट्यूब, सीएफ २००५, एनईपी २०१९ प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम २०१२, सर्वांगीण विकास सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन (शिक्षक मार्गदर्शिका), अध्ययन निष्पत्ति मार्गदर्शिका	०५.१५.०१ ०५.१५.०४ ०५.१५.०५ ०५.१५.०८ ०५.१५.१० ०५.१५.१५

विधा : गद्य **पाठ :** १०) गड़ा धन **कालांश :** ५

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

- श्रम का महत्त्व समझाना ।
- आलस्य मनुष्य का सबसे बड़ा शत्रु है, उससे दूर रहना आवश्यक है ।
- कठोर परिश्रम से ही जीवन में अच्छी सफलता मिलती है, यह समझाना ।
- मानवीय मूल्यों का परिचय ।
- श्रमप्रतिष्ठा, आदरभाव, सदाचार से मनुष्य बड़ा बनता है, समझाना ।
- नये शब्दों की पहचान : परिश्रम – मेहनत, श्रम, झिझकना – हिचकना, हताश – दुखी, उत्साह – जोश
- मुहावरे : खुशी से उछलना – आनंदित होना ।, हताश होना – निराश होना ।

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/ समन्वय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
१. आलस्य हमारा बहुत बड़ा शत्रु है । स्पष्ट करना । २. जीवन में अच्छी सफलता पाने के लिए कठोर परिश्रम आवश्यक, बताना । ३. बड़ों के प्रति आदर की भावना जताना । ४. किसान हमारा अन्नदाता है। यह बताकर खेतों में ली जानेवाली फसलों का परिचय करना । ५. विरामचिह्नों का अभ्यास करना ।	१. सभी भाषाई क्षमताओं का विकास कराना । २. एकत्रित परिवार का महत्त्व बताना । ३. श्रम का महत्त्व सूचित करनेवाली कहानी/ कविता तैयार करना । ४. कहानी से संबंधित चित्र या पीपीटी तैयार कराना । ५. गाँव में ली जानेवाली फसलों की सूची तैयार कराना ।	१. नये शब्द/मुहावरों का चार्ट बनवाना । २. नाट्यीकरण करवाना । ३. पीपीटी बनवाना । ४. घटनाओं से संबंधित चित्र बनवाना । ५. ऐसी कहानियों का संकलन करवाना ।	मौखिक कार्य, उपक्रम/ कृति, प्रकल्प, कसौटी, स्वाध्याय/ वर्गकार्य, निरीक्षण, ऑनलाईन टेस्ट	परिसर अध्ययन १–२, चित्रकला, आरोग्य/ शारीरिक शिक्षण	दीक्षा ऐप, यू–ट्यूब, पीपीटी, मोबाइल, चित्र, चार्ट, ऑडियो क्लिप, अन्य कहानियों के ऐप	०५.१५.०१ ०५.१५.०४ ०५.१५.०५ ०५.१५.०८ ०५.१५.१० ०५.१५.१५

कक्षा अध्यापन के उद्‌देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/ समन्वय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
६. भाषण-संभाषण कौशल का अभ्यास करना । ७. कहानी सुनने-सुनाने की प्रेरणा देना । ८. कहानी लेखन के लिए प्रोत्साहित करना । ९. श्रमप्रतिष्ठा, सदाचार आदरभाव आदि जीवन मूल्यों से परिचित करना । १०. निर्णय क्षमता, समस्या का समाधान आदि जीवन कौशलों का परिचय करना । ११. श्रम के महत्त्व को समझाना । १२. परिवार कल्याण, हमारा संवैधानिक उत्तरदायित्व आदि केंद्रीय आधारभूत तत्त्व को अवगत करना ।	६. किसी श्रमिक का साक्षात्कार लेना । ७. कहानी को संवाद में रूपांतरित कराना । ८. विरामचिह्नों की सूची तैयार कराना । ९. मित्रता संबंधित कहानी संकलन कराना ।					

विधा : गद्य **पाठ :** ११) मित्रता **कालांश :** ३

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

- प्रसंगाधारित
- पात्र के अनुरूप
- आदरसूचक शब्दों का प्रयोग
- सामाजिक दायित्व
- जीवन में मित्रों का महत्त्व
- सर्व धर्म समभाव की जानकारी
- वार्तालाप के तौर-तरीके समझाना ।
- विभिन्न रिश्ते-नातों का परिचय

१. आपसी संभाषण क्षमता बढ़ाना । २. विविध व्यवसायों से परिचित होना । ३. सामाजिक एकता का संदेश ।	१. पाठ्यांश का केंद्रीय भाव बताना ।	१. चित्रों के आधार पर कहानी बताना । २. संवाद का कक्षा में नाट्यीकरण करवाना ।	मौखिक कार्य, निरीक्षण, लेखन कार्य	परिसर अध्ययन, चित्रकला	दीक्षा ऐप, यू-ट्यूब, पीपीटी, मोबाईल,	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०३

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/ समन्वय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
४. शहर के स्थानों का परिचय करना । ५. विभिन्न रिश्तों का परिचय करना । ६. आदरयुक्त शब्दों का परिचय करना । ७. मित्रता, आदरभाव, सदाचार, सौजन्यशीलता आदि जीवन–मूल्यों का परिचय करना । ८. पारस्पारिक सहसंबंध, तनाव का समायोजन आदि जीवन कौशलों का विकास करना ।	२. ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों के व्यवसायों की जानकारी पूछना । ३. पडोसी के साथ किए संवाद का प्रस्तुतीकरण कराना । ४. आदरसूचक शब्दों की सूची बनवाना ।	३. सही उच्चारण के साथ संवाद कहलवाना ।			चित्र, चार्ट, ऑडियो क्लिप, अन्य कहानियों के ऐप	०५.१५.०५ ०५.१५.१२ ०५.१५.१५
विधा : चित्रवाचन		**पाठ :** १२) बचत				**कालांश :** ३
संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) : • अन्न, पानी, बिजली, पैसा और कागज़ का महत्त्व • बचत के तौर–तरीके समझाना ।		• अन्न, पानी, बिजली, पैसा और कागज़, पेंसिल की बचत की प्रेरणा • जीवन सुखी बनाने के लिए बचत की आवश्यकता ।				
१. जीवन में पानी के सदुपयोग के लिए जागरूक करना । २. ऊर्जा की बचत के तरीके बताना । ३. अन्न का सदुपयोग सिखाना । ४. पर्यावरण संरक्षण की भावना विकसित करना ।	१. पानी की बचत का अनुभव कराना । २. पैसों की बचत का अनुभव कराना । ३. बिजली तथा ऊर्जा के बचत एवं सदुपयोग की भावना विकसित कराना ।	१. रेन वॉटर हार्वेस्टिंग का मॉडेल तैयार करवाना । २. सोलर पैनल का मॉडेल तैयार करवाना । ३. बाढ़ से बचाने के तरीके बताना ।	निरीक्षण, प्रकल्प, लेखनकार्य	परिसर अध्ययन १, गणित, चित्रकला	दीक्षा ऐप, यू–ट्यूब, पीपीटी, मोबाईल, चित्र, चार्ट	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०३ ०५.१५.११ ०५.१५.१४

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/ समन्वय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
५. राष्ट्रीय नदी संरक्षण योजना का वर्णन करना । ६. पेंसिल–कागज़ बनाने के लिए वृक्षों का उपयोग पर प्रकाश डालना ।	४. अन्न जीवन के लिए कितना उपयोगी है इसका अनुभव कराना । ५. पेंसिल–कागज़ के दुरूपयोग को रोकना तथा पर्यावरण संरक्षण का अनुभव कराना । ६. समस्त संसाधनों का सदुपयोग कराने की क्षमता विकसित कराना ।	४. जल संरक्षण की विभिन्न विधियों से परिचित करवाना । ५. ऊर्जा के सामान्य एवं असामान्य स्रोतों की सूची तैयार करवाना ।				
विधा : चित्रवर्णन **पाठ :** १३) पहचान हमारी – भाग २ **कालांश :** ३ **संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :** • विभिन्न चित्रों द्वारा वर्णमाला के 'ए, ऐ, ओ, औ, ऋ, अं, अः अँ, ऑ,' आदि स्वरों का परिचय तथा मात्राओं का परिचय • चित्रों तथा शब्दों द्वारा स्वरों तथा व्यंजनों का अध्ययन • सुलेखन, श्रुतलेखन तथा अनुलेखन						
१. 'ए, ऐ, ओ, औ, ऋ, अं, अः अँ, ऑ' आदि स्वरों से परिचित करना । २. स्वरों की पहचान करने हेतु उनके चिह्नों को समझना । ३. मात्राओं का उपयोग करते हुए लेखन के लिए प्रेरित करना । ४. सुलेखन एवं श्रुतलेखन करना ।	१. विद्यार्थी क्षमता के अनुसार स्वरों तथा व्यंजनों को समझाना । २. जैसे : े, ै, ो, ौ, ृ, ं, :, ँ, ॅ इनका दृढ़ीकरण कराना । ३. अध्ययन करते हुए अन्य शब्द भी लिखाना । ४. सुलेखन कराना ।	१. फलक या श्यामपट्ट पर स्वर तथा व्यंजनों का लेखन करवाना । २. स्वर की मात्राआ के लिए विभिन्न वस्तुएँ दिखलाना। उदाहरणार्थ : े के लिए – केला, ै के लिए – थैली,	प्रकल्प, मौखिक कार्य	चित्रकला, परिसर अध्ययन	विभिन्न चार्ट, मोबाईल, यू–ट्यूब, संगणक, पीपीटी, इंटरनेट, दीक्षा ऐप	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०३ ०५.१५.०९ ०५.१५.११ ०५.१५.१२ ०५.१५.१४

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
५. पाठ में दिए गए चित्रों की पहचान तथा उनके नाम लिखना । ६. सस्वर वाचन करना । ७. ऱ्हस्व तथा दीर्घ स्वर के उच्चारण का अंतर समझना । ८. स्वरों की पहचान करने हेतु उनके चिह्नों को समझना । ९. मात्रारहित–मात्रासहित शब्दों के श्रुतलेखन का अभ्यास करना ।		ो के लिए ओखली, ृ के लिए कृपाण, ौ के लिए औजार, ं के लिए अंगूर, : के लिए प्रातः, ँ के लिए अँगूठी, ॉ के लिए ऑटो ३. वर्णों के चार्ट बनवाना ।				०५.१५.०५ ०५.१५.१०
विधा : गद्य **पाठ :** १४) मैं सड़क हूँ **कालांश :** ४ **संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :** • आत्मकथा का परिचय • परोपकारी जीवन का महत्त्व • सड़कों के प्रकार • स्व की पहचान • यातायात के साधन • जीवनमूल्यों की जानकारी • स्वच्छता • नये शब्दों की पहचान– सेतु : पुल, बाँध, आरंभिक : शुरूआती, कोलतार : डामर, घाव : जख्म						
१. सड़क की उपयोगिता से परिचित करना । २. सड़क के विभिन्न प्रकार तथा बनाने की प्रक्रिया से अवगत करना । ३. विभिन्न प्रकार के यातायात के साधनों से परिचित करना ।	१. विभिन्न प्रकार की सड़कों के चित्र दिखाना। २. स्वच्छता के संदर्भ में जानकारी संकलन कराना । ३. उच्चारण की ओर ध्यान देना ।	१. नये शब्द/मुहावरों का चार्ट बनवाना । २. उचित ढंग से सुनवाना । ३. नाट्यीकरण करवाना । ४. पीपीटी बनवाना ।	मौखिक कार्य, उपक्रम/कृति, प्रकल्प, कसौटी, स्वाध्याय/	परिसर अध्ययन १–२ गणित, चित्रकला	दीक्षा ऐप, यू–ट्यूब, पीपीटी, मोबाइल, चित्र, चार्ट, ऑडियो क्लिप,	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०४ ०५.१५.०५ ०५.१५.०८ ०५.१५.१०

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
४. यातायात के प्रारंभिक नियमों से परिचित करना। ५. सड़कें साफ-सुथरी रखने की प्रेरणा देना । ६. परोपकारी बनने के लिए प्रोत्साहित करना । ७. 'आत्मकथा' विधा की विशेषताओं से परिचित करना । ८. अनुवाचन के लिए प्रोत्साहित करना । ९. भाषण-संभाषण के लिए प्रेरित करना । १०. देशप्रेम, सहकारिता, स्व की पहचान आदि समझना ।	४. पीपीटी तैयार कराना । ५. यातायात के साधनों के चित्र बनाना । ६. पुरानी तथा नयी तकनीक बताना । ७. किसी इंजिनियर का साक्षात्कार लेना । ८. दुर्घटनाओं के कारण बताना ।	५. घटनाओं से संबंधित चित्र बनवाना । ६. समूह में प्रस्तुति करवाना । ७. हीरे की आत्मकथा सुनवाना । ८. सड़क का महत्त्व कहलवाना । ९. अनुवाचन का प्रयास करवाना । १०. स्वच्छता का महत्त्व समझना ।	वर्गकार्य, निरीक्षण, ऑनलाइन टेस्ट	आरोग्य/शारीरिक शिक्षण, संगीत	अन्य कहानियों के ऐप,	०५.१५.१२ ०५.१५.१३ ०५.१५.१५
विधा : कृति पाठ		**पाठ : १५)** व्यायाम				**कालांश :** २
संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) : • व्यायाम का महत्त्व • नियमित व्यायाम की आवश्यकता • व्यायाम और स्वास्थ्य का सहसंबंध • अपने स्वास्थ्य संबंधी सजग रहने के लिए प्रेरित करना । • व्यायाम सुचारू रूप से करना ।						
१. कृतिशीलता के लिए प्रेरित करना । २. व्यायाम से शारीरिक विकास करना ।	१. व्यायाम की कृति का अनुभव देना । २. एकल या गुटकार्य में पारस्परिक सहयोग का अनुभव देना ।	१. सूर्यनमस्कार तथा योगासन करवाना । २. यू-ट्यूब पर व्यायाम दिखवाना ।	उपक्रम, प्रकल्प, प्रात्यक्षिक, निरीक्षण,	परिसर अध्ययन, गणित, आरोग्य/शारीरिक शिक्षण	दीक्षा ऐप, यू-ट्यूब	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०४ ०५.१५.१२

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्यापन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
३. आचार निष्ठा, चरित्र गठन, सुचारूपन आदि को बढ़ावा देना । ४. स्व की पहचान, समस्या का समाधान आदि जीवन कौशल का विकास करना ।						
विधा : चित्रवाचन	**पाठ :** १६) बोलो और जानो					**कालांश :** ३
संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) : • चित्रों के नाम मातृभाषा में बताने के लिए प्रेरित करना । • हिंदी के शब्द तथा वाक्यों का अनुवाद करना । • 'यह' और 'वह'इन शब्दों का सही प्रयोग समझाना ।						
१. मातृभाषा को बढ़ावा देना । २. चित्रों के माध्यम से रुचि निर्माण करना । ३. तार्किक क्षमता का विकास करना । ४. अवलोकनशक्ति का विकास करना । ५. 'यह' और 'वह' इन शब्दों का प्रयोग कहाँ करे, इसके नियम समझना ।	१. शब्दों की संकल्पना को स्पष्ट कराना । २. चित्रों के अवलोकन को स्पष्ट कराना । ३. हिंदी भाषा में प्रयोग किए जानेवाले शब्दों से परिचय कराना । ४. चित्रों के माध्यम से दिए गए शब्दों का परिचय कराना ।	१. हिंदी के अन्य शब्दों की सूची तैयार करवाना । २. हिंदी और मराठी में समान अर्थ में प्रयुक्त होनेवाले शब्दों की सूची बनवाना । ३. 'निकट' और 'दूर'की संकल्पनाओं को स्पष्ट करवाना ।	निरीक्षण, लेखन कार्य, प्रकल्प	परिसर अध्ययन १, चित्रकला	दीक्षा ऐप, यू-ट्यूब	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०४ ०५.१५.१२

(दूसरी इकाई)

विधा : चित्रवर्णन **पाठ :** १) गाँव और शहर **कालांश :** ३

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

- नगरीय और ग्रामीण जीवन का चित्रण
- समानताओं तथा विषमताओं का चित्रण
- नगरीय जीवन में अनुशासन, स्वच्छता द्रष्टव्य
- गाँव और शहर का तुलनात्मक अभ्यास
- देहाती जीवन की अच्छाई

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
१. गाँव तथा शहर का अंतर समझना । २. दोनों में समानता दर्शाना जैसे– विद्यालय, स्वच्छता, ऊर्जा सुविधा आदि । ३. ग्राम में कुआँ, बैलगाड़ी, साइकिल के साथ–साथ आधुनिक प्रणाली ट्रैक्टर की सहाय्यता से खेती आसान है यह बतना । ४. गाँव तथा शहर की विशेषताएँ बताना । ५. स्वच्छ भारत–सुंदर भारत की अवधारणा समझाना । ६. निरीक्षण क्षमता बढ़ना । ७. ग्रामीण जीवन, कृषि का महत्त्व, कृषिपूरक उद्योगों आदि पर प्रकाश डालना ।	१. ग्रामीण तथा शहरी जीवन को समझाना । २. उनकी समानताओं को समझते हुए गुट में चर्चा कराना । ३. चित्रों का निरीक्षण करते हुए परिवहन के साधनों और कृषिपूरक उद्योगों का महत्त्व समझाना ।	१. दूरदर्शन तथा यू–ट्यूब पर ग्रामीण तथा नगरीय जीवन दिखाना । २. यातायात के साधन दिखाने हेतु मॉड्यूल का उपयोग करवाना । ३. ग्रामीण विद्यार्थियों की शहर यात्रा तथा शहरी विद्यार्थियों की ग्राम यात्रा करवाना । ४. पीपीटी का उपयोग करना ।	स्वयं–मूल्यमापन, मौखिक कार्य, प्रकल्प	परिसर अध्ययन १, चित्रकला, शारीरिक शिक्षण	यू–ट्यूब, दीक्षा ऐप, मोबाईल, चार्ट, पीपीटी, इंटरनेट	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०३ ०५.१५.०६ ०५.१५.११ ०५.१५.१२ ०५.१५.१४

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
८. नगरीयकरण या शहरीकरण के विस्तार के कारण बताना । ९. देशप्रेम, प्रकृति प्रेम, समता, स्वच्छता, अनुशासन, सादगी आदि जीवनमूल्यों की जानकारी देना ।						
विधा : पद्य **संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :** • जीवन में आगे बढ़ने की प्रेरणा • उच्च विचार रखना ।	• सूरज की तरह आगे बढ़ने की प्रेरणा • श्रमप्रतिष्ठा	**पाठ :** २) जीवन	• सहनशीलता			**कालांश :** ४
१. सदैव आगे बढ़ने की प्रेरणा देना । २. घड़ी और सूरज से सीख लेना । ३. कविता गायन में रुचि निर्माण करना । ४. अपनत्व की भावना निर्माण करना । ५. सहनशीलता और श्रमप्रतिष्ठा का महत्त्व बताना ।	१. शालेय समारोह, प्रतियोगिता, नाट्य संवाद, कथा कथन, बालनाट्य आदि के माध्यम से जीवन की अनुभूति की प्रेरणा देना । २. परिसर के श्रमिक, किसान, कारागीर आदि के जीवन का परिचय कराना । ३. निरंतर आगे बढ़ने के लिए प्रोत्साहित कराना ।	१. घड़ी का निरीक्षण करवाना । २. सूरज पर अन्य कविता सुनवाना । ३. कविता ताल-लय-तुक में गवाना । ४. सामूहिक, गुट और एकल में कविता गायन करवाना । ५. 'मेहनत का फल' इस विषयपर नाट्यीकरण करवाना ।	निरीक्षण, मौखिक कार्य, रसग्रहण, प्रकल्प, संवाद लेखन	गणित, परिसर अध्ययन १, कला, शारीरिक शिक्षण	यू-ट्यूब, दीक्षा ऐप, मोबाईल, चार्ट, पीपीटी, इंटरनेट	०५.१५.०१ ०५.१५.०५ ०५.१५.०८ ०५.१५.१२

विधा : गद्य **पाठ :** ३) भाई–भाई का प्रेम **कालांश :** ३

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

• भाइयों के आपसी प्रेम भाव को समझना । • दूसरों को कुछ देने की खुशी का अनुभव । • उपसर्ग और प्रत्यय ।

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
१. रिश्तों की अहमियत को समझना । २. प्राकृतिक घटकों की जानकारी देना । ३. किसान के प्रति आदरभाव जागृत करना । ४. परोपकार, सेवाभाव और प्रेमभाव को समझने का अवसर प्रदान करना । ५. कहानी सुनने तथा सुनाने में रुचि निर्माण करना ।	१. खेत–खलिहानों की चर्चा कराना । २. किसान का साक्षात्कार कराना । ३. खेत की क्षेत्रभेट कराना ।	१. कहानी को हावभाव के साथ सुनवाना । २. नाटकीय रूपसे कहानी का प्रस्तुतीकरण करवाना । ३. चित्रकथा बनवाना । ४. गमले में पौधा लगवाना । ५. निबंध प्रतियोगिता का आयोजन करवाना ।	स्वाध्याय, कृति, साक्षात्कार, प्रकल्प, प्रात्यक्षिक	परिसर अभ्यास १, चित्रकला, गणित	यू–ट्यूब, दीक्षा ऐप, प्रतिलिपि ऐप, 'गोदान' प्रेमचंदद्वारा लिखित उपन्यास	०५.१५.०१ ०५.१५.०४ ०५.१५.१० ०५.१५.११ ०५.१५.१२ ०५.१५.१३ ०५.१५.१५

विधा : गद्य **पाठ :** ४) बालिका दिवस **कालांश :** ३

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

• बालिका दिवस मनाना । • लड़कियों को स्वावलंबन के लिए प्रेरित करना ।
• सजने सँवरने के बारे में जानकारी । • किसी समारोह या त्योहार के समय कैसे सजते हैं, यह बताना ।
• पड़ोसियों के बारे में जानकारी । • नारी सम्मान की भावना को बढ़ावा देना।

१. प्रथम शिक्षिका सावित्रीबाई फुले के कार्य का महत्त्व बताना । २. स्त्री शिक्षा का महत्त्व समझना ।	१. महाराष्ट्र की महिलाओं का गौरवशाली इतिहास बताना ।	१. महाराष्ट्र की पहली डॉक्टर का परिचय देना। २. बालिका दिवस का आयोजन करवाना ।	स्वयं–मूल्यांकन, प्रकल्प	परिसर अध्ययन – १ शा. शिक्षण चित्रकला	यू–ट्यूब, दीक्षा ऐप	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०५ ०५.१५.१२ ०५.१५.१५

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/ समन्वय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
३. पढ़ लिखकर लड़कियाँ विभिन्न क्षेत्रों में कार्यरत है, यह समझना । ४. शिक्षा से लड़कियों स्वावलंबी होना । ५. सावित्रीबाई फुले के स्त्री शिक्षा एवं स्त्री मानता से संबंधित कार्य से परिचय करना । ६. परिवार में शिक्षित महिला के महत्त्व को बताते हुए स्त्री शिक्षा की आवश्यकता पर बल देना । ७. पड़ोसियों का महत्त्व प्रतिपादित करना ।	२. समाजसेवी महिलाओं की जानकारी देना । ३. महिला खिलाड़ी, वैज्ञानिक, अनुसंधाता आदि की जानकारी देना । ४. विद्यालय में आयोजित हर समारोह में किसी यशस्वी स्त्री को सम्मानित कराना । ५. प्रत्येक क्षेत्र में सफल और कामयाब महिलाओं की जानकारी की पीपीटी दिखाना । ६. अपने विद्यालय, गाँव, तहसील, जिला, विभाग, राज्य, देश, विदेश आदि स्थानों पर विविध क्षेत्रों में कामयाब महिलाओं की जानकारी देना ।	३. पीपीटी या वीडियो के माध्यम से कामयाब महिलाओं की जानकारी देना । ४. इंटरनेट से सफल महिलाओं की जानकारी प्राप्त करवाना । ५. राजनीति, खेल,शिक्षा, खेती, पुलीस, कानून, रक्षा, अनुसंधान आदि क्षेत्रों में कार्यरत महिलाओं के कार्य से अवगत करवाना ।	मौखिक कार्य निरीक्षण लेखन कार्य	संगीत गणित	शिक्षण अभ्यासक्रम २०१२	
विधा : कृति **पाठ :** ५) रोबोट **कालांश :** ३ **संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :** • वर्ण के अवयव का लेखन • वर्णों का अनुरेखन						
१. वर्ण लेखन का विकास करना । २. अनुरेखन करने के लिए प्रेरित करना ।	१. वर्ण के अवयव लेखन का अनुभव कराना ।	१. रोबोट जैसी आकृति बनाकर उसमें वर्ण लेखन करवाना ।	उपक्रम प्रकल्प प्रात्यक्षिक	मराठी चित्रकला	यू-ट्यूब, दिक्षा ऐप	०५.१५.०९ ०५.१५.११ ०५.१५.१३

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
३. सौंदर्य दृष्टी, सुचारूपन को बढ़ावा देना । ४. रचनात्मक विचार, गहन और विश्लेषणात्मक विचार आदि जीवन कौशल का विकास करना ।	२. वर्णों का अनुरेखन किस प्रकार किया जाता है, इसका अनुभव कराना ।	२. वर्णों का सही दिशा से लेखन करने के लिए अनुरेखनयुक्त आकृतियाँ बनवाना ।	निरीक्षण कसौटी स्वाध्याय लेखन		प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम २०१२	

विधा : संयुक्ताक्षर **पाठ :** ६) जुड़ें हम **कालांश :** ४

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

- चित्र निरीक्षण
- संयुक्ताक्षरों के तीनों प्रकार की पहचान तथा अभ्यास
- संयुक्ताक्षरों का वाचन तथा लेखन
- संयुक्ताक्षरोंयुक्त वाक्यों का अनुलेखन एवं श्रुतलेखन
- विरामचिह्नों सहित शुद्ध लेखन
- मुखर तथा मौन वाचन

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
१. चित्रों का निरीक्षण करके नाम बताना । २. संयुक्ताक्षर शब्दों का ध्यानपूर्वक श्रवण करना । ३. पाई हटाकर, हल लगाकर और आधे होकर बनने वाले शब्दों का वाचन और लेखन करना । ४. 'र' के प्रकारों का समझना । ५. संयुक्ताक्षर शब्दों का अनुलेखन, श्रुतलेखन तथा मौन वाचन करना ।	१. चित्रों का निरीक्षण करके वर्णन कराना । २. संयुक्ताक्षरों को उचित उच्चारण में सुनाना । ३. संयुक्ताक्षर शब्दों का सामूहिक, गुट और एकल वाचन कराना । ४. संयुक्ताक्षरों के प्रकारों की विशेषताएँ बताना ।	१. संयुक्ताक्षरोंयुक्त फल, सब्जी तथा फूलों के नाम बताने के लिए प्रोत्साहित करवाना । २. संयुक्ताक्षरों के अभ्यास के लिए कक्षा में भाषाई खेलों का आयोजन करवाना । ३. शब्द अंताक्षरी लेना । ४. संयुक्ताक्षरों की पहचान तथा लेखन के नियमों पर गुटचर्चा करवाना ।	निरीक्षण, मौखिक कार्य, कृति, प्रकल्प, स्वमूल्यांकन कसौटी, स्वाध्याय	परिसर अध्ययन – १, चित्रकला, गणित	दीक्षा ऐप https://bit.ly/diksha download ई–पाठशाला, पी–स्कूल ऐप, यू–ट्यूब	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०३ ०५.१५.०५ ०५.१५.११ ०५.१५.१२ ०५.१५.१५

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/ समन्वय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
६. दैनिक संभाषण में संयुक्ताक्षर युक्त शब्दों का उचित प्रयोग करना । ७. विरामचिह्नों का उचित प्रयोग करते हुए लेखन करना ।	५. संयुक्ताक्षरोंयुक्त वाक्य तथा पाठ्यांश का अनु- लेखन एवं श्रुतलेखन कराना । ६. विद्यार्थियों की त्रुटियों में उचित सुधार करना । ७ 'र' के प्रकारों का वाचन तथा लेखन अभ्यास कराना । ८. डिजिटल कक्ष में दृक-श्राव्य साधनों के माध्यम से संयुक्ताक्षरों का अभ्यास कराना ।	५. उचित विरामचिह्नों का प्रयोग कराने हेतु कृति पत्रिकाएँ देना । ६. समाचार पत्रों के विज्ञापन का अनुलेखन एवं संग्रह करवाना ।	ऑनलाईन टेस्ट, गुटचर्चा	परिसर अध्ययन - १, चित्रकला, गणित	एनसीएफ २००५ एनईपी २०१९ प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम २०१२ सर्वांगीण विकास सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन (शिक्षक मार्गदर्शिका) अध्ययन निष्पत्ति मार्गदर्शिका	

विधा : चित्रवाचन **पाठ :** ७) (अ) बोध, (ब) समान–विरुद्‌ध **कालांश :** ४

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

• चित्र निरीक्षण • एक अनेक संबोध • लिंग एवं वचन का परिचय • समान–विरुद्‌ध शब्द • सुलेखन एवं श्रुतलेखन

कक्षा अध्यापन के उद्‌देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/ समन्वय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
१. आशयपूर्ण निरीक्षण कौशल का विकास करना । २. एकवचन एवं बहुवचन की पहचान करना, श्रुतलेखन करना । ३. समानार्थी –विरुद्‌धार्थी शब्दों का आकलन करना । ४. सुलेखन एवं श्रुतलेखन कौशल का विकास करना ।	१. कक्षा की वस्तुओं का वचन बताना । जैसे : एक – अनेक २. लिंग बोधक शब्दों का वाचन तथा लेखन कराना । ३. समान तथा विरुद्‌ध अर्थ वाले शब्दों का अनुलेखन एवं श्रुतलेखन कराना । ४. शब्दकोश से शब्द ढूँढ़कर लेखन कराना ।	१. परिसर में दिखने वाले घटकों का निरीक्षण करवाना । जैसे : पत्ते पत्तियाँ, गाय बैल आदि । २. पुस्तक में समाविष्ट शब्द (लिंग/वचन) ढूँढ़कर लिखवाना । ३. चित्रों का संग्रह करवाना । ४. लिंग/वचन परिवर्तन कर वाक्य निर्माण करवाना ।	निरीक्षण, मौखिक कार्य, प्रकल्प	कार्यानुभव, चित्रकला	दीक्षा ऐप ई–पाठशाला ऐप पी–स्कूल ऐप यू–ट्यूब	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०४ ०५.१५.०५ ०५.१५.०९ ०५.१५.१०

विधा : पद्‌य **पाठ :** ८) बीज **कालांश :** ४

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

• छोटे–छोटे बालगीत • हावभावयुक्त कविता • पर्यावरण संरक्षण का संदेश
• परोपकार की भावना जागृत करना • पेड़ों का महत्त्व • बीजों का संग्रहण

कक्षा अध्यापन के उद्‌देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/ समन्वय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
१. कविता गायन के प्रति रुचि निर्माण करना । २. 'बीज' पर आधारित अन्य कविता पढ़ना । ३. कल्पनाशक्ति बढ़ाना । ४. कविता का भावार्थ समझना ।	१. विभिन्न माध्यमों द्‌वारा कविता सुनाना । २. अपरिचित शब्दों का अर्थ बताना । ३. बीज लगाने की प्रक्रिया को समझाना ।	१. विविध बीजों के चित्र बनवाना । २. बीजों के आकार/रंग पर चर्चा करवाना । ३. पौधों के भागों पर चर्चा करवाना ।	निरीक्षण, मौखिक कार्य, प्रकल्प, उपक्रम, प्रात्यक्षिक	परिसर अध्ययन– १ चित्रकला, कार्यानुभव, शा.शिक्षण	दीक्षा ऐप ई –पाठशाला ऐप पी–स्कूल ऐप यू–ट्यूब	०५.१५.०१ ०५.१५.०५ ०५.१५.०८ ०५.१५.११ ०५.१५.१२ ०५.१५.१५

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/ समन्वय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
	४. बाल नाट्य से वृक्ष संवर्धन का संदेश प्रस्तुत करना । ५. बगिया में बीजारोपण का प्रत्यक्ष अनुभव कराना ।	४. वृक्षकटाई से होने वाली हानि पर चर्चा करवाना । ५. विविध बीजों से कलाकृतियाँ तैयार करवाना ।				
विधा : चित्रवाचन **पाठ :** ९) मुझे पहचानों **कालांश :** ३ **संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :** • वस्तु चित्रों का निरीक्षण • आकारमय वस्तुओं का बोध • प्रदर्शित जानकारी का आकलन • गणितीय आकारों का बोध						
१. निरीक्षण कौशल का विकास करना । २. गणितीय आकारों की पहचान करना । ३. परिसर की वस्तुओं में छुपे गणितीय आकारों की खोज करना ।	१. चित्र में छूपे आकारों का निरीक्षण कराना । २. वस्तुओं में गणितीय आकारों की खोज, प्रत्यक्ष निरीक्षण कराना । जैसे : डस्टर, पृथ्वीग्लोब आदि । ३. गणितीय आकार की विविध वस्तुओं का संकलन कराना । ४. गणितीय आकारों की प्रतिकृति का निरीक्षण कराना ।	१. परिसर की वस्तुओं में गणितीय आकारों की खोज का प्रत्यक्ष अवसर देना । २. अलग अलग गणितीय आकार के वस्तु चित्रों की क्रमानुसार सूची तैयार करवाना । ३. त्रिमितीय चित्रों का संगणक पर निरीक्षण करवाना ।	निरीक्षण उपक्रम/ कृति प्रकल्प कसौटी	चित्रकला, गणित, परिसर अध्ययन–१	दीक्षा ऐप यू–ट्यूब	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०५
विधा : चित्रवाचन **पाठ :** १०) मुझे जानो **कालांश :** ४ **संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :** • चित्रवाचन • प्रदर्शित जानकारी का आकलन • देवनागरी एवं रोमन लिपि का परिचय • लिप्यंतरण और अनुवाद का अंतर स्पष्ट करना • लेखन कार्य (समान आकार वाले वर्ण) जैसे : व–क, न–म–भ						
१. चित्रों के नामों का वाचन तथा लेखन करना ।	१. चित्रों के नाम दोहरा लेना ।	१. हिंदी तथा मातृभाषा में वर्ण उच्चारण समानता	निरीक्षण,	चित्रकला	दीक्षा ऐप यू–ट्यूब	०५.१५.०१ ०५.१५.०२

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/ समन्वय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
२. चित्रों के नामों का लिप्यंतरण/अनुवाद, देवनागरी/रोमन लिपि में करना । ३. शब्दकोश का उपयोग करना । ४. देवनागरी लिपि से रोमन लिपि में लिप्यंतरण करना ।	२. चित्रों की पहचान कराना । ३. शब्दों का लिप्यंतरण कराना । उदा. जहाज = jahaj ४. चित्रशब्द की पहचान और अनुवाद कराना । ५. शब्द तथा वाक्यों का लेखन/अनुलेखन/ श्रुतलेखन कराना ।	एवं असमानता बताना । उदा. च, ज, ज्ञ २. शब्द तथा वाक्य पट्टी तैयार करवाना। ३. हिंदी के शब्द संग्रह बढ़ाने हेतु प्रेरित करवाना ।	मौखिक कार्य, उपक्रम/ कृति, स्वाध्याय, कसौटी	परिसर अध्ययन–१		०५.१५.०३ ०५.१५.०५ ०५.१५.०६ ०५.१५.०७
विधा : पद्य **संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :** • कविता लय, ताल, हावभाव में गायन • देशभक्ति पर कविताएँ पढ़ना ।	**पाठ :** ११) वीरों को प्रणाम • स्वातंत्र्यवीरों के बलिदान को याद करना • मातृभूमि के प्रति जागरुकता		• सेनानियोंकी जानकारी • मातृभूमि के प्रति जागरुकता			**कालांश :** ४
१. देशभक्ति को बढ़ावा देना । २. कल्पनाशीलता ३. कविता स्वयं लिखने प्रेरित करना । ४. रुचि निर्माण करना । ५. प्रसंग या घटना का वर्णन करना । ६. देशभक्ति गीत गायन करना ।	१. ऐतिहासिक स्थल, किले को भेंट देना । २. डिजिटल माध्यमों का उपयोग करके देशभक्ति गीत सुनाना । ३. वीरों की कहानियाँ पढ़ाना । ४. निबंध, चित्रकला आदि प्रतियोगिताओं का आयोजन कराना । ५. देशभक्ति पर बाल नाट्यप्रस्तुतीकरण कराना ।	१. ऐतिहासिक चार्ट, नक्शा बनवाना । २. परिपाठ में देशभक्ति गीत गायन करवाना । ३. ऐतिहासिक किताबें पढ़ने प्रेरित करवाना । ४. वीरों की जीवनी पढ़वाना । ५. ऐतिहासिक चित्रों का संग्रह करवाना । ६. चित्रों की प्रदर्शनी आयोजन करवाना । ७. भाषण सुनवाना ।	निरीक्षण, मौखिक कार्य, प्रकल्प, लेखनकार्य, उपक्रम	परिसर अध्ययन –१ परिसर अध्ययन –२ गणित कला शा. शिक्षण	दीक्षा ऐप यू–ट्यूब	०५.१५.०१ ०५.१५.०५ ०५.१५.०८ ०५.१५.११ ०५.१५.१२ ०५.१५.१५

विधा : गद्य **पाठ :** १२) सपूत **कालांश :** ३

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

- कर्तव्य और सेवा के बिना ज्ञान एवं बल अधूरा है, यह समझाना ।
- बड़ों की सेवा और माँ के काम में हाथ बँटाने पर चर्चा करना ।
- गुणों को प्रत्यक्ष रूप में, जीवन में उतार ने का प्रयास करना ।
- आदर्श विद्‌यार्थी पर चर्चा करना।

कक्षा अध्यापन के उद्‌देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/ समन्वय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
१. आदर्श गाँव तथा पानी के स्रोतों की जानकारी देना । २. पुत्र के प्रति माँ की भावनाओं की चर्चा करना । ३. विलोम शब्दों की पहचान करना । ४. बल और ज्ञान के साथ सादगी और सेवा का महत्त्व समझाना । ५. कर्तव्य और सेवा पर चर्चा का अवसर प्रदान करना ।	१. आदर्श गाँव की क्षेत्रभेट का आयोजन कराना । २. अपने गाँव को स्वच्छ एवं सुंदर रखने का संदेश देना । ३. गाँव के सामाजिक कार्यकर्ताओं की सूची बनाना । ४. 'आदर्श माता' पुरस्कार प्राप्त किसी माँ का साक्षात्कार लेना । ५. माँ की सहायता करनेवाले सहपाठियों की सूची बनाना ।	१. कक्षा में कहानी का नाट्यीकरण करवाना । २. हावभाव के साथ कहानी सुनाने के लिए कहना । ३. कहानी को आठ चित्रों में विभाजित करके वे चित्र कक्षा में लगवाना । ४. आदर्श पुत्र तथा आदर्श बालक का चरित्र पढ़वाना। जैसे : श्रवण कुमार । ५. आदर्श बालक में कौन से गुण इसकी तालिका बनवाना । ६. 'जल ही जीवन' हैं इस विषय पर निबंध लेखन करवाना ।	निरीक्षण स्वाध्याय प्रकल्प लेखन	चित्रकला, परिसर अध्ययन १	दीक्षा ऐप यू-टयूब प्रतिलिपि ऐप	०५.१५.०१ ०५.१५.०४ ०५.१५.१० ०५.१५.११ ०५.१५.१२ ०५.१५.१३ ०५.१५.१५

विधा : गद्य | **पाठ :** १३) राष्ट्रीय त्योहार | **कालांश :** ४

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

- स्वतंत्रता दिवस ।
- गणतंत्र दिवस ।
- स्वतंत्रता सेनानियों के प्रति विद्यार्थियों में आदर भाव ।
- भारतीय स्वतंत्रता संग्राम ।
- राष्ट्रीय ध्वज, राष्ट्रगीत, राष्ट्रीय प्रतीक ।
- समय के पाबंद बनने की प्रेरणा ।

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
१. देशप्रेम के प्रति जागरुकता निर्माण करना । २. राष्ट्रगीत का गान करना । ३. राष्ट्रगीत के रचयिता का नाम बताना । ४. राष्ट्रध्वज के तीन रंगों की विशेषता बताना । ५. राष्ट्रध्वज का सम्मान कैसे किया जाए, यह बताना । ६. राष्ट्रीय त्योहार के प्रति निष्ठा निर्माण करना । ७. भारतीय संविधान के शिल्पकार, संविधान समिति आदि बातों को बताना । ८. समयपालन व अनुशासन में रहने की प्रेरणा देना । ९. देशप्रेम, कृतज्ञता, सेवा, बलिदान, त्याग, कर्तव्य पालन, राष्ट्रनिष्ठा सत्य	१. राष्ट्रीय त्योहारवाले दिन विद्यालय में उपस्थित रहने हेतु प्रेरित करना । २. इस अवसर पर कक्षा को सजाना । ३. प्रभातफेरी में अनुशासन के लिए स्वयंसेवक नियुक्त कराना ।	१. राष्ट्रीय त्योहार से संबंधित पाठ का नाट्यीकरण करवाना । २. सजावट के लिए रंगीन कागजों से बंदनवार बनवाना । ३. फूलों के बंदनवार बनवाना । ४. स्वतंत्रता सेनानियों की जानकारी प्राप्त करवाना। ५. ध्वज का आकार, रंगों और अशोक चक्र आदि की विशेषताओं की सूची तैयार करवाना । ६. स्वतंत्रता सेनानी, शहीदों की सूची बनाना ।	प्रकल्प मौखिक कार्य कृति/ उपक्रम प्रात्यक्षिक	परिसर अध्ययन – २ संगीत शा. शिक्षण	दीक्षा ऐप ई–पाठशाला ऐप पी–स्कूल ऐप यू–ट्यूब	०५.१५.०१ ०५.१५.०४ ०५.१५.०५ ०५.१५.१० ०५.१५.१२ ०५.१५.१५

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
निष्ठा आदि जीवन-मूल्यों की जानकारी देना। १०. राष्ट्रीय पर्व मनाने के तौर-तरिके समझाना ।						
विधा : पंचमाक्षर **पाठ :** १४) (अ) हम अलग-रूप एक **कालांश :** ३ **संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :** • क, च, ट, त, प वर्ण वर्गों का परिचय • ङ, ञ, ण, न, म पंचमाक्षर वर्णों की पहचान • पंचमाक्षर वर्णयुक्त शब्दों का वाचन । • पंचमाक्षर वर्णयुक्त शब्दों का लेखन ।						
१. पंचमाक्षर वर्णों की पहचान करना । २. पंचमाक्षर वर्णों से युक्त शब्दों का वाचन एवं लेखन करना । ३. पंचमाक्षर वर्णों का उचित उच्चारण एवं वाक्य में प्रयोग करना। ४. पंचमाक्षर वर्णों की पहचान दृढ़ करना ।	१. वर्णमाला का पठन और लेखन अभ्यास कराना । २. वर्णों का क, च, ट, त, प वर्ग में वर्गीकरण करके उनके उद्‌गम स्थान समझाना । ३. अपने ही वर्ग के शेष चार वर्णों में से किसी भी वर्ण से मिलाकर अनुस्वार का स्थान समझाना । ४. पंचमाक्षरयुक्त शब्दों का सामूहिक, गुट और एकल वाचन कराना । ५. पंचमाक्षरयुक्त शब्दों के प्रयोग पर चर्चा कराना । ६. पंचमाक्षरयुक्त शब्द ढूँढ़कर लेखन कराना ।	१. पंचमाक्षरयुक्त शब्दों को उनके वर्ग अनुसार जोडियाँ लगवाना । २. पंचमाक्षरयुक्त शब्दों के लिए भाषाई खेल द्‌वारा अभ्यास करवाना ।	निरीक्षण, मौखिक कार्य, प्रकल्प, अनुलेखन, कृति, गुटचर्चा, स्वयं-मूल्यांकन, स्वाध्याय	परिसर अध्ययन-१, संस्कृत	दीक्षा ऐप https://bit.ly/dikshadownload ई-पाठशाला ऐप पी-स्कूल ऐप यू-ट्यूब एनसीएफ २००५ एनईपी २०१९, प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम २०१२,	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०४ ०५.१५.०५ ०५.१५.०९ ०५.१५.१० ०५.१५.१३

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
					सर्वांगीण विकास, सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन (शिक्षका), अध्ययन निष्पत्ति मार्गदर्शिका	
विधा : उपयोजित लेखन		**पाठ :** १४. (ब) छुक-छुक गाड़ी				**कालांश :** ३
संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) : • अनुलेखन • श्रुतलेखन • सुलेखन • विरामचिह्नों के साथ उत्तरों का लेखन • सुवाच्य लेखन						
१. देवनागरी लिपि की वर्णमाला के एक-एक वर्ण के मोड़, दिशा स्पष्ट करना । २. मात्राचिह्नों की लेखन पद्धति को समझना । ३. अनुलेखन करना । ४. श्रुतलेखन करना । ५. स्व-प्रेरणा से लेखन करना । ६. पाठ्यांश पर आधारित प्रश्नों के उत्तर लिखना । ७. रुचि के विषय देकर मुद्दों के आधार पर लेखन करना ।	१. संपूर्ण वर्णमाला लिखना । २. मात्राचिह्नों के लेखन का अभ्यास शब्दों द्वारा कराना । ३. संपूर्ण बारहखडी के लेखन का अभ्यास कराना । ४. १ से २५ तक की संख्या का अंकों में तथा शब्दों में अनुलेखन का अभ्यास कराना । ५. सप्ताह के नाम, महीनों के नाम, ऋतुओं के नाम आदि का अनुलेखन कराना ।	१. सप्ताह, महीनों और ऋतुओं आदि के नाम पर आधारित भाषाई खेलों का अभ्यास करवाना । २. प्रत्येक विद्यार्थी को विशेष नाम का परिचय कार्ड तैयार करने देना तथा कक्षा में उसका उपयोग करवाना । उदा. मोहन - जनवरी, ईशा - फरवरी, हर्ष - सोमवार, गौरांश - गुलाब आदि ।	श्रुतलेखन, अनुलेखन, प्रकल्प, मौखिक कार्य, कृति/उपक्रम, प्रात्यक्षिक	परिसर अध्ययन १, गणित, शारीरिक शिक्षण	दीक्षा ऐप https://bit.ly/diksha download ई-पाठशाला ऐप पी-स्कूल ऐप यू-ट्यूब एनसीएफ २००५, एनईपी २०१९,	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०५ ०५.१५.०९ ०५.१५.१० ०५.१५.११

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
	६. विद्यार्थियों को क्रम से लगाकर रेलगाड़ी की तरह कृति कराना । ७. प्रमुख ऋतुओं की विशेषताएँ समझाना । ८. एक परिच्छेद का श्रुतलेखन कराना । ९. प्रमुख दिशाओं का परिचय कराना ।	३. भारतीय महीनों के नाम दिनदर्शिका (कैलेंडर) में दिखाकर उनका अनुलेखन करवाना । ४. कक्षा में अंकों पर आधारित भाषाई खेल लेना । ५. पंचमाक्षरयुक्त शब्दों की उनके वर्ग अनुसार जोड़ियाँ लगवाना ।			प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम २०१२, सर्वांगीण विकास, सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन (शिक्षक मार्गदर्शिका), अध्ययन निष्पत्ति मार्गदर्शिका	
विधा : गद्य **संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :** • शब्द युग्म की पहचान	• अन्य भाषाओं का परिचय	**पाठ :** (१५) ज्ञानी • छोटे परिवार का महत्त्व		• पड़ोसियों के साथ व्यवहार		**कालांश :** ४
१. संवाद का मुखर वाचन करना । २. नाट्यीकरण में सहभाग लेना । ३. शब्द युग्म से परिचित करना । ४. लेखन में विरामचिह्नों के प्रयोग के लिए प्रोत्साहित करना । ५. अभिव्यक्ति का अवसर देना ।	१. छोटे छोटे संवाद सुनाना । २. संवाद का नाट्यीकरण कराना । ३. शब्द युग्मों की सूची तैयार कराना । ४. दृक–श्राव्य साधनों द्वारा संवाद सुनाना ।	१. बोली भाषा में संवाद सुनानो । २. स्थानीय भाषा के संवाद का संग्रह करवाना । ३. शब्द युग्मों का चार्ट बनवाना ।	निरीक्षण, अभिव्यक्ति, कृति, प्रकल्प, स्वयं–मूल्यमापन, अनुलेखन	परिसर अध्ययन – १ चित्रकला, मराठी, शारीरिक शिक्षण	दीक्षा ऐप, यू–ट्यूब, पीपीटी, मोबाईल, चित्र, चार्ट,	०५.१५.०१ ०५.१५.०४ ०५.१५.०५ ०५.१५.१० ०५.१५.१२ ०५.१५.१५

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/ समन्वय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
६. संवाद वाचन में रुचि निर्माण करना । ७. पसंदीदा विषय देकर संवाद लेखन करना । ८. बहुभाषी देश में राष्ट्रभाषा तथा संपर्क भाषा के रूप में हिंदी का महत्त्व बढ़ाना ।	५. विरामचिह्नों का वाक्य में प्रयोग कराना । ६. संवाद लेखन के लिए प्रेरित कराना । ७. शब्द युग्मों के चित्रोंसे परिचित कराना ।	४. स्थानीय कलाकारों को बुलाकर उनसे संवाद करवाना । ५. छोटे-छोटे संवाद पढ़वाना । ६. शब्द युग्मों का भाषाई खेल का आयोजन करवाना । ७. संवाद का अनुलेखन करवाना । ८. विरामचिह्नों का चार्ट बनवाना ।			ऑडियो क्लिप, अन्य कहानियों के ऐप, ऑनलाईन टेस्ट	
विधा : गद्य **संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :** • भूकंप, बाढ़, त्सुनामी आदि प्राकृतिक आपदाओं के बारे में जानकारी तथा इनसे बचने के उपाय । • विभक्ति चिह्नों की पहचान ।		**पाठ :** (१६) बचाव				**कालांश :** ४
१. प्राकृतिक आपदाओं के बारे में जानकारी देना । २. प्राकृतिक आपदाओं से बचने के उपायों पर चर्चा करना । ३. भूकंप, बाढ़ तथा त्सुनामी आदि से होनेवाले नुकसान से अवगत करना ।	१. भूकंप आने पर अपने बचाव हेतु करनेवाली कृतियों का प्रात्यक्षिक कराना । २. भूकंपग्रस्त गाँवों की सूची तैयार करके उन्हें भेट देना ।	१. भूकंपरोधक घरों का मॉडिल तैयार करवाना। २. भूकंप, बाढ़, त्सुनामी आने पर किए जानेवाले उपायों के बारे में जनजागृति करवाना । ३. त्सुनामी आने के कारणों का अध्ययन करवाना ।	निरीक्षण, प्रश्नावली, आकलन, प्रकल्प, लेखनकार्य	परिसर अध्ययन-१ चित्रकला, सामाजिक अध्ययन	दीक्षा ऐप, यू-ट्यूब, पीपीटी, मोबाइल, चित्र, चार्ट ऑडियो क्लिप,	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.०५ ०५.१५.०६ ०५.१५.०७ ०५.१५.११ ०५.१५.१२

कक्षा अध्यापन के उद्देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
४. अन्य प्राकृतिक आपदाओं की जानकारी देना । जैसे : चक्रवात, बाँध का टूटना, महामारी, ज्वालामुखी आदि ।	३. भूकंप का अनुभव देनेवाले मॉडेल और सिम्युलेटर की जानकारी देना । ४. सागर किनारे की बस्तियों पर त्सुनामी लहरों के परिणामों की जानकारी देना ।	४. राहत निवारण कक्ष से जुड़कर स्वयं सेवक के रूप में सेवा देने की प्रक्रिया को समझाना ।			अन्य कहानियों के ऐप, ऑनलाईन टेस्ट	
विधा : कृति **पाठ :** (१७) निरीक्षण **कालांश :** ३ **संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :** • निरीक्षण क्षमता बढ़ाना । • विभिन्न बीजों का संग्रहण । • बीजों के आकार तथा रंग का निरीक्षण । • बीजारोपण की पद्धति । • सजीव के लक्षण । • सजीवों को सूर्यप्रकाश की आवश्यकता । • रोपवाटिका तैयार करना ।						
१. जिज्ञासावृत्ति निर्माण करना । २. समस्या हल करना । ३. तर्कशक्ति को बढ़ावा देना । ४. पर्यावरण के प्रति जागरूकता निर्माण करना । ५. सूर्यप्रकाश की आवश्यकता समझना । ६. स्वयं-अध्ययन के लिए प्रेरित करना ।	१. सभी बीज एक समान नहीं होते, यह बताना । २. बीजों का निरीक्षण कराना । ३. बीजों का संग्रह कराना । ४. वृक्षारोपण कार्यक्रम लेना । ५. बीज अंकुरण तथा पौधों का निरीक्षण कराना ।	१. प्रकृति में होने वाले परिवर्तन का निरीक्षण करवाना । २. बगिया लगवाना । ३. उपजाऊ मिट्टी की जानकारी देना । ४. बीजों से पुनरुत्पादन की प्रक्रिया बताना । ५. प्रकाश संश्लेषण क्रिया बताना ।	निरीक्षण, मौखिक कार्य, रसग्रहण, प्रकल्प लेखन, उपक्रम	परिसर अध्ययन – १, चित्रकला, कार्यानुभव, शा. शिक्षण	दीक्षा ऐप, यू-ट्यूब, पीपीटी, मोबाईल, चित्र, चार्ट, ऑडियो क्लिप, अन्य कहानियों के ऐप, ऑनलाईन टेस्ट	०५.१५.०१ ०५.१५.०२ ०५.१५.१२ ०५.१५.१५

विधा : चित्र वाचन **पाठ :** (१८) चलो चलें **कालांश :** ३

संबोध/संकल्पना (केंद्रीय कल्पना/संदेश) :

- सांकेतिक चिह्नों का परिचय ।
- अन्य सांकेतिक चिह्नों की जानकारी प्राप्त करने के लिए प्रेरित करना ।

कक्षा अध्यापन के उद्‌देश्य	परिसर के कृतिपूर्ण एवं सर्वांगीण सहभाग का अध्ययन	अध्ययन अनुभव के लिए पूरक उपक्रम	मूल्यमापन के तंत्र	अन्य विषयों से संबंध/समन्वय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ति क्रमांक
१. यातायात के नियमों की जानकारी देना । २. स्वावलंबी बनाने हेतु सड़क सुरक्षा प्रतीकों की जानकारी देना । ३. यातायात संकेतों की पहचान करना ।	१. सही दिशा चिह्नों के माध्यम से गंतव्यस्थान तक पहुँचने का अनुभव कराना । २. सांकेतिक चिह्नों के वाचन से परिचित कराना । ३. सांकेतिक चिह्नों की जानकारी देना । ४. सड़क सुरक्षा प्रतीकों का अनुभव कराना ।	१. यातायात नियमों को बतानेवाली नाट्य तैयार करवाना । २. यातायात नियमोंको बतानेवाले घोष वाक्य बनवाना । ३. सांकेतिक चिह्न तथा सांकेतिक शब्दों की जोड़ियाँ लगवाना ।	निरीक्षण, आकलन, उपयोजन, अभिव्यक्ति	परिसर अध्ययन -१, परिसर अध्ययन -२	दीक्षा ऐप, यू-ट्यूब, पीपीटी, मोबाईल, चित्र, चार्ट, ऑडियो क्लिप, ऑनलाईन टेस्ट	०५.१५.०१ ०५.१५.०३ ०५.१५.०९

■■■

शिक्षक मार्गदर्शिका - पूरक साहित्य : २०२०

विषय – गणित

संवाद शिक्षक मित्रांशी

शालेय स्तरावर गणित विषयाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. मुलांमध्ये गणिताची आवड निर्माण व्हावी, त्यांना गणिताची भीती वाटू नये यासाठी प्राथमिक स्तरावर प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. इयत्ता पहिली ते पाचवीच्या स्तरावर विद्यार्थ्यांची प्रारंभिक गणितीय कौशल्ये विकसित होणे हे त्या त्या इयत्तेच्या अध्ययन निष्पत्ती विकसित होण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. प्रारंभिक गणित हे फक्त गणितीय क्रियांपुरते मर्यादित नसून त्यामध्ये गणितीय आकलन, समस्या निराकरणासाठी गणितीय कौशल्यांचा वापर तसेच गणिताचा दैनंदिन व्यवहारामध्ये संबंध जोडणे या सर्वांचा समावेश होतो. एक व्यक्ती म्हणून पूर्णपणे विकसित होण्याची क्षमता, समाधानी व सुफल जीवन जगण्यासाठी आणि आपल्या समाजात संपूर्णपणे भाग घेण्याची क्षमता यासाठी साक्षरता आणि अंकगणितीय कौशल्ये महत्त्वपूर्ण आहेत. अशा वेगवेगळ्या गरजा भागविण्यासाठी गणिताच्या अभ्यासात अध्यापन शिकण्याची प्रक्रिया समृद्ध करणे महत्त्वाचे आहे. राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ व नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० यांमध्ये मुलांची प्रारंभिक गणितीय साक्षरता व कौशल्ये विकसित होण्यासाठी प्रकर्षाने लक्ष देण्याची गरज नमूद करण्यात आली आहे.

आपण विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मातृभाषेच्या माध्यमातून गणित शिकवत आहात. शिक्षकांची भाषा समजणे, ती बोलता येणे, पुस्तकातील किंवा शिक्षकाने फलकावर लिहिलेली भाषा वाचता येणे आणि स्वतःचे गणिताविषयीचे विचार अभिव्यक्त करणे, या विद्यार्थ्यांच्या गणित विकासातील महत्त्वाच्या चार पायऱ्या आहेत. त्यांमुळे गणित विषय आत्मसात करणे मुलासाठी सोपे होऊन जाते. समजूत ही पहिली पायरी पायाभूत असल्यामुळे अध्ययन–अध्यापन प्रक्रियेत समजुतीला प्राधान्य दिले गेले पाहिजे. दुसरी पायरी तितकीच महत्त्वाची असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना बोलते करण्याची जबाबदारी आपणावर आपोआप येऊन पडते. वाचता येणे या तिसऱ्या पायरीसाठी भरपूर कालावधी देणे जरूरीचे ठरते. विद्यार्थ्यांच्या गणितीय विकासातील चौथी पायरी म्हणजे विद्यार्थ्याला गणिती विचार अभिव्यक्त करता येणे, ही पायरी ओलांडण्यासाठी बराच काळ द्यायला हवा.

गणित शिकणे आनंददायी होण्यासाठी...

- ❖ इयत्ता पहिली ते पाचवीसाठी प्रामुख्याने आपण वेगवेगळ्या खेळांच्या माध्यमांतून, मुलांना निरनिराळ्या कृती करायला लावून, त्यांना परिसरातील गणित बघण्याची दृष्टी विकसित करायला लावून, विषय शिकविला गेला तर त्यांना गणिताची गोडी लागेल. तसेच गणनपूर्व तयारी करून घेताना त्यांच्या निरीक्षणशक्तीला वाव देणे, त्यांना अंदाज बांधण्याची संधी देणे, त्यांच्यापुढे त्यांना कुतूहल वाटेल असे अनुभव ठेवणे, विविध प्रश्नांची मालिका तयार होईल असे प्रसंग उभे करणे, त्यांच्यातील संशोधक

वृत्ती जागृत करणे ही उद्दिष्टे डोळ्यांसमोर ठेवली तर पुढील इयत्तांमधील गणितीय आव्हाने ती सहजपणे पेलू शकतील.

- ❖ गणितीय गाणी, गोष्टी, खेळ, वस्तूंची हाताळणी, वस्तूंची जोडणी, प्रत्यक्ष कृती यांतून गणित शिक्षण होणे गरजेचे आहे. पंचेंद्रियांच्या वापरातून गणित शिक्षण दिले पाहिजे. संख्या, त्यांवरील क्रिया, त्यासाठी वापरली जाणारी गणितीय भाषा यांचा मुलांना चांगला परिचय झाला पाहिजे. गणित हा दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे याचा त्यांना अनुभव मिळाला पाहिजे. केवळ आकडेमोड म्हणजे गणित नाही हे आपण लक्षात घेऊन त्यांना गणितीय तार्किक विचार करण्यासाठी प्रवृत्त केले पाहिजे. त्यासाठीचे अनुभव आपल्या अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतून द्यायला हवेत.
- ❖ वस्तूंची मोजणी करण्यातील, गणितीय क्रिया करण्यातील आनंद त्यांना मिळाला पाहिजे. मूल स्वतः जितके क्रियाशील राहील तितके त्याचे अध्ययन सोपे होईल. छोट्या छोट्या कृतींतून, अनुभवांतून मूल अध्ययनासाठी कसे उत्सुक होईल हे आपण बघितले तर भविष्यात विद्यार्थी गणित आवडीने शिकेल. मुलाला आपण विचार कशाचा करायचा (What to think) कडून विचार कसा करायचा (How to think) कडे जाण्यास मदत केली पाहिजे. तसे झाले तर ते आपली शैक्षणिक वाटचाल आनंदाने, सुलभतेने करेल हे नक्की.
- ❖ **मूल्यमापन :** या वयोगटातील मुलाचे मूल्यमापन हे सातत्यपूर्ण व सर्वंकष तसेच इतर विषयांशी समवाय साधणारे असावे. विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन हे त्यांच्या नकळत झाले पाहिजे. त्यांना त्याचा कसलाही ताण वाटणार नाही याची काळजी घेत हसत-खेळत, दररोज, आपल्या निरीक्षणातून ही प्रक्रिया पार पडली पाहिजे. मूल एखादी कृती किती सहजपणे करते, त्याला अचूक अंदाजापर्यंत पोहचता येते का, गणितीय क्रिया त्याला सहजपणे करता येतात का, गणितीय भाषा त्याला समजते का, बोलता येते का, तो स्वतः ची स्वतः उदाहरणे बनवू शकतो का, गणितीय अर्थ व संवाद त्याला साधता येतो का; या आणि अशा अनेक मुद्द्यांच्या आधारे विद्यार्थ्याचे मूल्यमापन होणे आवश्यक आहे. मूल्यमापनातून सुद्धा मूल शिकू शकते हा दृष्टिकोन महत्त्वाचा आहे. या आधारे आपल्याला आपल्या अध्ययन अनुभवांची रचना करणे व गणित शिकणे आनंददायी होण्यासाठी वातावरण निर्मिती करणे नक्की सहज शक्य आहे.

आपल्या गणित शिक्षणाच्या वर्गामध्ये पुढील आंतरक्रिया घडणे आनंददायी गणित शिक्षणाची पुढील दिशा ठरविण्यास आपणांस मदत करतील.

आपल्या वर्गात मुले...

- ✓ केवळ घोकंपट्टीने नियम, सूत्रे पाठ न करता त्यामागील तत्त्व स्वतः शोधतात, पडताळून पाहतात.
- ✓ शिकलेले गणितीय तत्त्व-नियम व्यवहारात वापरतात.
- ✓ शिक्षकांना प्रश्न विचारण्यास व उत्तर सांगण्यास घाबरत नाहीत.

✓ आजूबाजूच्या परिसरामध्ये गणित शोधतात व त्याचा आनंद घेतात.

✓ अर्थपूर्ण प्रश्न मांडतात व सोडवतात.

✓ परस्परांमध्ये गणिताविषयी संवाद साधतात.

✓ गणिती कोडे, खेळ यांचा आनंद घेतात.

✓ शिक्षक प्रत्येक मूल गणित शिकू शकते या विश्वासाने प्रत्येक मुलाला सहभागी करून घेतात.

✓ शिक्षक गणित अध्ययनाच्या विविध पद्धती उदा. गटचर्चा, प्रकल्प, निरीक्षण, शोधन, प्रश्न, कृती–आधारित समस्या निराकरण इ. गणित शिकणे आनंददायी होण्यासाठी वापरतात.

✓ साहित्याचा व तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करतात.

✓ शिक्षक, मूल स्वतः कसे शिकू शकेल, त्याला माहीत असलेल्या माहितीवरून संबोध कसे स्पष्ट करता येतील याचा विचार करतात.

✓ विद्यार्थ्यांनाही पूरक कृती, उपक्रम, कोडी, गाणी, गोष्टी तयार करण्यास प्रोत्साहन देतात.

गणित म्हणजे केवळ आकडेमोड, सूत्रे व तांत्रिक पद्धती यांच्याही पलीकडे जाऊन असे काहीतरी आहे की जे विद्यार्थ्यांना तर्कविचार, चिकित्सक विचार, कार्यकारणभाव जोडणे, सौंदर्यदृष्टी जोपासणे, पडताळा घेणे यांसाठी प्रोत्साहित करते. गणिताच्या या उद्दिष्टांकडून **विचारांचे गणितीकरण (Mathematization of Thinking)** या उच्चतम ध्येयापर्यंत पोहोचण्यास मदत करण्याकरिता सदर हस्तपुस्तिका आपणास मार्गदर्शक ठरेल अशी आशा आहे. हस्तपुस्तिकेत क्षेत्रांनुसार, घटकांनुसार पूरक कृती, उपक्रम दिले आहेत. कोणती अध्ययन निष्पत्ती साध्य करायची आहे याचाही विचार केला आहे. गणितातील संबोध व दैनंदिन जीवन यांची सांगड घातलेली आहे. नवीन तंत्रज्ञान, QR Code याचा योग्य समन्वय साधला आहे.

सदर कृती या नमुन्यादाखल आहेत. यांच्यासारख्या अधिकाधिक कृतींची रचना करून आपण आनंददायी गणित शिक्षण व एकविसाव्या शतकासाठी आवश्यक कौशल्ये आत्मसात करण्यासाठी मुलांना नक्कीच मदत करू शकाल हा विश्वास वाटतो...

'आनंददायी गणित शिक्षणासाठी शुभेच्छा!'

■■■

इयत्तानिहाय सर्वसामान्य उद्दिष्टे

१) गणिताच्या मदतीने दैनंदिन व्यवहार सक्षमपणे व सुलभपणे पार पडणे.

२) गणिताबद्दल आवड निर्माण करणे.

३) गणिताच्या माध्यमातून विचारप्रक्रियेचा विकास करणे तसेच तर्कसंगत, वस्तुनिष्ठ, विश्लेषणात्मक, तुलनात्मक व चिकित्सक तसेच बहुदिश विचार करण्याची क्षमता निर्माण करणे.

४) संकल्पनांचे अमूर्तीकरण करणे.

५) सांख्यिकीकरण (Quantification) व अंदाज (Estimation) करता येणे.

६) समस्येचे निराकरण करण्याची क्षमता निर्माण करणे.

७) गणितीय प्रक्रिया व संकल्पनांचे आकलन करण्याची क्षमता प्राप्त होणे.

८) गणिती परिभाषेचा वापर करता येणे.

९) गणिती चिन्हांचा व तंत्रांचा सुलभतेने वापर करण्याचे कौशल्य प्राप्त करणे.

१०) सर्व स्तरातील विद्यार्थी गणित सारख्याच क्षमतेने शिकू शकतात असा विश्वास निर्माण करणे.

११) गणित विषय स्त्री व पुरुष दोघेही प्रभावीपणे शिकू शकतात व योगदान देऊ शकतात असा विश्वास निर्माण करणे.

१२) गणिताच्या विकासात योगदान केलेल्या गणित तज्ज्ञांची माहिती घेणे आणि त्यांचे कार्य समजून घेणे.

१३) भारतीय गणितज्ञांची कार्ये समजून घेऊन प्रेरणा निर्माण करणे.

१४) श्रमप्रतिष्ठेला महत्त्व आहे याची जाणीव गणित अध्ययनातून निर्माण करणे.

१५) गणित विषयाचे प्रगत ज्ञान मिळविण्याची लालसा निर्माण करणे.

■■■

पाठ्यक्रमाचे घटक व अध्ययन निष्पत्ती

क्षेत्र : संख्याज्ञान

घटक : संख्याज्ञान　　**उपघटक :** पाच व सहा अंकी संख्येची ओळख.　　**अंदाजे तासिका :** 1

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम 2012 संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- पाच व सहा अंकी संख्येची ओळख
- संख्या वाचता व लिहिता येणे.
- संख्येच्या स्थानिक किमतीची ओळख.

पाठ अध्यापनाची उद्‌दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्‌दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
1. पाच व सहा अंकी संख्या ओळखणे. 2. संख्या वाचता व लिहिता येणे. 3. संख्येची स्थानिक किंमत ओळखणे.	• 0 ते 9 अंकांची चौकोना–कृती कार्ड तयार करून घ्या. या अंकापासून पाच व सहा अंकी संख्या तयार करून घ्या. तयार झालेल्या संख्येचे अंकांत लेखन करून वाचन सराव घ्यावा. • संख्येतील अंकांचे स्थान व त्याची किंमत याची माहिती द्यावी. • पाच व सहा अंकी संख्यांचे अंकांत–अक्षरांत लेखन घ्यावे. • सहा फासे घ्या. प्रत्येक फाश्यावर 1 ते 9 या अंकांपैकी कोणतेही सहा अंक लिहा. ते फासे एकाच वेळी फेका. पृष्ठभागावर आलेल्या अंकांपासून सहा अंकी	• विद्यार्थ्यांकडून कागदाच्या जोकरच्या (शंकू आकाराच्या) पाच–सहा टोप्या तयार करून घ्या. एका जोकर टोपीच्या बाहेरील तोंडाभोवती (परिघाभोवती) 0 (शून्य) ते 9 (नऊ) अंक लिहिलेली एक कागदीपट्टी चिकटवा, अशा पद्धतीने सर्व टोप्यांच्या तोंडांभोवती (परिघाभोवती) 0 ते 9 अंक असलेल्या पट्ट्या चिकटवा. सर्व टोप्या फिरवून घ्या, जेणेकरून प्रत्येक टोपीवरील अंक वेगवेगळे येतील.	निरीक्षण, उपक्रम : शंकूच्या आकाराच्या टोप्या तयार करणे. नोंदी : 0 ते 9 अंक यापासून तयार होणाऱ्या निरनिराळ्या संख्यांची नोंद घेतो.	**भूगोल :** लोकसंख्या सांगतो. **कार्यशिक्षण :** शारीरिक शिक्षण		05.71.01

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	संख्या तयार करा. तिचे वाचन व लेखन घ्या. पुन्हा पुन्हा ही कृती करा. • वरील कृतीचा वापर करून स्थानिक किंमत समजावून द्या. उदा. : डावीकडून पहिल्या फाशावर 4 अंक असेल तर स्थानिक किंमत 4,00,000 होईल. डावीकडून दुसऱ्या फाशावर 2 अंक असेल तर स्थानिक किंमत 20,000 असेल.	आता टोपीवरील सरळ रेषेत येणाऱ्या अंकांचे निरीक्षण करा. तयार होणारा पाच किंवा सहा अंकी संख्यांचे वाचन घेऊन संबोध स्पष्ट करा. याच पद्धतीने टोप्या फिरवून तयार झालेल्या निरनिराळ्या संख्या अनुभवा.				
घटक : विभाज्य आणि विभाजक **उपघटक :** दोन व तीनची कसोटी **अंदाजे तासिका :** 2 **उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम 2012 संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :** • 2 व 3 ची कसोटी						
1. संख्यांचा भागाकार आणि विभाज्य यांच्या मदतीने अवयवांची संकल्पना विकसित करणे.	• कसोटी 2 ची – एक संख्या घ्या, त्या संख्येतील एकक स्थानच्या अंकाइतक्या गोट्या घ्या. गोट्यांचे दोन – दोनचे गट करा. गट केल्यावर शून्य गोट्या उरल्यास त्या संख्येस दोनने भाग जातो. (यात आपण भागाकाराची	• याच प्रकारच्या कृतीद्वारे विद्यार्थ्यांना 5 (पाच), 6 (सहा) इत्यादी 'कसोटी' यांच्या संकल्पना स्पष्ट कराव्यात. • पन्नास कार्डे घ्या. त्यांपैकी 10 कार्डांवर दोनने भाग जाणाऱ्या (प्रत्येक कार्डावर	तोंडीकाम, लेखी कृती			05.71.01

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	कृती करतो म्हणजेच – समान भाग करतो.) • कसोटी 3 ची – एक संख्या घ्या. त्या संख्येतील अंकांची बेरीज करा. येणाऱ्या बेरजेएवढ्या गोट्या घ्या. घेतलेल्या गोट्यांचे तीन-तीनचे गट करा. तीन-तीनचे गट केल्यावर बाकी शून्य गोट्या उरल्यास त्या संख्येला तीनने भाग जातो.	एक याप्रमाणे) 10 कार्डांवर 3 ने भाग जाणाऱ्या, 10 कार्डांवर 5 ने भाग जाणाऱ्या, 10 कार्डांवर 6 ने भाग जाणाऱ्या, 10 कार्डांवर 10 ने भाग जाणाऱ्या संख्या लिहा. सर्व कार्डे पाच विद्यार्थ्यांमध्ये समान वाटा. पहिला विद्यार्थी आपल्याकडील एक कार्ड टाकेल. त्यापुढील विद्यार्थी कार्डावरील संख्येस ज्या संख्येने भाग जातो त्या संख्येने भाग जाणारे कार्ड स्वतःजवळ असेल तर ते काढून टाकेल व टाकलेली कार्डे जिंकून स्वतःजवळ ठेवून घेईल. अन्यथा पुढच्या विद्यार्थ्यास चाल देईल. अशा पद्धतीने ज्याच्याकडे कार्डे जास्त तो विद्यार्थी विजयी घोषित करा.				

क्षेत्र : अपूर्णांक

घटक : अपूर्णांक **उपघटक :** (1) अपूर्णांकाची ओळख (2) सममूल्य अपूर्णांकाची ओळख **अंदाजे तासिका :** 4

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम 2012 संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- अपूर्णांकाची ओळख.
- सममूल्य अपूर्णांकाची ओळख.

पाठ अध्यापनाची उद्‌दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्‌दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
1. अपूर्णांकाची संकल्पना समजणे. 2. सममूल्य अपूर्णांक ओळखणे.	• एक आयताकृती कागदी पट्टी घ्या. • या पट्टीचे दोन समान भाग करा. • दोन समान भाग करून त्या दोन भागांपैकी एक भाग म्हणजे $\frac{1}{2}$. यालाच आपण अपूर्णांक असे म्हणतो. याचप्रमाणे पट्टीचे समान भाग करून तयार होणाऱ्या निरनिराळ्या अपूर्णांकाचा अनुभव विद्यार्थ्यांना द्यावा. • सममूल्य अपूर्णांक ओळखणे. 40 कार्डांचा एक गठ्ठा बनवा. त्यांपैकी 8 कार्डांवर	• समान त्रिज्या असणारी तीन वर्तुळे कापावीत. पहिल्या वर्तुळांचे दोन समान भाग करून त्यांपैकी एक भाग रंगवावा, म्हणजे $\frac{1}{2}$ असा अपूर्णांक तयार होईल. त्यानंतर दुसऱ्या वर्तुळाचे चार समान भाग करावेत. त्यांपैकी दोन भाग रंगवावे म्हणजे $\frac{2}{4}$ असा अपूर्णांक तयार होईल. तसेच आता तिसऱ्याचे समान सहा समान भाग करा व त्यांपैकी तीन भाग रंगवा, म्हणजे $\frac{3}{6}$ असा अपूर्णांक तयार होईल. निरीक्षण केल्यास सर्व वर्तुळांचे	निरीक्षण तोंडी लेखी कृती	कार्यानुभव शारीरिक शिक्षण		05.71.01

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	सममूल्य (जसे 1/2, 2/4, 4/8) लिहा. असे 5 गट करा. म्हणजे $8 \times 5 = 40$ कार्डे होतील. आता पत्त्यांसारखा खेळ खेळा. सर्व कार्डे खेळाडूंत वाटा. पहिला खेळाडू आपल्या जवळील एक कार्ड टाकेल. त्यापुढील खेळाडू त्या कार्डावरील अपूर्णांकाशी सममूल्य अपूर्णांकाचे कार्ड त्याच्याकडे असेल तर तो टाकेल व ती सर्व कार्डे जिंकून आपल्याकडे ठेवेल. दुसऱ्या खेळाडूने कार्ड नसल्यास चाल पुढे द्यावी. अशा पद्धतीने ज्याच्याकडे जास्त कार्ड जमतील तो विजयी.	रंगविलेले भाग सारखेच आहेत असे दिसेल. $\frac{1}{2} = \frac{2}{4} = \frac{3}{6}$ 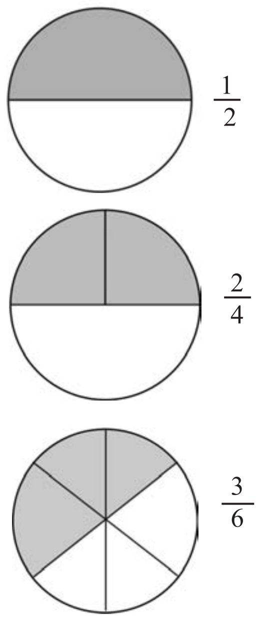				

घटक : अपूर्णांक **उपघटक :** सममूल्य अपूर्णांक **अंदाजे तासिका :** 2

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम 2012 संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) : • समच्छेद भिन्नछेद

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
1. सममूल्य अपूर्णांक ओळखणे. 2. सममूल्य अपूर्णांक तयार करणे. 3. समछेद/भिन्नछेद अपूर्णांक ओळखणे.	• फळ्यावर $\frac{1}{2}$ हा अपूर्णांक लिहा. सर्व विद्यार्थ्यांना पुरतील इतकी कार्डे तयार करून त्यावर $\frac{1}{2}$ अपूर्णांकाचे सममूल्य असणारे व नसणारे अपूर्णांक लिहिणे व ती कार्डे विद्यार्थ्यांना वाटून सममूल्य अपूर्णांक ओळखण्याचा अनुभव देणे. • वर्गातील विद्यार्थी संख्येच्या निम्म्या संख्येइतक्या कार्डांवर समच्छेद अपूर्णांक व उर्वरित कार्डांवर भिन्न छेद अपूर्णांक लिहिणे. ती कार्डे एकत्र मिसळून विद्यार्थ्यांना वाटावीत. त्या नंतर त्यांना समछेद व भिन्नछेद अपूर्णांकाचे दोन गट करायला सांगणे.	• कार्डशीटच्या एकाच आकाराच्या तीन समान पट्ट्या घ्यायला सांगा. पहिल्या पट्टीचे दोन समान भाग करून एक भाग, दुसऱ्या पट्टीचे चार समान भाग करून दोन भाग आणि तिसऱ्या पट्टीचे सहा समान भाग करून तीन भाग रंगवायला सांगा. प्रत्येक पट्टीचा रंगवलेला भाग अपूर्णांकात व्यक्त करून निष्कर्ष काढायला सांगा.	तोंडीकाम लेखी कृती	अर्थशास्त्र, भूगोल		05.71.06

घटक : अपूर्णांक **उपघटक :** दशांश अपूर्णांकाची ओळख व बेरीज **अंदाजे तासिका :** 2

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम 2012 संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- दशांश अपूर्णांकाचे वाचन व लेखन
- दशांश अपूर्णांकाची बेरीज करता येणे.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
1. दशांश अपूर्णांक ओळखणे. 2. दशांश अपूर्णांक वाचता व लिहिता येणे. 3. दशांश अपूर्णांकांची बेरीज करता येणे.	• एक आयताकृती कागद घ्या. त्या कागदाचे समान दहा भाग करून त्या भागांपैकी कोणतेही सहा भाग रंगवा. तयार होणारा अपूर्णांक $\frac{6}{10}$ म्हणजेच 0.6 होईल. $\frac{6}{10} = 0.6$ तीन आयताकृती कागद घ्या. प्रत्येक कागदाचे दहा समान भाग करा. पहिल्या दोन आयताकृती कागदाचे सर्व भाग रंगवा व तिसऱ्या आयताकृती कागदाच्या दहा भागांपैकी कोणतेही तीन भाग रंगवा. तयार होणारा दशांश अपूर्णांक 2.3 आहे. याच प्रमाणे आयताकृती कागदांच्या साहाय्याने 2.3 व 3.4 यांची बेरीज 5.7 येते याचा अनुभव द्या.	• वरील कृतीद्वारे अंशाधिक व छेदाधिक अपूर्णांकांचा अनुभव देता येतो. दोन समान त्रिज्येची वर्तुळे घ्या व त्यांचे दहा समान भाग करा. ही वर्तुळे एकमेकांत बसतील अशा बेताने कापा. त्यापासून तयार होणाऱ्या दशांश – अपूर्णांकाचा अनुभव अभ्यासा.	निरीक्षण, उपक्रम, नोंद	विज्ञान व भूगोल विषयातील दशांश अपूर्णांकांचे वाचन करतो.		05.71.03

क्षेत्र : भूमिती

घटक : कोन **उपघटक :** (1) कोन (2) कोन मापन (3) कोनमापनाचे प्रकार **अंदाजे तासिका :** 2

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम 2012 संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) : • भुजा, संदर्भ रेघ

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
1. कोनमापकाच्या साहाय्याने दिलेला कोन मोजणे. 2. कोनाचे प्रकार सांगणे.	• प्रत्येक विद्यार्थ्याला एका कार्डशीटवर मोठे वर्तुळ काढण्यास सांगून, केंद्र ठळक करावयास सांगावे. केंद्रस्थानी दोन दंतकाड्या (toothpicks) ठेऊन कोन तयार करायला सांगा. तो कोन कोनमापकाच्या साहाय्याने मोजायला लावून कोनाचा प्रकार ओळखायला सांगावे. काड्यांचे एक टोक केंद्रस्थानी ठेवून वेगवेगळ्या कोनांची निर्मिती करून कोन मोजण्यास सांगावे. प्रकार विचारावेत. एकरूप कोनांची रचना याचाही अनुभव द्यावा. **खेळ :** पहिला विद्यार्थी कोनाचे माप सांगतो, (समजा 30°), दुसरा	• आपल्या घरातील टेबल, टिपॉय, पाट इत्यादी वस्तूंच्या वरच्या पृष्ठभागांच्या कोपऱ्यातील कोन मोजून कोनाचा प्रकार लिहावयास सांगावे. • कोनाचे तिन्ही प्रकार – समाविष्ट असणाऱ्या वस्तूंच्या पृष्ठभागाचे चित्र paint च्या मदतीने संगणकावर काढावयास सांगावे.	तोंडीकाम, लेखीकाम	भूगोल		05.71.09

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	विद्यार्थी कोनमापक न वापरता कोन काढेल. तो कोन कोनमापक साहाय्याने मोजायला सांगा. सांगितलेला कोन व मोजलेला कोन यांतील फरक लिहावा. फरकाइतके गुण आकृती काढणाऱ्यास द्यावे. ज्याचे गुण कमी तो विजयी.					
घटक : वर्तुळ **उपघटक :** त्रिज्या व व्यास यांतील संबंध **अंदाजे तासिका :** 2 **उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम 2012 संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :** • त्रिज्या, व्यास व परीघ						
1. त्रिज्या व व्यास यातील संबंध सांगणे. 2. परीघ मोजणे.	• विद्यार्थ्यांना विविध त्रिज्यांची वर्तुळे काढायला लावा. प्रत्येक वर्तुळासाठी त्रिज्या व व्यास यांतील संबंध शोधायला सांगा. **खेळ :** मैदानावर एक चेंडू ठेवा. चेंडूपासून दोरीच्या साहाय्याने 3 मी. अंतरावर एक विद्यार्थी असे काही विद्यार्थी उभे करून वर्तुळ तयार होते याचा अनुभव द्या. इतर विद्यार्थ्यांना त्रिज्या व	• विविध आकाराच्या बांगड्या मिळवून व्यास मोजा व त्रिज्या ठरवा. • कार्डशीटवर विविध त्रिज्यांची वर्तुळे काढून त्रिज्या व व्यास वेगवेगळ्या रंगाने काढा.	तोंडीकाम, लेखी कृती	भूगोल, शारीरिक शिक्षण		

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	व्यास मोजण्यास सांगा व त्रिज्या व व्यास यांतील संबंध शोधायला सांगा. व्यासाइतक्या लांबीच्या दोरीची दोन टोके एकत्र केल्यास त्रिज्या मिळते याचा अनुभव द्या.					
घटक : त्रिमितीय वस्तू व घडणी		**उपघटक :** इष्टिकाचिती व घन				**अंदाजे तासिका :** 2
उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम 2012 संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) : • त्रिमितीय, इष्टिकाचिती, घन व घडणी						
1. घडणीच्या साहाय्याने इष्टिकाचिती व घन तयार करणे.	• चौरस आखलेल्या कागदावर (square grid) इष्टिकाचितिची घडण दाखवा. तशीच घडण त्यांना जाड कागदावर काढून आकार कापायला सांगा. आराखड्यातील रेघांवर घड्या घालून इष्टिकाचिती तयार करण्याची संधी द्या. तसेच वेगवेगळ्या ठिकाणी देखील घडी घालून इष्टिकाचिती तयार करता येते याचाही अनुभव द्या.	• खाली काही त्रिमितीय आकारांच्या घडणी दिल्या आहेत, तशा घडणी जाड कागदावर काढून घ्या. घडणीतील रेघांवर घड्या घालून कडा एकमेकांना जुळवून त्रिमितीय वस्तू बनवा. 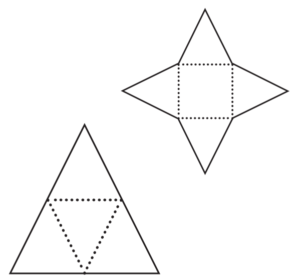	निरीक्षणे, तोंडीकाम, लेखी कृती	कार्यानुभव चित्रकला		05.71.06

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	• घनाची घडण दाखवून वरीलप्रमाणे कृती करायला लावून घन तयार करण्याची संधी द्या.					
क्षेत्र : मापन **घटक :** परिमिती व क्षेत्रफळ **उपघटक :** आयत व चौरसाची परिमिती व क्षेत्रफळ **अंदाजे तासिका :** 2 **उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम 2012 संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :** • आयत, चौरस, परिमिती व क्षेत्रफळ						
1. आयत व चौरसाची परिमिती सांगणे. 2. आयत व चौरसाचे क्षेत्रफळ सांगणे.	• आलेख कागदावर STOP हा इंग्रजी शब्द काढायला लावून त्यातील एकेका अक्षराची परिमिती व क्षेत्रफळ मोजायला सांगा. 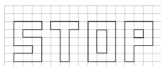 • (आदल्या दिवशी बुद्धिबळाचा पट सहा विद्यार्थ्यांच्या गटात आणायला सांगा). प्रत्यक्ष पाठाचे दिवशी बुद्धिबळाचा पट दाखवा. त्याचे चित्र फळ्यावर काढा. त्याचे निरीक्षण करून चौरस मोजायला सांगा. काळ्या व पांढऱ्या चौरसांच्या संख्यांविषयी व एकूण क्षेत्रफळांविषयी चर्चा घडवून आणा.	• आलेख कागदावर JOSH, PLOT हे इंग्रजी शब्द काढायला लावून त्यातील एकेका अक्षराची परिमिती व क्षेत्रफळ मोजायला सांगा. • घरातील खोल्या कोणत्या आकाराच्या असतात? त्यांची परिमिती व क्षेत्रफळ मिळवा.	निरीक्षणे, तोंडीकाम, लेखी कृती	शारीरिक शिक्षण		

घटक : मापन **उपघटक :** सेंटिमीटर, मीटर, लीटर, मिलिलीटर, दिवस, तास, मिनिटे, एककाचा संबोध इत्यादी. **अंदाजे तासिका :** 2

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम 2012 संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- मीटर, सेंटिमीटरमध्ये लांबी मोजणे.
- लीटर, मिलिलीटरमध्ये धारकता मोजता येणे.
- दिवस, तास, मिनिटे यामध्ये कालावधी मोजता येणे.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
1. मीटर, सेंटिमीटरमध्ये लांबी मोजता येणे. 2. लीटर, मिलिलीटरमध्ये धारकता मोजता येणे.	• एक आलेख कागद घ्या. त्यामध्ये ठळक दिसणाऱ्या दोन रेषांमधील अंतर मोजा. ठळक दिसणाऱ्या सलग 10 (दहा) चौरसांची एक पट्टी कापा. या पट्टीची लांबी मोजा. अशा प्रकारच्या आणखी 9 (नऊ) पट्ट्या कापा व त्या सर्व पट्ट्या एकमेकांना जोडा व जोडलेल्या पट्ट्यांमधील चौरसांची संख्या मोजा. 10 पट्ट्या जोडून तयार झालेल्या पट्टीची एकूण लांबी सेंटिमीटर व मीटरमध्ये मोजा. या कृतीवरून मीटर व व सेंटिमीटर यांच्या–संबंधाचा अनुभव येतो.	• दूध किंवा पेट्रोल मोजण्यासाठी वापरात येणाऱ्या एककाचा अनुभव द्यावा. • नकाशामधील दोन गावांतील अंतर पट्टीच्या साहाय्याने मोजून नकाशातील दिलेल्या प्रमाणानुसार त्या दोन गावांतील प्रत्यक्ष अंतर किती? याचा अनुभव घ्यावा. • वर्गातील विद्यार्थ्यांचे शरीराचे तापमान थर्मामीटरने मोजून सूची करण्यास सांगावी. • गहू, तांदूळ, डाळ इत्यादी मोजण्याचा अनुभव द्या. • वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या पालकांकडे असलेल्या–	निरीक्षण, उपक्रम, नोंद	भूगोल व परिसर अभ्यासाशी संबंध.		05.71.05 05.71.08

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	• विद्यार्थ्यांना किराणा दुकानात पाठवून निरनिराळ्या वस्तूंची खरेदी करण्यास सांगावे. घेतलेल्या वस्तूंची किंमत दुकानदारास विचारून त्या वस्तूंचे बिल बनविण्याचा अनुभव द्यावा. यावरून दशांश अपूर्णांकांची बेरीज करण्याचा अनुभव येईल.	मोबाईलमधील मेमरी कार्डची साठवणूकक्षमतेची सूची तयार करण्याचा अनुभव द्या. • रेल्वेच्या (आगगाडीच्या) वेळापत्रकाचे निरीक्षण करा.				
क्षेत्र : माहितीचे व्यवस्थापन **घटक :** चित्रालेख **उपघटक :** सांख्यिकी माहितीचे स्वरूप **अंदाजे तासिका :** 2 **उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम 2012 संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :** • योग्य प्रमाण, योग्य चित्र, योग्य चिन्ह						
1. सांख्यिकी माहितीवरून चित्रालेख काढणे.	• वर्गातील विद्यार्थ्यांना कोणते फळ आवडते याची सांख्यिकी माहिती फळ्यावर तयार करून घ्या व त्याचा चित्रालेख विद्यार्थ्यांना करावयास सांगावा.	• गावातील 20 कुटुंबांची पाहणी करून किती कुटुंबांची शिधापत्रिका पिवळी, केशरी व पांढरी आहे या माहितीवरून चित्रालेख करावयास सांगावा.	तोंडीकाम, लेखी कृती	अर्थशास्त्र, भूगोल		05.71.16

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	• वर्गातील विद्यार्थ्यांना कोणता खेळ आवडतो याची सांख्यिकी माहिती फळ्यावर तयार करून घ्यावी व त्याचा चित्रालेख विद्यार्थ्यांना करावयास सांगावे.					
क्षेत्र : आकृतिबंध **घटक :** आकृतिबंध **उपघटक :** आकृतिबंध **अंदाजे तासिका :** 2 **उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम 2012 संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :** • जुळणी						
1. आकृतिबंध ओळखणे. 2. आकृतिबंध तयार करणे.	• कोणताही एक आकार ठरवून दोन वेगवेगळ्या रंगांच्या कार्डशीटवर त्याच आकाराच्या अनेक आकृत्या काढायला सांगा. त्या आकृत्या काढून वेगळ्या करावयास सांगा. या कापलेल्या तुकड्यांवरून आकृतिबंध तयार करण्याचा अनुभव द्या.	• वेगवेगळ्या ठिकाणी भेट देऊन आकृतिबंधांचे निरीक्षण करा. • चित्रकलेच्या वहीत काही आकार तयार करा आणि त्या आधारे आकृतिबंध तयार करा. • दिनदर्शिका (calendar) मधील दोनच्या पटीतील संख्यांचे चौकोन रंगवा व आकृतिबंध मिळतो का	तोंडीकाम, लेखी कृती	अर्थशास्त्र, भूगोल		05.71.16

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
	• नक्षीचे वेगवेगळे प्रकार दाखवून आकृतिबंध शोधायला सांगा. • मुलामुलींना मैदानावर नेऊन दोन मुलगे व एक मुलगी या क्रमाने उभे केल्यास आकृतिबंध मिळतो याचा अनुभव द्या.	याचा अनुभव घ्यायला सांगा. • दोन ताटे, एक वाटी व एक घंटी क्रमाने वाजवा. मिळणारा नाद यामध्ये आकृतिबंध मिळतो का याचा अनुभव घ्यायला सांगा. • इंग्रजी अक्षरांच्या लयबद्ध मांडणीमध्ये आकृतिबंध मिळतो याचा अनुभव घ्यायला सांगा. • लोहाराच्या घणाच्या आवाजामध्येही आकृतिबंध मिळतो याचा अनुभव घ्यायला सांगा.				

शिक्षक मार्गदर्शिका - पूरक साहित्य : २०२०

विषय – परिसर अभ्यास : भाग १

संवाद शिक्षक मित्रांशी

आजची शिक्षणप्रणाली एकविसाव्या शतकाच्या दृष्टिकोनातून विद्यार्थ्यांना सक्षम बनविण्याचे ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून शिक्षणात सतत नाविन्यपूर्ण बदल करत आहे. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी शिक्षक म्हणून आपण सर्व स्वत:च्या कल्पकतेतून असे सुजाण आणि सक्षम भावी नागरिक घडविण्याचे काम आज अतिशय निष्ठापूर्वक करत आहोत.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपला विद्यार्थी ज्ञान, कौशल्ये, वृत्ती इ. बाबतीत सक्षम व्हावा, व्यवसाय आणि जीवनात येणाऱ्या समस्यांना सक्षमपणे, सकारात्मक आणि आत्मविश्वासाने सामोरे जाऊन यशस्वी व्हावा व त्यासाठी आपल्या सभोवतालच्या परिसराशी त्यांच्या अनुभवांची घट्ट नाळ जोडावी आणि यामार्गे विद्यार्थ्यांचा स्व–विकास साधण्याकरिता, अभ्यासक्रमातील इतर विषयांप्रमाणेच, परिसर अभ्यास विषयाचे देखील विशेष महत्त्व आहे.

अभ्यासक्रमात इयत्ता तिसरी ते पाचवीपर्यंत 'परिसर अभ्यास' विषय असून परिसर अभ्यास १ आणि २ असे भाग समाविष्ट आहेत. परिसर अभ्यास – १ या पाठ्यपुस्तकामध्ये विज्ञान, नागरिकशास्त्र आणि भूगोल विषयाचे आशय असून त्यांची आंतरविद्याशाखीय दृष्टीने मांडणी करण्यात आलेली आहे. या विषयाच्या माध्यमातून मुलांना नैसर्गिक आणि सामाजिक पर्यावरणातील आंतरसंबंध ओळखणे व तो समजण्यास सक्षम बनविणे, नैसर्गिक विविधता व सामाजिक विविधता यांतील साधर्म्याची ओळख करून देणे अशा अपेक्षा NCF २००५ मध्ये उल्लेखिलेल्या आहेत म्हणजेच या स्तरावरील अध्ययन हे प्रत्यक्ष पाहणे आणि अनुभव घेणे यांद्वारे मुलांच्या जाणण्याच्या क्षमतेचा आणि कल्पकतेचा विकास करणे तसेच विद्यार्थ्यांना विज्ञान शिक्षणात गुंतवून ठेवणाऱ्या कृती जसे – निरीक्षण, शोधकवृत्ती, संशोधन, विश्लेषण, चिकित्सक चिंतन इत्यादींचा विकास करणे ही शैक्षणिक उद्दिष्टे परिसर अभ्यासाच्या अध्ययनातून साध्य करणे आवश्यक आहे. यासाठी अध्ययन अनुभवांच्या रचनेतून मुलाला कुटुंबापासून परिसर ते पुढच्या व्यापक स्तरावरील जग या सामाजिक वास्तवाबाबत कुतूहल निर्माण करणे, आयुष्यातील विविध टप्प्यांवर शैक्षणिक आशयाची नाळ जोडणे, त्यांच्या जिज्ञासेला, सर्जनशीलतेला परिसराशी जोडत, पोषक अशा पद्धती व प्रक्रियांद्वारा त्यांना ज्ञान कसे प्राप्त करता येईल या दृष्टिकोनातून अध्ययन कृतींची रचना करावी. पूरक वातावरण निर्मितीद्वारे अपेक्षित उद्दिष्टे साध्य करावीत.

यावरून जागतिक स्तरावर सकारात्मक किंवा नकारात्मक परिणाम घडवून आणणाऱ्या आपल्या प्रत्येकाच्या स्थानिक कृतींचा विचार केल्यास परिसर आणि त्यामधील प्रत्येक घटकाचे महत्त्व लक्षात येते. वर्गाध्यापनात परिसरातील घटकांसंदर्भात अनुभवांची जोड दिल्यास त्या अनुभवांचे परीक्षण, विश्लेषण,

त्यांबाबत जाणीव, शोधातून शिकणे, पर्यावरण सुसंगत जीवनशैली स्वीकारणे आणि स्व– पर्यावरण, स्थानिक ते जागतिक परिस्थिती यांचा सुयोग्य मेळ साधणे या शैक्षणिक उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी विविध कृती, उपक्रम राबविणे महत्त्वपूर्ण ठरते. अशा स्वरूपाच्या अनेक कृती या पुस्तिकेत सुचविण्यात आलेल्या आहेत. मुलांनी त्यांच्या कुतूहल, शोधक वृत्ती, सातत्यपूर्ण चौकस वृत्तीचा आनंद घेत परिसर अभ्यास या विषयातील आशय शिकण्यासाठी या दृष्टीने या पुस्तिकेतील कृतींचा त्याचबरोबर आपल्यातील नवनिर्मिती, कल्पकता इत्यादींच्याद्वारे नाविन्यपूर्ण कृतींचीही यास जोड देऊन आंतरराष्ट्रीय स्तरासाठी सक्षम असे विद्यार्थी घडवाल अशी आम्हांस खात्री आहे. या आनंददायी प्रवासासाठी आपणांस खूप शुभेच्छा...

■■■

विषयाची उद्दिष्टे : प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम २०१२ प्रमाणे

१) स्वत:ला जाणून घेऊन परिसराशी स्वत:चे असलेले नाते समजून घेण्याचा प्रयत्न करणे.

२) परिसराविषयी जिज्ञासा निर्माण करणे.

३) मानवा–मानवांतील तसेच मानव आणि पर्यावरण यांच्यातील परस्परावलंबित्व समजून घेण्यास मदत करणे.

४) नैसर्गिक, सामाजिक व सांस्कृतिक पर्यावरण आणि समुचित विकास यांचा एकमेकांशी असणारा संबंध शोधण्यास व समजून घेण्यास मदत करणे.

५) नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा सुयोग्य वापर करून पर्यावरण संवर्धन करण्याची क्षमता विकसित करणे.

६) परिसरातील घटनांचे निरीक्षण करून सामाजिकरीत्या न्याय आणि शास्त्रीयदृष्ट्या अचूक अशा निष्कर्षाप्रत येण्यासाठी आवश्यक त्या कौशल्यांचा विकास करण्यास मदत करणे.

७) पर्यावरण समस्या व संकटाची ओळख, निवारण आणि प्रतिबंध यांसाठी सक्षम बनण्यास मदत करणे.

८) लोकशाही तत्त्वांना अनुसरून समाज आणि पर्यावरणसंबंधी प्रश्न सोडविण्यासाठी संवेदनशील, जबाबदार व कृतिशील असे नागरिकत्व जोपासणे.

९) प्रदेशांच्या अभ्यासातून प्रादेशिक भिन्नता समजून घेऊन एकात्मतेची भावना वाढीस लावणे.

१०) आधुनिक संपर्क साधने व माध्यमांच्या उपयुक्ततेचे ज्ञान आणि या साधनांनी विश्वबंधुत्व वाढण्यास कशी मदत होते, याची जाणीव करून देणे.

■■■

पाठ्यक्रमाचे घटक व अध्ययन निष्पत्ती

घटक : आपली पृथ्वी आपली सूर्यमाला — **अंदाजे तासिका :** ५

उपघटक : १ – १) सूर्यमाला २) कृत्रिम उपग्रह

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

• गुरुत्वाकर्षण • अंतराळ • अग्निबाण प्रक्षेपण • कृत्रिम उपग्रह

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. सूर्यमाला व तिचे घटक समजावून सांगणे. २. कृत्रिम उपग्रहांची ओळख करून देणे. ३. भारतीय अंतराळ संशोधन संस्था व अंतराळवीरांची माहिती देणे.	१. विद्यार्थ्यांना मैदानावर नेऊन सूर्यमाला समजावून सांगणे. २. चेंडू हवेत फेकला तो पुन्हा खाली येतो या कृतीद्वारे गुरुत्वाकर्षण संकल्पना स्पष्ट होईल. ३. फुगलेला फुगा व पोकळ नळीच्या मदतीने अग्निबाणाचे तत्त्व समजून सांगणे.	१. अग्निबाण उड्डाण http://youtu.be/urL5AYnfc-E. २. राकेश शर्मा, कल्पना चावला, सुनीता विल्यम्स यांचे चरित्र वाचणे.	चाचणी, स्वाध्याय, वर्गकार्य, तोंडीकाम, प्रकल्प, उपक्रम	भाषा, चित्रकला, कार्यानुभव	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95A.08

घटक : पृथ्वीचे फिरणे — **अंदाजे तासिका :** ३

उपघटक : २ – पृथ्वीचे परिवलन

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

• परिवलन • अक्ष • विषुववृत्त • वर्ष • चांद्रमास • तिथी

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे	घटकावर आधारित सूचक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. पृथ्वीच्या परिवलनामुळे सूर्योदय, सूर्यास्त होतात. स्पष्ट करणे.	१. मेणबत्ती व पृथ्वीचा गोल यांच्या मदतीने सर्व संकल्पना स्पष्ट करता येतील.	१. दैनंदिन निरीक्षणातून सूर्योदय, सूर्यास्त यांची वेळ नोंदविणे.	दैनंदिन निरीक्षण, चाचणी, तोंडीकाम,	भूगोल, गणित	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95A.09

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
२. पृथ्वीच्या परिभ्रमणामुळे वर्ष होते. ३. पृथ्वी, सूर्य, चंद्र एका रेषेत आल्याने पौर्णिमा, अमावस्या या घटना घडतात.		२. दिनदर्शिकेच्या मदतीने चांद्रमास, तिथी समजून सांगणे.	प्रकल्प, उपक्रम			
घटक : पृथ्वी आणि जीवसृष्टी **अंदाजे तासिका :** ५ **उपघटक : ३ –** १) वातावरण २) शिलावरण ३) जलावरण आणि जीवावरण. **उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :** • विविध भूरूपे • खंड व महासागर वितरण • जलचक्र						
१. पृथ्वीवरील विविध आवरणे समजून घेणे. २. शिलावरण व जलावरण यांचे पृथ्वीवरील वितरण जाणून घेणे. ३. पाऊस कसा पडतो हे समजून घेणे. ४. विद्यार्थ्यांना नकाशामध्ये खंड वा महासागराचे वितरण दाखवता येणे. ५. वातावरणाच्या विविध थरांचे जीवसृष्टीवरील परिणाम जाणून घेणे.	१. तुम्ही पाहिलेल्या भूरूपांची यादी करा, त्या भूरूपांची चित्रे काढा. २. तुम्हांला पुरविण्यात आलेल्या जगाच्या आराखड्यात खंड व महासागरांची अचूक नावे लिहा. ३. पाऊस कसा पडतो, याविषयी चित्र काढून सविस्तर माहिती लिहा. ४. ओझोनचा थर कोणत्या आवरणात आहे, त्याची	१. वातावरणाच्या थरांची माहिती इंटरनेटवरून संकलित करा व वातावरणाचे थर दर्शविणारी सुबक आकृती काढा. २. बाष्पीभवनासंबंधी कोणताही एक प्रयोग सादर करा.	तोंडीकाम, दैनंदिन निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती उपक्रम	परिसर अभ्यास	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95A.04

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
६. पृथ्वीवरील सजीवांतील वैविध्यतेमुळे प्रदेशाचे वैशिष्ट्य ठरते, हे जाणणे.	सजीवांना कशासाठी गरज आहे? ओझोनचे संवर्धन तुम्ही कशाप्रकारे कराल ते वर्गात सर्वांपुढे सादर करा. ५. पुढील सजीव पृथ्वीवरील कोणत्या आवरणात आढळून येतात? मासा, गरुड, गांडूळ, कृमी, फुलपाखरू, वडाचे झाड.					
घटक : पर्यावरणाचे संतुलन **अंदाजे तासिका :** ४ **उपघटक : ४ –** १) पर्यावरण २) अन्नसाखळीतील मुख्य अन्न-वनस्पती ३) पर्यावरणाचे संतुलन **उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :** • आंतरक्रिया • अन्नसाखळी • अन्नजाळे • संतुलन						
१. अन्नसाखळी २. अन्नजाळे समजून सांगणे ३. पर्यावरणाचे संतुलन कसे राखले जाते ते समजून सांगणे.	१. कोण काय खाते असा प्रश्न विद्यार्थ्यांना विचारून फळ्यावर लिहित जावे. यावरून अन्नसाखळी व अन्नजाळे संकल्पना स्पष्ट करता येईल.	१. विविध वनस्पती, प्राणी चिकटवून अन्नसाखळी तयार करण्यास सांगणे.	दैनंदिन निरीक्षण, चाचणी तोंडीकाम, प्रकल्प, उपक्रम	गणित, चित्रकला	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95A.03

घटक : कुटुंबातील मूल्ये सहजीवनास पोषक वृत्ती व मूल्ये : **अंदाजे तासिका :** ४

उपघटक : ५ – १) निर्णय घेण्यात सहभाग २) सहकार्य ३) प्रामाणिकपणा ४) सहिष्णू वृत्ती ५) स्त्री–पुरुष समानता

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- कुटुंबातील व्यक्तींमधील मत व विचारभिन्नता,
- स्वतःच्या दैनंदिन जीवनातील निर्णयाबाबत सर्वांची मते, भावना व विचारांचा आदर

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. कुटुंबात निर्णय घेण्यास सहभागी होताना अभिव्यक्त होण्याची आवश्यकता समजावून सांगणे. २. प्रामाणिकपणा या मूल्याचे महत्त्व व परिणाम स्पष्ट करणे. ३. सर्वधर्म समभावाची भावना निर्माण करणे. ४. स्त्री–पुरुष समानतेचे मूल्य समजावून सांगणे.	१. दैनंदिन जीवनात अनुभवण्यात येणाऱ्या प्रसंगाचे वर्णन करणे. २. नाट्यीकरण, वादविवाद, मूल्यवर्धनाच्या दृष्टीने चित्रपट/माहितीपट दाखविणे. उदा. श्यामची आई.	१. प्रसंगवर्णन २. समाजसुधारकांची कथा वाचणे.	दैनंदिन निरीक्षण, तोंडीकाम (गटचर्चा), भूमिकाभिनय (प्रसंगवर्णन)	भाषा	दीक्षा ॲप, मूल्याधारित कथा, सत्याचे प्रयोग (महात्मा गांधी) किशोर मासिक, बाल संस्कार कथा/माला बालभारती	05.95A.09

घटक : नियम सर्वांसाठी **अंदाजे तासिका :** ४

उपघटक : ६ – समाजासाठी नियमात होणारे बदल पर्यावरण रक्षण.

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- नियमांची आधारभूत तत्त्वे – समता, न्याय, पर्यावरण संतुलन

१. समूहजीवनासाठी नियमांची आवश्यकता समजावून सांगणे.	१. चर्चा – स्त्रीभ्रूण हत्या, हुंडा, बालविवाह, बालकामगार, अंधश्रद्धा.	१. सामाजिक प्रश्नांवर निबंध लेखन, वादविवाद स्पर्धा २. उपक्रम : छत्रपती	तोंडीकाम, प्रकल्प, गटचर्चा, लेखन	भाषा	दीक्षा ॲप, समाज–सुधारकांच्या कथा व चरित्रे	05.95A.09 05.95A.10

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
२. मानवनिर्मित नियम व नैसर्गिक नियम यांतील फरक स्पष्ट करून सांगणे. ३. समाज नियमनासाठीचे नियम बदलण्याची कारणे स्पष्ट करणे. ४. समाजसुधारकांच्या सामाजिक प्रश्नांबाबत केलेल्या कार्याची माहिती देणे.		शिवाजी महाराजांची, आज्ञापत्रे, नियमांचे वाचन इंटरनेटच्या साहाय्याने पाश्चात्य देशांतील सामाजिक नियम.			पुस्तके, इंटरनेट	
घटक : सामाजिक आरोग्य निरामयता (आपणच सोडवू आपले प्रश्न) **अंदाजे तासिका :** ४ **उपघटक : ७ –** १) सार्वजनिक समस्या तंटा निवारण २) समस्या निवारण ३) संत गाडगेबाबा ४) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज कार्य **उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :** • भांडणे, गैरसमज इ. मुळे होणारे परिणाम कौटुंबिक व सामाजिक वातावरण समाधानी असण्याची गरज.						
१. दैनंदिन जीवनातील सार्वजनिक समस्यांबद्दल माहिती देणे. २. भांडणे व तंटा यांचा होणारा परिणाम स्पष्ट करून सांगणे. ३. सामाजिक वातावरणामधील शांततेचे महत्त्व स्पष्ट करून सांगणे.	१. मित्र–मैत्रिणी किंवा भावंडांमधील भांडणाची उदाहरणे व चर्चा २. टी.व्ही. वरील, चित्रपटांमधील सामाजिक/धार्मिक कलहाची उदाहरणे/चर्चा ३. सार्वजनिक समस्यांवर आधारित पथनाट्ये,	१. जागतिक स्तरावरील संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे शांतता प्रस्थापित होण्यासाठीचे कार्य याची माहिती घेणे. २. पाणीटंचाई नाट्यीकरण.	दैनंदिन निरीक्षण, चर्चा, गटकार्य, तोंडीकाम	भाषा	दीक्षा ॲप, इंटरनेट	05.95A.09

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
४. श्रमदानाची गरज समजावून सांगणे.	एकांकिका, नाटके, भारुडे.					
घटक : सार्वजनिक सुविधा आणि माझी शाळा **अंदाजे तासिका :** ४ **उपघटक : ८–** १) सार्वजनिक सेवा व संस्था शाळेच्या जडण घडणीमध्ये समाजाचा सहभाग **उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :** • शाळेबद्दलची आत्मीयता • विद्यार्थ्यांचे शाळेसाठी योगदान • शाळेतील भौतिक सुविधा						
१. सार्वजनिक व्यवस्था, सेवा व संस्था यांबद्दल माहिती देणे. २. शाळेतील विविध सुविधांबद्दल माहिती देणे. ३. शाळेच्या प्रगतीमध्ये समाजाच्या सहभागाचे महत्त्व समजावून देणे. ४. शाळेच्या विकासात विद्यार्थ्यांची भूमिका व योगदान स्पष्ट करून सांगणे.	१. शाळेच्या विकासासाठी जबाबदार घटकांवर चर्चा घेणे. २. उपक्रम– निबंध लेखन, वादविवाद, पथनाट्ये.	१. आदर्श शाळेबद्दलची माहिती घेणे.	निरीक्षण, प्रात्यक्षिक	भाषा, शारीरिक शिक्षण, विज्ञान	दीक्षा ॲप, वर्तमानपत्रे	05.95A.09 05.95A.10

घटक : नकाशा : आपला सोबती

अंदाजे तासिका : ४

उपघटक : ९ – १) प्राकृतिक रचना नकाशात दाखविण्याच्या पद्धती २) सांकेतिक खुणा ३) सांकेतिक चिन्हे

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- समोच्च रेषा
- रंगसंगती
- नकाशावाचन
- उठावदर्शक आराखडा

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. परिसरातील भूरचनेची माहिती करून घेणे. २. नकाशा व नकाशा आराखडा यांतील फरक जाणून घेणे. ३. नकाशा काढण्यासाठीच्या विविध पद्धती समजून घेणे. ४. सांकेतिक चिन्हे व खुणा अचूकपणे ओळखता येणे. ५. सांकेतिक चिन्हे व खुणा यांचा वापर करून नकाशा आराखडा तयार करणे. ६. नकाशा वाचन करून माहिती संकलन करणे.	१. एखाद्या देशाचा रंगसंगती वापरून काढलेला नकाशा देणे. आता हाच नकाशा समोच्च रेषा वापरून तयार करणे. २. दिलेल्या नकाशा आराखड्यात चित्राऐवजी अचूक सांकेतिक चिन्हे व खुणा वापरा. ३. सोबत दिलेल्या नकाशातील चुकीची बाब शोधा. (रंगसंगती चुकीची दाखवावी.) ४. RF यासारखी तुम्हास माहीत असलेली सांकेतिक चिन्हे व खुणा यांचा संग्रह करा. ती नकाशात शोधा.	१. उठावाचा नकाशा पाहून द्विमितीय नकाशा तयार करा. विद्यार्थ्यांकडून वैयक्तिकपणे शिक्षक, पालकांच्या मदतीने हा उपक्रम पूर्ण करून घेता येईल.	नकाशावाचन, चर्चा, तोंडीकाम, दैनंदिन, निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती व उपक्रम	कार्यानुभव : चित्रकला	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95A.11 05.95A.12

घटक : ओळख भारताची

अंदाजे तासिका : ५

उपघटक : १० – १) भारतातील प्रमुख नद्या २) भारताची प्राकृतिक रचना ३) भारतातील राज्ये व राजधानी ४) नगदी पिके व वाहतूक मार्ग

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- नकाशावाचन

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. भारतातील प्रमुख नद्या व उपनद्या यांची माहिती मिळवून जलप्रणाली समजून घेणे. २. भारताच्या प्राकृतिक रचनेतील विविधता जाणून घेणे. ३. भारताची प्रशासकीय रचना नकाशाद्वारे समजून घेणे. ४. भारताच्या राजकीय सीमा लक्षात घेऊन भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, वैशिष्ट्ये सांगणे. ५. भारतातील प्रमुख नगदी पिके व वाहतूक मार्ग यांचा सहसंबंध जाणणे.	१. भारतातील कोणत्याही दोन राज्यांचे नकाशे देऊन प्राकृतिक रचनेचा तुलनात्मक तक्ता बनविणे. त्यासाठी पुढील मुद्दे विचारात घ्यावेत. २. दिलेल्या भारताच्या नकाशा आराखड्यात अचूक सांकेतिक चिन्हे व खुणा वापरून वितरण दाखवा.	१. भारताच्या नकाशातील घटक, राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांची नावे त्यांच्या राजधानीसह शोधा. त्यांचा तक्ता बनवा.	नकाशावाचन, चर्चा, तोंडीकाम, दैनंदिन निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती व उपक्रम	मराठी, चित्रकला	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95A .11 05.95A.12 05.95A.13

घटक : आपले घर व पर्यावरण | **अंदाजे तासिका :** ४

उपघटक : ११ – परिसरातील घरांची रचना, भारतातील घरांच्या रचनेतील विविधता.

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- प्रदूषण • पर्यावरणपूरक घर • बेघर

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. घरांचे विविध प्रकार व उपयोग समजून घेणे. २. भारतातील घरांच्या रचनेत प्रदेशानुसार होणारे बदल जाणून घेणे. ३. प्रदूषणामुळे पर्यावरणाची हानी होते हे जाणून प्रदूषण रोखण्यासाठी विविध उपक्रम राबविणे. ४. उर्जेचा वापर तारतम्याने करून नैसर्गिक ऊर्जास्रोतांचा वापर वाढविण्याविषयी सजग बनविणे. ५. पर्यावरणपूरक घराची निर्मिती करण्याविषयीचा भौगोलिक दृष्टिकोन निर्माण करणे.	१. तुमच्या परिसरातील घरांची रचना विचारात घ्या. कोणत्याही दोन भिन्न रचनेच्या घरांची पुढील मुद्द्यांच्या आधारे तुलना करा. i) वापरलेले साहित्य ii) वापराचा प्रकार iii) घराची मांडणी iv) स्थान v) पर्यावरणपूरक आहे/ नाही. २. डोंगराळ प्रदेशात घरे कशी असतात? का? याविषयी माहिती लिहा व घराचे चित्र काढा. ३. परिसरातील एखादे बेघर कुटुंब शोधा. बेघरपणाची कारणे शोधण्यासाठी प्रश्नावली तयार करा.	१. तुमच्या कल्पनेतील पर्यावरणपूरक घराचे चित्र रेखाटा. २. तुम्ही तयार केलेल्या प्रश्नावलीच्या आधारे तुमच्या परिसरातील एखाद्या कुटुंबास भेट देऊन मुलाखत घ्या.	नकाशावाचन, चर्चा, तोंडीकाम, दैनंदिन निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती व उपक्रम	कार्यानुभव, मराठी	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95A.10

घटक : सर्वांसाठी अन्न **अंदाजे तासिका :** ४

उपघटक : १२ – शेती, सुधारित तंत्रज्ञान

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- सेंद्रिय खते
- सुधारित बियाणे
- हरितक्रांती

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. शेतीची कामे समजून सांगणे. २. सुधारित तंत्रज्ञानाची माहिती देणे.	१. सुधारित बियाणांची ओळख करून देणे. २. पाटाने पाणी देणे, ठिबक, तुषार सिंचन यांतील फरक समजून सांगणे.	१. सुधारित बियाणांचे नमुने गोळा करणे. २. सेंद्रिय खत तयार करणे. ३. शेत सहलीचे नियोजन करणे.	स्वाध्याय, प्रकल्प, उपक्रम, चर्चा	भाषा, भूगोल	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95.02

घटक : अन्न टिकविण्याच्या पद्धती **अंदाजे तासिका :** २

उपघटक : १३ – अन्न आणि सूक्ष्म जीव, अन्न टिकविण्याच्या पद्धती.

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- परिरक्षक

१. सूक्ष्मजीवांमुळे अन्नाचे पोषणमूल्य कमी होते हे स्पष्ट करणे. २. अन्न टिकविण्याच्या पद्धती सांगणे.	१. अन्नपदार्थावर वाढलेली बुरशी दाखविणे. २. अन्न टिकविण्यासाठी घरगुती उपाय विचारणे.	१. बुरशीच्या वाढीचे निरीक्षण करणे. २. तयार खाद्यपदार्थांतील घटक लिहून आणणे.	वर्गपाठ, तोंडीकाम, चाचणी प्रकल्प, उपक्रम	भूगोल	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95.02

घटक : वाहतूक **अंदाजे तासिका :** ३

उपघटक : १४ – वाहतुकीची साधने, वाहतुकीचे फायदे, वाईट परिणाम व उपाय.

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- प्रदूषण
- पर्यावरणपूरक वाहतूक साधने

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. वाहतूक साधनांचे विविध प्रकार व फायदे समजून घेणे. २. वाहतूक साधनांचा विचार–पूर्वक वापर करण्याची समज निर्माण करणे. ३. वाहतूक साधनांच्या प्रदूषणामुळे निसर्गाचे अस्तित्व धोक्यात येते हे जाणून प्रदूषण रोखण्यासाठी विविध उपक्रम राबविणे. ४. पर्यावरणपूरक वाहतूक साधनांच्या वापराबाबत स्थानिक ते जागतिक स्तरावर होत असणाऱ्या प्रयत्नांबाबत भौगोलिक व शास्त्रीय दृष्टिकोन निर्माण करणे.	१. घरापासून शाळेपर्यंत जाण्यासाठी वाहतूक साधनांचा प्रकार विचारात घेऊन पुढील मुद्द्यांच्या आधारे तुलना करा. यामध्ये पोहोचण्यासाठी लागलेला वेळ, आरामदायी, धूर आवाज यांचा त्रास, इंधनाचा वापर व होणारे प्रदूषण. २. पर्यावरणपूरक वाहतूक साधनांची माहिती, चित्रे गोळा करा व वर्गात चर्चा करा.	१. वाहतूक विभागाला भेट द्या अथवा वाहतूक विभागातील सदस्यांना वर्गात निमंत्रित करून वाहतूक नियम, वाहतूककोंडी व अपघात यांबाबत चर्चा करावी/मुलाखत घ्यावी. २. वाहतुकीमुळे होणारे ध्वनी व वायू प्रदूषण यांबाबत प्रकल्प घ्यावा.	चर्चा, तोंडीकाम, दैनंदिन निरीक्षण, कृती व उपक्रम, प्रकल्प	भाषा, गणित, कला, कार्यानुभव	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95A.01 05.95A.03 05.95A.08

घटक : संदेशवहन व प्रसार माध्यमे — **अंदाजे तासिका : ४**

उपघटक : १५ – संदेशवहन, प्रसार माध्यमे, विधायक व विघातक परिणाम.

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- अवकाश प्रक्षेपण तंत्रज्ञान
- प्रसार माध्यमे

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. काळानुरूप संदेशवहनाच्या स्वरूपात होत असलेले बदल समजून घेणे. २. अवकाश प्रक्षेपण, तंत्रज्ञान व संदेशवहन यांचा सहसंबध समजून घेणे. ३. प्रसार माध्यमांच्या विधायक व विघातक परिणामांबाबत सजकता निर्माण करणे.	१. नाट्यभिनयाद्वारे संदेश–वहन व प्रसार माध्यमांचे स्वरूप समजावून सांगणे. २. प्रसार माध्यमांची विधायक व विघातक परिणामांबाबत चर्चा करा.	१. अवकाश प्रक्षेपण सामग्रीची प्रतिकृती तयार करणे. २. प्रसार माध्यमांतील विविधता व त्यांचा मानवी जीवनातील उपयोगितेबाबत तज्ज्ञांची मुलाखत घेणे/ऑनलाईन संपर्क करणे.	नकाशा वाचन, चर्चा, तोंडीकाम, दैनंदिन निरीक्षण, उपक्रम, क्षेत्रभेट	भाषा, गणित, कला, कार्यानुभव	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95A.01 05.95A.02 05.95A.07 05.95A.08 05.95A.11 05.95A.14

घटक : पाणी — **अंदाजे तासिका : ४**

उपघटक : १६ – पाण्याचे प्रदूषण, पाण्याचे शुद्धीकरण, जल व्यवस्थापन.

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- सांडपाणी
- प्रदूषण
- जल व्यवस्थापन

१. पाणी प्रदूषित होण्याची कारणे सांगणे. २. पाणी शुद्धीकरण प्रक्रिया समजून सांगणे. ३. जल व्यवस्थापन स्पष्ट करणे.	१. तुरटी वापरून गढूळ पाणी शुद्ध करणे. २. फिल्टर तयार करणे. ३. जलशुद्धीकरण केंद्रास भेट देणे. ४. जल व्यवस्थापनाच्या पद्धती समजून सांगणे.	१. विज्ञान प्रदर्शनात फिल्टर तयार करणे. २. पावसाचे पाणी साठविणे, जिरविणे, मॉडेल तयार करणे.	प्रकल्प, उपक्रम, तोंडीकाम चर्चा	भूगोल, गणित	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95A.04

घटक : वस्त्र–आपली गरज **अंदाजे तासिका :** ४

उपघटक : १७ – वस्तूंची गरज व हव्यास, वस्त्रनिर्मिती, वस्त्रांमधील विविधता.

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- ऋतू व पेहराव, प्रसार माध्यमांचा प्रभाव, आधुनिक व पारंपरिक वस्त्रनिर्मिती

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. ऋतूनुसार पेहरावातील विविधता समजून घेणे. २. वस्तूंची गरज व हव्यास यांतील फरक स्पष्ट करणे. ३. भारतीय वस्त्रनिर्मितीची परंपरा समजून घेणे. ४. आधुनिक व पारंपरिक वस्त्रनिर्मितीचे स्वरूप स्पष्ट करणे.	१. चित्र संकलन/चित्रफीत/ क्षेत्र भेटीद्वारे प्राप्त केलेल्या माहितीच्या आधारे वस्तूंची गरज व हव्यास यांवर चर्चा करणे. २. नकाशा/चित्रफीत/ वृत्तपत्रांद्वारे ऋतूनुसार पेहरावातील विविधतेवर चर्चा करणे. ३. आधुनिक व पारंपरिक वस्त्रनिर्मितीच्या बाबतचे चित्र संकलन/चित्रफीत/ मुलाखतद्वारे स्वरूप समजावून घेणे.	१. विविध मानवसमूहांतील सदस्यांसमवेत चर्चा करणे. उदा. झोपडपट्टी वसाहत, कामगार वसाहत, वीटभट्टी वसाहत इ. २. वाढदिवस/विशेष दिवस साजरा करताना विविध मानवसमूहांला मदत करणे/त्यांच्या समवेत साजरा करणे.	नकाशावाचन, चर्चा, तोंडीकाम, दैनंदिन निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती व उपक्रम, क्षेत्र भेट	भाषा, गणित, कला, कार्यानुभव	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95A.03 05.95A.04 05.95A.07 05.95A.08 05.95A.09 05.95A.11 05.95A.13

घटक : पर्यावरण आणि आपण **अंदाजे तासिका :** ४

उपघटक : १८ – जंगलतोड, प्रदूषण, पर्यावरण संतुलन, आपल्या गरजा आणि पर्यावरण, जैवविविधता टिकविण्याचे प्रयत्न.

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- जल प्रदूषण
- हवा प्रदूषण
- मानवी हस्तक्षेपाचा निसर्गावरील परिणाम

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. प्राणी आणि मानव यांमधील सहसंबंध स्पष्ट करणे. २. प्रदूषणाच्या विविध प्रकारांची माहिती करून देणे. ३. पर्यावरण संतुलन, संरक्षण आणि संवर्धनाची जाणीव करून देणे. ४. जैवविविधता टिकवून ठेवण्याच्या प्रयत्नांची माहिती देणे.	१. नदी किंवा तलाव यांच्या प्रदूषणाबाबतच्या बातम्या वाचून दाखविणे. २. दुर्मिळ प्राण्यांची छायाचित्रे दाखविणे.	१. महाराष्ट्रातील अभयारण्ये : नाव/ कुठे आहेत?/कोणत्या प्राण्यासाठी/ अलीकडच्या काळात अभयारण्यामधील पक्षी/प्राण्यांच्या संख्येवर परिणाम झाला आहे का? कारणे कोणती याची माहिती मिळवा. २. महाराष्ट्रातील देवराई याविषयावर ppt बनवा.	तोंडीकाम गटचर्चा, प्रकल्प	भूगोल, कार्यानुभव	दीक्षा ॲप	05.95A.03

घटक : अन्नघटक

अंदाजे तासिका : ६

उपघटक : १९ – कर्बोदके, प्रथिने, स्निग्धपदार्थ, जीवनसत्त्वे व खनिजे, पोषण आणि कुपोषण.

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- अन्नघटकांचे स्रोत
- अन्नघटक ओळखण्याच्या कसोट्या
- पिष्ट
- शर्करा

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. अन्नपदार्थांमधील घटकांची नावे ओळखणे. २. दैनंदिन आहारातील अन्नघटकांचा प्रकार ओळखणे. ३. संतुलित आहाराचा आग्रह धरणे. ४. शरीराचे पोषण किंवा कुपोषण होऊ न देणे.	१. लहान प्लॅस्टिकच्या पिशवीत एक लहान चमचा विविध अन्नपदार्थ असलेल्या पिशव्या (कडधान्ये, तृणधान्ये, यांची गटात वाटणी करून यासंबंधीचे अन्नपदार्थ विचारणे तसेच ज्वारी, गहू यांचे पीठ बारीक चाळणीमधून चाळून दाखविणे.	१. परिसरातील आठवडी बाजारास भेट देऊन अन्नघटकांची माहिती देणे. २. गोळ्या, चॉकलेट, जंकफूड यांच्यातून अन्नघटक मिळतात का यावर चर्चा करा.	तोंडीकाम, गटचर्चा, प्रकल्प, प्रात्यक्षिक, निरीक्षण, प्रयोग सादरीकरण	कार्यानुभव	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95A.02

घटक : भावनिक समायोजन आपले भावनिक जग

अंदाजे तासिका : ४

उपघटक : २० – भावनांचा मेळ कसा घालावा? आपल्यातील उणिवांची जाणीव व स्वभाव बदलता येतो?

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- भावनांवर नियंत्रण, संतुलितपणे भावना व्यक्त करू शकणे, इतरांच्या भावना समजून घेणे.
- भावना व्यक्त करण्याची व त्याबद्दल बोलण्याची आवश्यकता
- रागावर नियंत्रण, ताणतणावावर मात.
- स्वभावातील अनुचित पैलू बदलणे.
- स्वत:चा स्वभाव बदलण्याची जाणीव निर्मिती
- दुसऱ्याच्या समाधानात, आनंदात सामील होणे.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. मानवी स्वभावातील विविध प्रसंग व अनुभवांद्वारे भावना समजावून सांगणे. २. भावना व्यक्त करण्याची आवश्यकता समजावून सांगणे. ३. राग, तणावाचे नियंत्रण मिळविण्याबाबत चर्चा करणे.	१. ताणतणाव निर्माण करणाऱ्या प्रसंगाची चर्चा. २. भावना प्रकटीकरणाबाबत चर्चा व नाट्यीकरण.	ताणतणाव नियंत्रणावरील व्हिडिओ.	गटचर्चा, चित्र रेखाटन, नाट्यीकरण	कला, भाषा	दीक्षा ॲप, इंटरनेट बालसंस्कार कथामाला (बालभारती)	05.95A.09 05.95A.10

घटक : कामात व्यस्त आपली आंतरेंद्रिये **अंदाजे तासिका :** ३

उपघटक : २१) श्वसनसंस्था, पचनसंस्था, रक्ताभिसरण, चेतासंस्था

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- श्वसनसंस्थेचे भाग • वायूंची देवाणघेवाण • धूम्रपानाचे परिणाम • मद्यपानाचे दुष्परिणाम

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. श्वसनसंस्थेमधील आणि पचनसंस्थेमधील घटकांची क्रमवारिता सांगून प्रत्येकाची कार्ये स्पष्ट करणे. २. शरीरात चाललेल्या विविध क्रियांच्या वेळी सहभागी अवयवांची यादी करणे. (सांगा पाहू, करून पहा.) ३. शरीरातील विविध संस्थांमध्ये असलेला समन्वय स्पष्ट करणे.	१. संबंधित इंद्रियसंस्थांचे तक्ते वापरून अध्ययन करणे. २. गटातील विद्यार्थ्यांना विविध संस्थांचे घटक, त्यांचे कार्य स्पष्ट करण्याची संधी देणे. ३. श्वसन, पचन, रक्ताभिसरण संस्थांची नावे नसणाऱ्या तक्त्यांचा वापर करून वेगवेगळे भाग ओळखण्यास सांगणे. ४. प्रश्नमंजूषा स्पर्धांचे आयोजन करणे.	१. संबंधित संस्थांच्या रांगोळी रेखाटनाच्या स्पर्धा घेऊन संबंधित घटकांचे दृढीकरण करणे. २. घरातील एक्स-रे फिल्म मिळवा आणि आंतरेंद्रियांचे स्वरूप अभ्यासा. ३. श्वसनसंस्था, पचनसंस्था, रक्ताभिसरण संस्था, चेतासंस्था यांचे youtube वरील ध्वनी चित्रफितीचे वर्गात सादरीकरण करणे. ४. उपलब्ध साहित्यामधून श्वसनसंस्थेची प्रतिकृती तयार करणे.	निरीक्षण, तोंडीकाम, प्रकल्प सादरीकरण.	कार्यानुभव	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	05.95A.08

घटक : वाढ आणि व्यक्तिमत्त्व विकास

अंदाजे तासिका : ४

उपघटक : २२) कौशल्ये आणि कार्यक्षमता, विकास, आनुवंशिकता, विकासाला पूरक अशा इतर गोष्टी

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- प्रगतिपुस्तकांच्या नोंदीवरून वाढीची संकल्पना,
- विविध खेळ, घरगुती कामे यांमधून होणारा व्यक्तिमत्त्व विकास, योग्य निर्णय क्षमता, स्वत:मधील अंगभूत गुणांची पारख

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. बालकाला स्वत:च्या शारीरिक वाढीची जाणीव करून देणे. २. स्वत:च्या शारीरिक वाढीच्या नोंदी ठेवण्याची सवय लावणे. ३. मैदानावर विविध खेळ खेळणे, खेळ खेळल्यानंतर संबंधित खेळांमधून कोणती कौशल्ये विकसित होतात याची माहिती देणे. ४. व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या दृष्टीने घरची कामे, शेजाऱ्यांना मदत करणे आणि यांमधून येणारे अनुभव तसेच श्रमप्रतिष्ठेचे महत्त्व सांगणे.	१. वर्गातील विद्यार्थ्यांचे वजन, उंची घेऊन त्यांची तक्त्याच्या स्वरूपात मांडणी करणे आणि निष्कर्ष काढणे. (सर्वांत जास्त उंची, जास्त वजन इ.) २. घरातील भाऊ–बहीण यांच्यामधील शारीरिक ठेवण, सारखेपणा, भिन्नता यांच्या नोंदी घेणे. ३. प्राण्यांमध्ये विविध कौशल्ये असतात का याचा शोध घेणे.	१. बालकाच्या विविध वाढीच्या अवस्थांची चित्रे दाखविणे. २. इंटरनेटवरून उत्कृष्ट भाषणकला असणाऱ्या व्यक्तींची भाषणे ऐकविणे. ३. विविध अंगभूत कला असणाऱ्या कलाकारांच्या ध्वनीचित्रफिती दाखविणे.	सादरीकरण, विश्लेषण, तुलना, चर्चा, भूमिकाभिनय,	कला – रसास्वाद, व्यक्तिमत्त्व विकास	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	

घटक : संसर्गजन्य रोग आणि रोग प्रतिबंध **अंदाजे तासिका :** ३

उपघटक : २३) रोग प्रसाराची विविध माध्यमे, रोगाची साथ, रोग प्रतिबंध, सार्वजनिक आरोग्य सुविधा

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- रोगप्रसार – हवेमार्फत, पाण्यामार्फत, अन्नपदार्थांमार्फत, कीटकांमार्फत, संपर्कामुळे, लसीकरण

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. आपल्याला होणाऱ्या रोगाचे स्वरूप जाणणे. २. आपल्याला होणाऱ्या रोगाची कारणे माहीत करून घेणे. ३. चांगल्या आरोग्यदायी सवयी निर्माण करणे. ४. रोगप्रतिबंधविषयक विविध उपाय स्पष्ट करणे. उदा. लसीकरण. ५. घरातील एखाद्या व्यक्तीला आजार झाल्यास कोणती काळजी घ्यावी याचे मार्गदर्शन करणे.	१. विविध आजारांची चित्रे दाखवून आजाराचे नाव ओळखणे, लक्षणे सांगणे. २. आरोग्यविषयक बातम्यांचे वाचन करणे. ३. प्राथमिक आरोग्य केंद्रातून आजारासंदर्भात असलेली पोस्टर्स मुलांना दाखविणे. ४. प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील डॉक्टरांचे व्याख्यान आयोजित करणे किंवा ध्वनी चित्रफीत दाखविणे.	१. पाठ्यपुस्तकातील आजारासंदर्भात माहिती मिळवून त्याचे PPT सादरीकरण करणे. २. विविध रोगावर लस निर्माण करणाऱ्या संस्थांच्या माहितीचे व्हिडीओ दाखविणे. (हाफकिन इन्स्टिट्यूट) ३. स्वच्छता फेरीचे आयोजन करणे. ४. स्वच्छतादूत उपक्रमाची माहिती घेणे. ५. प्राथमिक आरोग्य केंद्रामधून लसीकरण वेळापत्रक, माहितीपत्रक मिळवा.	निरीक्षण, तोंडीकाम, गटचर्चा, मुलाखत, प्रकल्प सादरीकरण	आरोग्यशास्त्र	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	

घटक : पदार्थ, वस्तू आणि ऊर्जा

अंदाजे तासिका : ३

उपघटक : २४) पदार्थांचे कणस्वरूप, पदार्थांच्या अवस्था, पदार्थ आणि वस्तू, ऊर्जा आणि ऊर्जेची रूपे

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- पदार्थांचे कणस्वरूप दर्शविणाऱ्या विविध कृती
- पदार्थाच्या विविध अवस्थांमधील कणांची स्थिती
- एकाच पदार्थापासून बनणाऱ्या विविध वस्तू, इंधनांचे विविध प्रकार
- ऊर्जेची विविध रूपे, गतिज, पवन इ.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. दैनंदिन जीवनातील पदार्थांचे कणस्वरूप ओळखणे. उदा. लोखंडाचा कीस, पाण्याचे तुषार इ. २. आपल्या आजूबाजूच्या वस्तू ज्या मूलभूत पदार्थांपासून बनलेल्या आहेत. त्यांची नावे सांगता येणे आणि वर्गीकरण करता येणे. ३. ऊर्जा देणारे पदार्थ, त्यांचे स्रोत आणि उपयोग सांगता येणे.	१. चार ते पाच पदार्थांचे मोठे कण आणि बारीक कण (पूड स्वरूप) यांचे नमुने तयार करणे. उदा. साखर, दगड इ. २. उष्णतेच्या साहाय्याने बर्फाचे अवस्थांतर स्पष्ट करणे. ३. कोळसा, पेट्रोल, डिझेल आणि वायुरूप इंधने यांचे नमुने विद्यार्थ्यांना दाखविणे.	१. इंटरनेटवरून औष्णिक विद्युत केंद्र, पवनऊर्जा यासंबंधीचे व्हिडिओ दाखविणे, इंधन मिळविण्याच्या प्रक्रिया दाखविणे. २. ऊर्जा निर्मितीच्या केंद्रांची माहिती देण्यासाठी इंटरनेटवरून व्हिडिओ संग्रह करणे.	निरीक्षण, तुलना, विश्लेषण, नोंदी, चर्चा, प्रकल्प	भूगोल, भाषा	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	

घटक : सामाजिक आरोग्य **अंदाजे तासिका :** २

उपघटक : २५) सामाजिक आरोग्याचे महत्त्व, तंबाखू सेवन, मद्य सेवन

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

• सामाजिक आरोग्यावर परिणाम करणारे घटक • तंबाखू व्यसनाचे दुष्परिणाम • मद्य सेवनाचे दुष्परिणाम.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. वैयक्तिक आरोग्य आणि स्वच्छतेच्या सवयी निर्माण करणे. २. परिसर स्वच्छतेचे महत्त्व निर्माण करणे. ३. विविध छंदांचे महत्त्व जाणतो. ४. व्यसनमुक्त जीवनाचे फायदे जाणणे.	१. सामाजिक आरोग्य बिघडल्याच्या वर्तमानपत्रांमधील बातम्या गटानुसार देऊन चर्चा घडवून आणणे. २. परिसर अस्वच्छतेमुळे होणाऱ्या आजारांची माहिती देणे. ३. व्यसनांचा शरीरावर होणाऱ्या परिणामांची माहिती व्हिडिओच्या माध्यमातून देणे. ४. व्यसनाच्या दुष्परिणांमा-संदर्भात विविध पोस्टर्स आरोग्य विभागातून मिळविणे व त्यांचे प्रदर्शन भरविणे.	१. प्राथमिक आरोग्य केंद्रामधील डॉक्टरांचे व्याख्यान आयोजित करणे. २. सलाम फाऊंडेशन तंबाखू व्यसन जागृतीबाबतच्या शाळेमधील उपक्रमांची माहिती देणे. ३. प्रसार माध्यमांतून व्यसनासंदर्भात प्रबोधनपर जाहिराती ध्वनिमुद्रित करून वर्गात ऐकवा.	माहिती संकलन, गटचर्चा, मुलाखत, प्रकल्प	व्यक्तिमत्त्व विकास	इंटरनेट, दीक्षा ॲप	

शिक्षक मार्गदर्शिका - पूरक साहित्य : २०२०

विषय – परिसर अभ्यास : भाग २

संवाद शिक्षक मित्रांशी

आपण परिसर अभ्यास या विषयाबाबत अधिक विस्ताराने जाणून घेण्याचा प्रयत्न करू या. यापूर्वीच्या अभ्यासक्रमाच्या रचनेत इतिहास, भूगोल, विज्ञान असे विषय इयत्ता तिसरीपासूनच स्वतंत्रपणे शिकविले जात असत, परंतु राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० मध्ये सुचविल्यानुसार, इतिहास, भूगोल, विज्ञान, नागरिकशास्त्र आणि पर्यावरण हे विषय एकात्मिक पद्धतीने (Thematic Approach) परिसर अभ्यास या विषयाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांपर्यंत येतील. या नवीन आराखड्यानुसार, जीवनाभिमुख व संस्कृतीसापेक्ष शिक्षण विद्यार्थ्यांना मिळणे अपेक्षित आहे. विद्यार्थी ज्ञाननिर्माता (Constructor of Knowledge) व्हावा आणि त्याला पोषक भूमिका शिक्षकांची (Facilitator) असावी, अशी अपेक्षा आहे. परिसर अभ्यासमधील सामाजिक शास्त्रांचा अभ्यासक्रम विकसित करताना विषयनिष्ठ दृष्टिकोन महत्त्वाचा मानला आहे. विद्यार्थ्यांना ज्ञानाच्या वाटा स्वतः शोधण्यास शिक्षकांनी उत्तेजन द्यावे, ज्ञाननिर्मितीस पोषक असे अध्ययन वातावरण वर्गात निर्माण करावे, सुयोग्य आणि विविध आंतरक्रिया वर्गात आयोजित कराव्यात अशी अपेक्षा आहे. पाठ्यपुस्तकात, विविध आंतरक्रिया आणि उपक्रम सुचविलेले आहेत. पाठ्यपुस्तकांच्या पलीकडे जाऊनही शिक्षकांनी विपुल वर्ग आंतरक्रिया आयोजित कराव्यात.

इतिहास व नागरिकशास्त्र या विषयांची उद्दिष्टे लक्षात घेऊन दैनंदिन अध्ययन–अध्यापन कार्य आयोजित करावे. या विषयातून गाभाघटक, मूल्ये, एकविसाव्या सहस्रकांची कौशल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवता येतात. इतिहास–नागरिकशास्त्र केवळ यांत्रिकपणे पाठांतर करण्याचे विषय नव्हेत, तर भविष्यातील सुजाण नागरिक घडविणारी ही एक कार्यशाळा आहे. इतिहासाद्वारे भूतकाळातील घडामोडींची माहिती जसे होणे अपेक्षित आहे, तसेच ऐतिहासिक परिभाषेचा तात्त्विक बोध होणे, त्या माहितीच्या आधारावर वर्तमानाचे अधिक चांगले आकलन होणे व भविष्याला योग्य आकार मिळणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे नागरिकशास्त्राच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या नागरी जाणिवा (Civic Sense) आणि सामाजिक कर्तव्यभावना (Sense of Social Responsibility) विकसित होणे गरजेचे आहे. अभ्यासक्रमात सूत्रबद्ध रितीने दिलेले जे घटक आहेत, त्यात जो खोल अर्थ दडला आहे, ते पाठ्यपुस्तक, अध्ययन–अध्यापनीय आंतरक्रिया आणि मूल्यमापन यांद्वारे उलगडले जावेत.

इतिहास–नागरिकशास्त्र यांच्या पाठ्यमुद्द्यातून पर्यावरण शिक्षणांविषयी जाणीव जागृती करणे अपेक्षित आहे. यापूर्वी व्यक्त झालेल्या चांगल्या कल्पना आणि विचार अंमलात आणायचे झाल्यास काही महत्त्वाच्या गोष्टींकडे आपल्याला लक्ष पुरवावे लागेल.

- ज्ञान शाळेबाहेरील जगाशी जोडणे.
- शिक्षणाची घोकंपट्टीमधून सुटका केली पाहिजे.
- शिक्षण केवळ पाठ्यपुस्तककेंद्रित न राहता बालकाच्या सर्वांगीण वाढीसाठी त्याचा उपयोग होणे.
- परीक्षा जास्त लवचिक होऊन वर्गातील जीवनाशी एकात्म करणे.
- मुले वाढविताना लोकशाही धोरणांना प्राधान्यक्रम देणे अपेक्षित आहे.

सद्य:स्थितीत अशा नव्या घडोमोडी व समस्या समोर येत आहेत. या परिस्थितीला अभ्यासक्रमाने त्याला प्रतिसाद द्यायला हवा, यांची नोंद घ्यावी. हे पूरक साहित्य आपल्याला मार्गदर्शक आणि दिशादर्शक ठरेल अशी अपेक्षा. आनंददायी अध्ययन–अध्यापनासाठी शुभेच्छा.

■■■

विषय – परिसर अभ्यास : भाग २

विषयाची उद्‌दिष्टे : प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम २०१२ प्रमाणे

१) पर्यावरण संतुलन राखण्यासाठी निसर्गाशी सुसंवाद साधण्याची क्षमता विकसित करणे.

२) मानवी संस्कृतीच्या विकासाची प्रक्रिया जाणून घेणे.

३) जिज्ञासूवृत्ती, सौंदर्यदृष्टी व निर्मिती क्षमता जोपासणे.

४) वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करणे.

५) ऐतिहासिक संदर्भात भारतीय समाजाच्या समकालीन समस्यांचा भूतकाळातील घटनांशी योग्य मेळ घालण्याची क्षमता निर्माण करणे व समस्या निराकरण करण्याची वृत्ती निर्माण करणे.

६) विविध कलागुणांची जोपासना करणे.

७) श्रमप्रतिष्ठा याची जाणीव निर्माण करणे.

८) ऐतिहासिक माहिती मिळविण्यासाठी आधुनिक माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा उपयोग करण्यास प्रवृत्त करणे.

९) इतिहास लेखन ही शास्त्रशुद्ध संकल्पना आहे ही जाणीव निर्माण करणे.

१०) इतिहास हा पुराव्यांवर आधारित असून त्याचा अन्वयार्थ लावणे महत्त्वाचे असते ही जाणीव निर्माण करणे.

११) साधनांच्या माध्यमातून इतिहास बोलका करणे आवश्यक आहे याची जाणीव निर्माण करणे.

१२) दैनंदिन जीवनातील घडामोडी या उद्याच्या इतिहासाचा भाग असतात याची जाणीव निर्माण करणे.

१३) दैनंदिन जीवनातील घडामोडी लिहून ठेवणे आवश्यक आहे याची जाणीव निर्माण करणे.

■■■

पाठ्यक्रमाचे घटक व अध्ययन निष्पत्ती

घटक : इतिहासाची आवश्यकता **अंदाजे तासिका :** २

उपघटक : १) इतिहास म्हणजे काय?

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- इतिहास – भूतकाळातील घटनांचे ज्ञान करून देणारे शास्त्र.
- इतिहास आणि आपण.
- इतिहासाची शास्त्रीय पद्धत.
- भूतकाळ आणि भविष्यकाळ.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. इतिहास म्हणजे काय हे सांगता येणे. २. इतिहासाची साधने सांगता येणे.	१. गावातील अथवा परिसरातील ऐतिहासिक वास्तू – गड/किल्ले/गढी/विरगळ आदींना भेट द्या व इतिहास जाणून घ्या. २. जात्यांवरील ओव्या आजीकडून ऐका व वहीत लिहा. ३. तुमच्या जन्माच्या दिवशी कोणता वार होता ते शोधा.	१. सामाजिक व सांस्कृतिक वारशाचे जतन करा. २. पर्यावरण संवर्धन. ३. विश्लेषकता – घटनांचे विश्लेषण करता येणे. ४. संवाद कौशल्य.	निरीक्षण, उपक्रम, प्रकल्प, तोंडीकाम	भाषा	दीक्षा ॲप	05.95B.02

घटक : कालगणना **अंदाजे तासिका :** ३

उपघटक : २) कालरेषा इ.स.वी. सन पूर्व इ.स.वी. सन

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- काळाची विभागणी आणि कालरेषा
- कालगणना आणि कालगणनेच्या पद्धती,
- इतिहासाची काल विभागणी, कालमापनाच्या वैज्ञानिक पद्धती आणि काल निश्चिती

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारा)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. कालमापनाच्या वैज्ञानिक पद्धती सांगता येणे.	१. तुमच्या जन्मापासून ते आतापर्यंत झालेल्या वाढदिवसांचे फोटो पहा व त्यानुसार झालेली वाढ पहा. २. काळानुसार होणारे बदल अनुभवा. ३. तुम्ही लावलेल्या झाडाचे दिवसागणिक होणारे बदल वहीत लिहा. (उंची, विस्तार, पाने इ.)	१. मी १० वर्षांपूर्वी कसा होतो, आज कसा आहे आणि १० वर्षांनी कसा असेल याचे वर्णन करा. संवाद कौशल्य.	निरीक्षण, उपक्रम, प्रकल्प, तोंडीकाम	गणित	दीक्षा ॲप	05.95B.02

घटक : मानवी उत्क्रांतीचे टप्पे **अंदाजे तासिका :** ३

उपघटक : ३) पृथ्वीवरील सजीव

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- पृथ्वीची उत्पत्ती
- पृथ्वीवरील सजीवांची निर्मिती
- पृथ्वीवरील प्राणिसृष्टी

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारा)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
१. पृथ्वीची उत्पत्ती कशी झाली याचे वर्णन करणे. २. पृथ्वीवरील सजीवांच्या निर्मितीचे टप्पे सांगणे.	१. सजीवांची उत्पत्ती कशी झाली याचे संकल्पना चित्र काढा. २. सूर्यमाला चित्ररेखाटन करा. ३. शिक्षकांच्या व विद्यार्थ्यांच्या मदतीने मैदानात सूर्यमाला बनवा.	१. सर्जनशीलता कौशल्य विकास २. समस्या निवारण करता येणे.	निरीक्षण, उपक्रम, प्रकल्प, तोंडीकाम	विज्ञान	दीक्षा ॲप	05.95B.04

घटक : मानवी उत्क्रांतीचे टप्पे **अंदाजे तासिका :** ३

उपघटक : ४) उत्क्रांती

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- उत्क्रांतीची संकल्पना, प्राण्यांच्या उत्क्रांतीचे टप्पे
- मानवसदृश वानर

१. उत्क्रांती म्हणजे काय याचे वर्णन करणे. २. आदिमानव ते आधुनिक मानवाची वाटचाल सांगणे. ३. सजीवांचे प्रकारानुसार वर्गीकरण करणे.	१. पाठीचा कणा असलेले व नसलेले सजीव यांची यादी बनवा. २. डार्विन यांनी मांडलेली उत्क्रांतीची संकल्पना स्पष्ट करा.	१. प्राचीन काळातील मानव आपले अन्न कसे मिळवत असेल-समस्या निराकरण. २. त्याचा विकास कसा होत गेला याचे वर्णन करा. विश्लेषकता निरीक्षण.	उपक्रम, प्रकल्प, तोंडीकाम	विज्ञान	दीक्षा ॲप	05.95B.04

घटक : मानवी उत्क्रांतीचे टप्पे — **अंदाजे तासिका :** १

उपघटक : ५–१) मानवाची वाटचाल – कुशल मानव ते आधुनिक मानव

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- हातांचा वापर कुशलतेने करणारा मानव.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारा)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
वानरापासून उत्क्रांत होत आदिमानवाची प्रगती कशी झाली याची माहिती सांगणे.	विविध चित्रे, प्रतिकृती यांचा संग्रह, इंटरनेच्या माध्यमातून आदिमानवाची माहिती.	शक्तिमानवाने बनविलेल्या एका हत्याराचे चित्र काढून दाखव. – सर्जनशीलता.	निरीक्षण, उपक्रम, प्रकल्प, तोंडीकाम	सामान्य विज्ञान	दीक्षा ॲप, QR कोड	05.95B.02

घटक : मानवी उत्क्रांतीचे टप्पे — **अंदाजे तासिका :** २

उपघटक : ५–२) मानवाची वाटचाल – प्रगत बुद्धीचा मानव आणि संस्कृती

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- बौद्धिक आणि सांस्कृतिक क्षमतांचा वापर करणारा मानव

काळ आणि अनुभवातून मानव कसा प्रगत झाला. याबाबत माहिती स्पष्ट करणे.	परिसरातील मातीकाम करणाऱ्या व्यक्तींची भेट घेऊन मातीची भांडी बनविण्याची कृती पहा.	१. ज्ञानासाठी शिक्षण २. विश्लेषकता ३. सर्जनशीलता ४. समस्या निराकरण	निरीक्षण, उपक्रम, प्रकल्प, तोंडीकाम	सामान्य विज्ञान	दीक्षा ॲप, QR कोड	05.95B.02

घटक : भटक्या जीवनाकडून स्थिर जीवनाकडे **अंदाजे तासिका :** २

उपघटक : ६–१) अश्मयुग दगडाची हत्यारे – गरजेनुसार हत्यारांचे आकार आणि प्रकार

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- कामाच्या आवश्यकतेनुसार साधन निवडणे.
- कल्पनाशक्तीचा वापर.

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारा)	घटकावर आधारित सूचक कृती–परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
सततचे निरीक्षण, कल्पनाशक्तीचा वापर करून मानवाने साधने, हत्यारे कशी बनविली हे सांगणे.	अश्मयुगीन हत्यारे व साधने पाहून त्यांतील काही मातीची बनवून पहा.	अश्मयुगीन हत्यारांची चित्रे वहीवर काढा. – सर्जनशीलता	निरीक्षण, उपक्रम, प्रकल्प, तोंडीकाम	सामान्य विज्ञान, भाषा	दीक्षा ॲप, QR कोड	05.95B.03

घटक : भटक्या जीवनाकडून स्थिर जीवनाकडे **अंदाजे तासिका :** १

उपघटक : ६–२) अश्मयुग दगडाची हत्यारे –अश्मयुगीन हत्यारे

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) : • अश्मयुगाचे कालखंड

अश्मयुगातील तीन कालखंडातील मानवाची प्रगती सांगणे.	भारताच्या नकाशात पुराश्मयुगीन महाराष्ट्रातील स्थळे दाखवा.	परिसरातील कारागिरांच्या उद्योगास भेट देऊन हत्यारांची माहिती मिळवा – संवाद कौशल्य	निरीक्षण, उपक्रम, प्रकल्प, तोंडीकाम	सामान्य विज्ञान, गणित	दीक्षा ॲप, QR कोड	05.95B.04

घटक : भटक्या जीवनाकडून स्थिर जीवनाकडे **अंदाजे तासिका :** १

उपघटक : ७-१) निवारा ते गाव वसाहती – निवारा

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- संरक्षणासाठी गुहेत कातडीपासून तंबू बनविणारा मानव.

पाठ अध्यापनाची उद्‌दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्‌दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारा)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
मानवाने वसाहती कशा निर्माण केल्या याची माहिती वर्णन करणे.	तुमच्या गावातील घरांचे निरीक्षण करून एका घराचे चित्र वहीत काढा.	१. आत्मजागरूकतेसाठी शिक्षण. २. स्व-जाणीव ३. कृतीसाठी शिक्षण ४. देवाणघेवाण	निरीक्षण उपक्रम प्रकल्प तोंडीकाम	नागरिकशास्त्र	QR कोड	05.95B.05

घटक : भटक्या जीवनाकडून स्थिर जीवनाकडे **अंदाजे तासिका :** १

उपघटक : ७-२) निवारा ते गाव वसाहती – गाव वसाहती

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) :

- कायमस्वरूपी गाव वसाहत करून राहणारा मानव

मानवाला कायमस्वरूपी गाव वसाहत करून राहण्याची गरज का भासली हे स्पष्ट करणे.	विविध प्रकारच्या घरांच्या प्रतिकृती तयार करा.	१. ज्ञानासाठी शिक्षण २. सर्जनशीलता ३. समस्या निराकरण	निरीक्षण उपक्रम प्रकल्प तोंडीकाम	नागरिकशास्त्र	दीक्षा ॲप	05.95B.05

घटक : भटक्या जीवनाकडून स्थिर जीवनाकडे — **अंदाजे तासिका :** २

उपघटक : ८) स्थिर जीवनाची सुरुवात

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) : • पशुपालन • वस्तुविनिमय

पाठ अध्यापनाची उद्दिष्टे (अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारा)	घटकावर आधारित सूचक कृती-परिसरीय, सर्वांगीण सहभाग पूरक कृती	अध्ययन अनुभवास पूरक उपक्रम एकविसाव्या शतकातील आव्हाने, जाणिवा	सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची तंत्रे/साधने	इतर विषयांशी समवाय	संदर्भ स्रोत/संदर्भ साधने	अध्ययन निष्पत्ती क्रमांक
विद्यार्थी शेती व पशुपालनामुळे मानवाचे जीवन स्थिर होत गेले हे स्पष्ट करणे.	१. तुमच्या कुटुंबाचा tree digram बनवा. २. घरांच्या विविध प्रकारांची चित्रे जमवा. ३. परिसरातील विविध प्रकारच्या शेतीला भेट द्यावी.	१. स्वची जाणीव २. संवाद कौशल्य	निरीक्षण, उपक्रम, प्रकल्प, तोंडीकाम	नागरिकशास्त्र	दीक्षा ॲप	05.95B.02

घटक : भटक्या जीवनाकडून स्थिर जीवनाकडे — **अंदाजे तासिका :** १

उपघटक : ९) स्थिर जीवनाची सुरुवात

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) : • स्थिर जीवन आणि नागरी संस्कृती

विद्यार्थी त्रियुग पद्धतीने वस्तूंचे वर्गीकरण करणे.	परिसरातील कुंभार खान्यास भेट देऊन मातीची भांडी चाकावर बनविण्याची कृती समजून घ्यावी.	१. मोडी लिपीतील मुळाक्षरांची माहिती मिळवा. २. संवाद कौशल्य-माहितीची देवाणघेवाण.	निरीक्षण, उपक्रम, प्रकल्प, तोंडीकाम	नागरिकशास्त्र	दीक्षा ॲप	05.95B.02

घटक : संस्कृती — **अंदाजे तासिका :** ३

उपघटक : १०) ऐतिहासिक काळ

उपघटकांत समाविष्ट असलेले इतर संबोध/संकल्पना (अभ्यासक्रम २०१२ संबोध विकास तक्त्याच्या आधारे) : • संस्कृती

विद्यार्थी संस्कृतीच्या विविध घटकांची माहिती सांगणे.	वर्गात लोकनृत्य, विविध वेशभूषा स्पर्धा घेणे.	१. विश्वकोशातून विविध संस्कृतींची माहिती मिळवणे. २. समानानुभूती ३. सर्जनशीलता	निरीक्षण उपक्रम	कला	दीक्षा ॲप	05.95B.02

शिक्षक मार्गदर्शिका - पूरक साहित्य : २०२०

विषय – आरोग्य व शारीरिक शिक्षण

दोन शब्द शिक्षकांसाठी

शालेय विद्यार्थ्यांचा सर्वांत आवडता विषय म्हणजे आरोग्य व शारीरिक शिक्षण. बालसुलभ खेळण्याच्या आवडीमुळे आरोग्य व शारीरिक शिक्षणाच्या तासिकेत विद्यार्थी नेहमीच सक्रिय असतात. या विद्यार्थ्यांना विषयाच्या उद्‌दिष्टांनुरूप घटक, उपघटक, उपक्रमांमधील अपेक्षित क्षमता आणि कौशल्यांचे अध्यापन करून त्यांना शारीरिक व मानसिकरीत्या सुदृढ बनवणे हे आपले कार्य.

विषयाच्या तासिका/वेळापत्रक नियोजन :

आरोग्य व शारीरिक शिक्षण विषयाच्या तासिका या वेळापत्रकाच्या नियोजनाप्रमाणे आरोग्य व शारीरिक शिक्षण विषयासाठी वापरल्या जातील याबाबत शिक्षकांनी दक्ष असावे. तासिका सुरू होण्यापूर्वी मैदानावर सर्व तयारी करून ठेवावी. साहित्य व आखणी तयार असल्याने वेळ वाचतो. विद्यार्थ्यांना मैदानावर जाताना व येताना रांगेत जाण्यायेण्याची शिस्त लावावी. तासिकांची सुरुवात उत्तेजक हालचालींद्वारे करून घ्यावी. शिकवण्याचा मुख्य भाग झाल्यावर काही वेळ मनोरंजनात्मक खेळासाठीही ठेवावा. आपल्याकडे उपलब्ध साधन साहित्य, मैदान यांचा कल्पकतेने वापर करून आरोग्य व शारीरिक शिक्षण विषय उद्‌देशांनुरूप विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न करावा.

आजारी व दिव्यांग विद्यार्थ्यांचा विचार :

आजारी असलेल्या, नुकतेच दुखापतीतून बरे झालेल्या विद्यार्थ्यांना जोरकस व्यायाम किंवा तीव्र गतीच्या हालचाली करण्याची सक्ती करू नये. त्यांना जमेल त्या पद्‌धतीने तासिकेमध्ये सक्रिय ठेवावे. विशेष गरजा असणाऱ्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांनाही त्यांच्या क्षमतांचा विचार करून तासिकेमध्ये कृतिशील ठेवण्याचा प्रयत्न करावा. शिकलेले व्यायाम प्रकार, हालचाली विद्यार्थी घरी करतील. आपल्या परिवारातही करून दाखवतील असे प्रोत्साहन द्यावे. किमान नियमित एक तास मैदानावर विविध खेळ, व्यायाम, धावणे, शारीरिक हालचालींचे प्रकार करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करावे. दररोज सूर्यनमस्कार घालण्याची सवय लावावी. विद्यार्थ्यांकडून विविध नवनवीन खेळ खेळून घ्यावे. त्यांच्या क्षमतेनुसार व्यायामाची तीव्रता, काठिण्यपातळी व वारंवारिता निश्चित करावी. आरोग्य व शारीरिक शिक्षण विषयाचे नियोजन करून संपूर्ण अभ्यासक्रमातील आरोग्याधिष्ठित शारीरिक सुदृढतेच्या सर्व क्षमता व कौशल्याधिष्ठित कारक सुदृढतेचे सर्व कौशल्ये विद्यार्थ्यांना प्राप्त होतील याकडे विशेष लक्ष पुरवावे.

मुलांच्या आनंदासाठी – मुलांच्या आरोग्यासाठी :

इयत्ता पाचवीच्या वयातील मुले ही कृतिशील असतात. सांघिक खेळांत, तालबद्ध हालचालींमध्ये, विविध व्यायाम प्रकारांमध्ये त्यांना रस असतो. त्यांच्या शारीरिक क्षमतांच्या विकासाची ही सुरुवातच असते. त्याचप्रमाणे योग्य शरीरस्थिती आणि विविध हालचालींबाबत त्यांना योग्य माहिती देणे आवश्यक असते. खेळ, विविध कृती, हालचाली व व्यायाम आदींचे महत्त्व सांगून त्यांतून विकसित होणाऱ्या क्षमता, कौशल्ये व सामाजिक गुणांची माहिती त्यांना नकळत देण्याचा प्रयत्न करावा. सर्व विद्यार्थ्यांना 'आनंदासाठी, आरोग्यासाठी' मैदानावर भरपूर उपक्रम करण्याची संधी द्यावी. त्यांच्या कल्पना आणि मतांचा मान ठेवत त्यांच्या पद्धतीनेही हालचालींचे नियोजन करावे.

उपक्रमात सहभागी होण्याची संधी व प्रोत्साहन :

खेळ व शर्यती जिंकणाऱ्या व हरणाऱ्या तसेच पहिल्या व दुसऱ्या स्पर्धक गटाचे कौतुक करावे. स्पर्धा जिंकण्यासाठी नसून सहभाग घेत आपले कार्यमान तपासण्यासाठी आहे हे बिंबवावे. आपल्या परिसरात उपलब्ध सोयीसुविधा, पद्धती व परंपरा यांच्यानुसार नियमितपणे विविध खेळ, कसरती, नृत्य, छंद आदी कृतिशील प्रकारांमध्ये विद्यार्थ्यांना सहभागी होण्यास प्रोत्साहन द्यावे. शालेय स्तरावर विविध स्पर्धा आणि उपक्रमांत सहभागी होण्याची संधी देऊन त्यांच्या क्षमता व सुप्त गुण विकसित होण्यासाठी प्रयत्न करावे.

शारीरिक सुदृढता व मानसिक स्वास्थ्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी शारीरिक शिक्षण :

मैदानावर सक्रिय असणारी मुले सामान्यतः विविध कौशल्य व सामाजिक गुण लवकर प्राप्त करतात. सहकार्य, गटात काम करण्याची क्षमता, निर्णय क्षमता, समस्या निराकरण, शिस्त, जबाबदारी, समन्वय आदी अनेक गुण मुलांमध्ये दिसून येतात. दैनंदिन खेळ व शारीरिक हालचालींमुळे आरोग्य व शारीरिक शिक्षणाच्या साहाय्याने विद्यार्थ्यांमधील चिंता आणि ताणतणाव कमी होऊन मानसिक व भावनिक स्थैर्य त्यांना प्राप्त होते. जे विद्यार्थी आरोग्य व शारीरिक शिक्षण तासिकेत मैदानावर सक्रिय असतात ते शैक्षणिक क्षेत्रातही अग्रभागी असल्याचे अनेक ठिकाणी दिसून येते. शालेय जीवनात सक्रिय असणारे हे विद्यार्थी भावी जीवनातही शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या अधिक स्वस्थ व सक्रिय असतात असे दिसून आले आहे. शारीरिक शिक्षण हे शारीरिक सुदृढता व मानसिक स्वास्थ्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. यामुळे स्नायू व हृदयाच्या मांसपेशी मजबूत होतात. तसेच शरीर दमदार आणि लवचीक होण्यास मदत होते. विद्यार्थ्यांना आपली विविध उद्दिष्टे योग्य रितीने प्राप्त करण्यास त्यामुळे बरेच साहाय्य होते.

विविध क्षमता चाचणी व शारीरिक उपक्रम :

क्रीडा विभागाच्या विविध क्षमता चाचण्या तसेच 'फिट इंडिया' द्वारे घेण्यात येणारे विविध शारीरिक उपक्रम, त्यांतील चाचण्या यांचाही उपयोग शारीरिक शिक्षण तासिकांमधून शारीरिक हालचाली व शारीरिक सुदृढता विकसित करण्यासाठी करून घेता येईल.

शारीरिक शिक्षणावर आधारित माहितीचे वाचन व संकलन :

शिक्षकांनी आरोग्य व शारीरिक शिक्षणावर आधारित विविध पुस्तके, ग्रंथ, मासिके, त्याचप्रमाणे सामाजिक माध्यमांवर उपलब्ध विविध व्हिडिओ आणि माहितीचे वाचन व संकलन करत रहावे जेणेकरून विविध हालचालींच्या मागे अपेक्षित असलेल्या विविध शारीरिक क्षमता व कारक कौशल्यांच्या विकासाच्या उद्‌देशांची अधिक माहिती प्राप्त करता येईल. नवनवीन अध्ययन–अध्यापन पद्धती, उपक्रम, साहित्याचा विविधांगी वापर, कमी जागेत विविध खेळ व उपक्रम, मनोरंजनात्मक खेळांचे आयोजन आदी विविध कल्पना बघायला मिळू शकतात. या सर्वांचा वापर आपल्या तासिकेमध्ये केल्याने विद्यार्थ्यांचे आरोग्य व शारीरिक शिक्षण मनोरंजनात्मक होईल.

आरोग्य व शारीरिक शिक्षणाचा इतर विषयांचा समवाय

आरोग्य व शारीरिक शिक्षणाच्या तासिकेतून इतर विषयांचा समवाय साधता येतो. विविध हालचाली व उपक्रमांदरम्यान इंग्रजी मुळाक्षरे, बाराखडी, शब्द, म्हणी, कविता यांचा कल्पक वापर करून भाषा विषयाचा समवाय साधून सराव घेता येतो, तर गणितातील संख्या, पाढे, वर्गमूळ, वर्ग, बेरीज, वजाबाकी, त्रिकोण, चौकोन अशा मूलभूत कौशल्यांचा मैदानावर खेळताना वापर करता येतो. विविध शास्त्रीय कारणे, भौगोलिक कारणे, असे का?, त्याचप्रमाणे खेळाचा इतिहास, विविध चांगल्या सवयी, नागरिकत्वाची कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या आदी बाबींमधून परिसर अभ्यास विषयाचा समवाय साधता येईल. कला विषयाद्‌वारे विविध आकारांची आखणी, रंग भरणे, आकृती, चित्र काढणे तर कार्यानुभवामध्ये खेळाशी संबंधित विविध पर्यायी साहित्य, माहिती, तक्ते, आकृत्या, नकाशे व आवश्यक साहित्य तयार करून घेता येईल.

विद्यार्थ्यांना द्यावयाच्या मार्गदर्शक सूचना

- विद्यार्थ्यांच्या मानसिक क्षमता व शारीरिक सुदृढतेबाबत तात्त्विक मार्गदर्शन करून या क्षमतांची आवश्यकता व महत्त्व प्रसंगानुरूप विशद करावे.
- योग्य मार्गदर्शनाखाली विद्यार्थ्यांमध्ये चर्चा घडवून आणावी आणि विविध ठिकाणी हे करावे, हे करू नये असा 'डूज अँड डोन्ट' सूचनेचा तक्ता विद्यार्थ्यांकरवी बनवून घ्यावा.
- घरात, शाळेत, मैदानावर, गर्दीच्या ठिकाणी, निर्जन ठिकाणी, उंचावर, लिफ्टमधे, पायऱ्या चढत – उतरत असताना, अनोळखी व्यक्तीसोबत बोलताना – वागताना, कमी उजेड वा अंधार असणाऱ्या ठिकाणी, सामाजिक कार्यक्रमात, रस्त्यावर, आपत्कालीन परिस्थिती, नाट्यगृह आदी विविध ठिकाणी कसे वागावे? काय करावे? काय करू नये? यांबाबत मार्गदर्शक सूचना द्याव्यात.
- इयत्ता चौथी–पाचवीपर्यंत विद्यार्थ्यांची वैयक्तिक आवड, क्षमता व कौशल्यानुसार विद्यार्थ्यांना योग्य खेळाची निवड करण्यासाठी मदत करण्याबाबत पालकांना मार्गदर्शन करावे.
- आरोग्य व शारीरिक शिक्षण इयत्तानिहाय, वयाचा व क्षमतांचा विचार करून गृहपाठ, गृहकार्यासाठी साप्ताहिक वा मासिक कार्यतक्ता तयार करावा. यामुळे विद्यार्थी आपल्या घरी दैनंदिन कृतियुक्त

जीवनशैलीचा अंगीकार करून शारीरिक हालचाली, व्यायाम, सूर्यनमस्कार, आसने, शरीरस्थिती व विविध सुदृढता कसोट्यांचा नियमित सराव करतील.

- क्रीडानैपुण्य चाचण्या, शारीरिक सुदृढता कसोट्या, कारकक्षमता चाचण्या, राज्य क्रीडा विभागाच्या बॅटरी टेस्ट, फिट इंडिया शारीरिक क्षमता चाचण्या व उपक्रम, शरीररचना जाणीव, उंची, वजन, मोजमापे नोंदवण्याबाबत पालक व विद्यार्थ्यांमध्ये जागृती करावी. स्वयं–मूल्यमापन तक्तानिर्मिती करून तो भरण्यास प्रोत्साहन द्यावे.
- विद्यार्थ्यांच्या अंगी विविध सामाजिक, भावनिक व शारीरिक क्षमता व गुण आत्मसात होणे तसेच शारीरिक व मानसिक क्षमता व कौशल्ये प्राप्त होत असल्याच्या बाबतीत दक्ष असावे.
- विशेषतः विद्यार्थ्यांना विविध बाबतींत स्वयंपूर्णता, समाजात वावरताना सुरक्षितता, स्वतःची काळजी व निगा, आत्मरक्षा व संरक्षणाच्याबाबतीत शारीरिक व मानसिक क्षमता विकसित होण्यासाठी मुलींना सशक्त करण्याचे विशेष प्रयत्न करावे.
- मोबाईल, इंटरनेट, कॉम्प्युटर आदी इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तूंच्या वापराच्या सुयोग्य पद्धतीचे मार्गदर्शन करून त्यांच्या अतिवापरामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांची विद्यार्थ्यांना कल्पना द्यावी.
- फावल्या वेळेच्या सदुपयोगाबाबत मार्गदर्शन करावे. कृतिशील छंद/हालचाली/व्यायाम प्रकार/ कार्यशैलीची निवड करून त्यांतून आत्मिक समाधान मिळवण्याचे मार्गदर्शन करावे.
- विद्यार्थ्यांच्या अंगी विषयांच्या तासिकांतून, शालेय उपक्रमांतून व प्रसंगानुरूप चर्चेतून जागतिक आरोग्य संघटनेने सांगितलेली १० जीवनकौशल्ये विकसित होतील हे पहावे.
- विद्यार्थ्यांच्या समूह सहभागाचा सुयोग्य प्रयत्न करावा. विद्यार्थ्यांमध्ये या वयात असलेले 'मी/माझे' ऐवजी 'आपण/आपले' अशी भावनिक सुधारणा करून खिलाडू वृत्ती, 'सांघिक भावना' निर्माण करणे व ती जोपासण्याबाबत गोष्टीरूप व प्रसंगानुरूप आवश्यकता व महत्त्व यांबाबत मार्गदर्शन करावे.
- आरोग्य व शारीरिक शिक्षण विषयात प्राप्त होणाऱ्या क्षमता व कौशल्यांचा आपल्या घरात, शाळेत व समाजात वापर करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करावे.
- विविध क्रीडा प्रकारांनुसार मूलभूत कौशल्यांचा सराव व प्रशिक्षण पद्धतीची तात्त्विक माहिती पालकांना मिळविण्यासाठी प्रोत्साहित करून दैनिक सरावासाठी आग्रह करावा.
- विविध खेळ, स्पर्धा, खेळाडू यांच्या प्रोत्साहित करणाऱ्या, प्रेरणादायी मार्गदर्शक कथा सांगून विद्यार्थ्यांची आरोग्य व शारीरिक शिक्षणविषयाची आवड जोपासावी.

संदर्भ साहित्य : शिक्षकांनी अधिक माहितीसाठी आरोग्य व शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रम २०१२, शारीरिक शिक्षण हस्तपुस्तिका इयत्ता पाचवी मूल्यमापन पद्धती मार्गदर्शिका, विविध लघुखेळ, शालेय उपक्रम या बालभारतीद्वारे प्रकाशित पुस्तकांचा आधार विद्यार्थ्यांना शिकवण्यासाठी घ्यावा.

शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रमाचे ध्येय व उद्‌दिष्टे

शारीरिक शिक्षणाचे ध्येय :

विशिष्ट उद्‌दिष्टांनी निवडलेल्या शारीरिक हालचालींच्या माध्यमातून शारीरिक–मानसिक व सामाजिकदृष्ट्या निरोगी, सुदृढ, सर्जनशील व कृतिशील जीवनशैलीचा अंगीकार करणारा नागरिक तयार करणे हे शारीरिक शिक्षणाचे ध्येय आहे.

शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रमाची उद्‌दिष्टे

- मुक्त हालचालींतून आनंद मिळवून देणे.
- अनुकरणात्मक हालचालींतून क्रियाशीलता वाढवणे.
- व्यायामाची आवड निर्माण करणे व जोपासणे.
- आंतरिक ऊर्जेला योग्य दिशा देणे.
- शारीरिक सुदृढतेची जाणीव निर्माण करणे.
- मूलभूत हालचाली व योग्य शरीरस्थितीचा विकास करणे.
- स्वच्छता व आरोग्यविषयक सवयी विकसित करणे.
- आहार व त्यातील घटकांचे शास्त्रीयदृष्ट्या महत्त्व सांगणे.
- मैदान व क्रीडांगण स्वच्छतेमधून परिसर स्वच्छता व श्रमाचे मूल्य वृद्‌धिंगत करणे.
- शारीरिक हालचाली, विविध उपक्रम व खेळांमधून मनोरंजनाची संधी देणे.
- पारंपरिक खेळांची आवड निर्माण करणे.
- कारक कौशल्ये व क्रीडा कौशल्ये विकसित करणे.
- विविध उपक्रम व खेळांच्या माध्यमातून ताणतणाव दूर करणे.
- खिलाडू वृत्ती निर्माण करणे.

■■■

आरोग्य व शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रमाची क्षेत्रे

आरोग्य व शारीरिक शिक्षणविषयाची क्षेत्रे व त्याच्या क्षमता पुढीलप्रमाणे आहेत.

- **आरोग्याधिष्ठित शारीरिक सुदृढता**

  १) हृदयाचा दमदारपणा २) स्नायूंची ताकद ३) स्नायूंचा दमदारपणा

  ४) लवचिकपणा ५) शरीरधारणा

- **विविध हालचाली व योग्य शरीरस्थिती**

  १) जागेवर करावयाच्या हालचाली २) जागा बदलत करावयाच्या हालचाली

  ३) साहित्य व सहकाऱ्यांबरोबर हालचाली ४) शरीर नियोजन कौशल्ये

- **कौशल्याधिष्ठित कारक सुदृढता**

  १) वेग २) समन्वय ३) दिशाभिमुखता

  ४) शक्ती ५) तोल ६) प्रतिक्रिया काल

- **आरोग्य**

  अ) वैयक्तिक आरोग्य

  १) आहार २) शरीरावयव ३) वैयक्तिक स्वच्छता

  ४) स्वच्छतागृहाचा वापर ५) विश्रांती व झोप ६) वाईट सवयींना प्रतिबंध

  ब) मैदानावरील आरोग्य

  १) पोशाख २) मैदान स्वच्छता ३) क्रीडांगण आखणी

  ४) साहित्याचा वापर व निगा ५) व्यायाम व सुरक्षितता ६) प्रथमोपचार

- **कृतिशील जीवनशैली**

कृतिशील जीवनशैली म्हणजे दैनंदिन जीवनात कृतिशील राहणे, विविध कार्य आवडीने करणे आणि फावल्या वेळेचा सदुपयोग करून खेळ, व्यायाम अशा शारीरिक हालचाली किंवा एखादा छंद जोपासणे. मैदानावर खेळणे, पदभ्रमण, दैनंदिन सूर्यनमस्कार, व्यायाम आदी उपक्रम हे कृतिशील जीवनशैलीचा भाग आहेत.

■■■

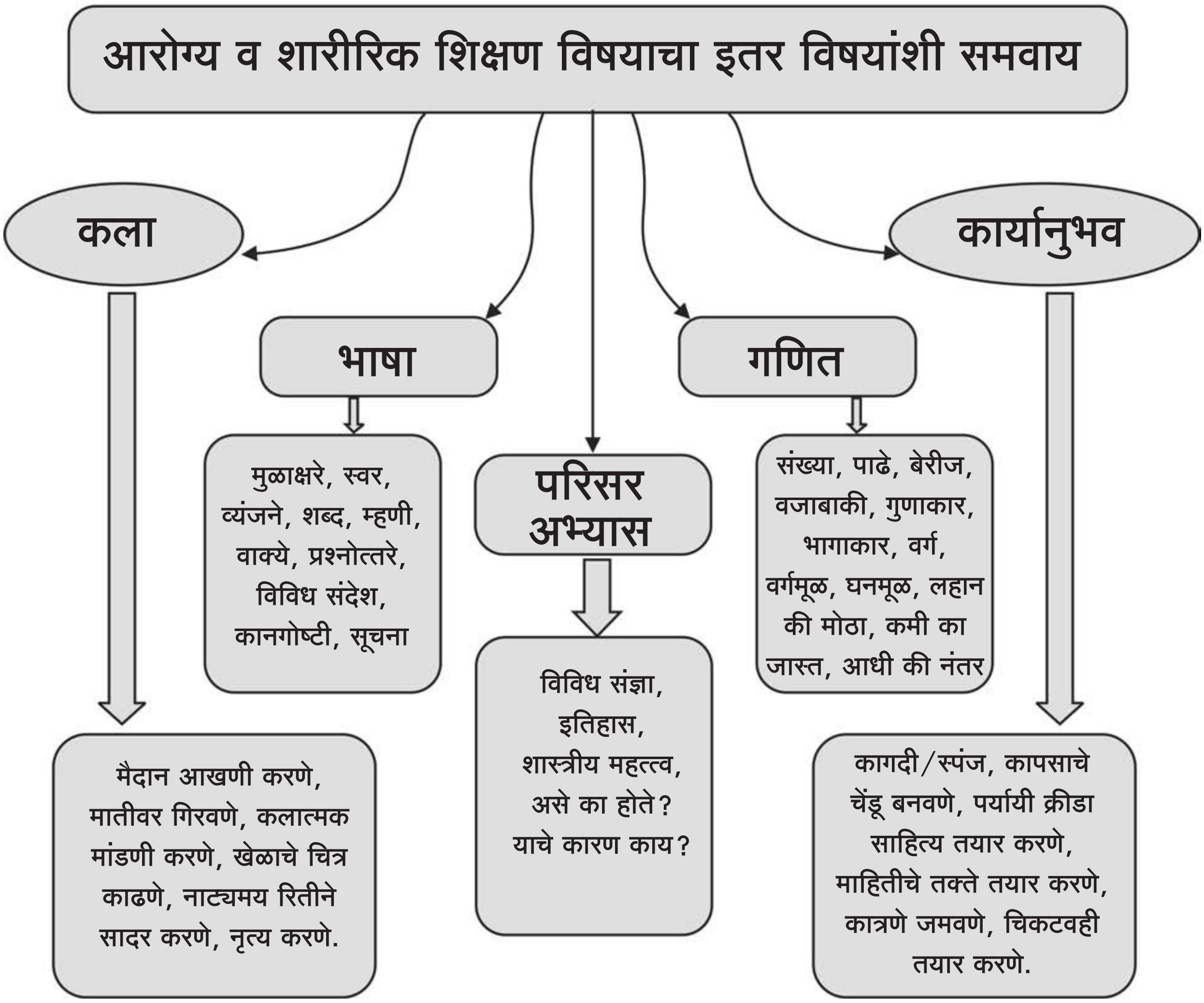

शारीरिक शिक्षण विषयाचा इतर विषयाशी समवाय :

प्राथमिक शिक्षणात नव्यानेच शिक्षण सुरू केलेल्या विद्यार्थ्यांशी आंतरक्रिया करीत असताना शिक्षकांना सर्व विषयांचा एकमेकांशी समन्वय ठेवून अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया पुढे नेण्याची कला अवगत असावी लागते. शारीरिक शिक्षणाच्या सर्वच विषयांशी समवाय करून शिक्षक विद्यार्थ्यांना आरोग्य व शारीरिक शिक्षणाच्या अध्ययन निष्पत्तीसोबतच इतरही विषयांमधील विविध घटक आणि उपघटकांचा योग्य रितीने सराव करून घेण्याचा यशस्वी प्रयत्न करू शकतात.

भाषा, गणित, परिसर अभ्यास, कला आणि कार्यानुभव या विषयांचा आरोग्य व शारीरिक शिक्षण या विषयांशी समन्वय साधून शारीरिक शिक्षणाच्या तासांमध्ये विद्यार्थ्यांना उद्दिष्टांनुसार व अध्ययन निष्पत्तीच्या अनुषंगाने उपक्रमांचे अध्ययन करायचे आहे.

भाषा, गणित, परिसर अभ्यास, कला व कार्यानुभव यांचा एकमेकांशी समन्वय साधून शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना अध्यापन केल्यास हे सर्व विषय योग्य त्या पद्धतीने उद्दिष्टानुरूप विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचतात. आवश्यक त्या अध्ययन निष्पत्ती विद्यार्थ्यांमध्ये निश्चितपणे दिसतात. त्यामुळे शिक्षकांनी आरोग्य व शारीरिक शिक्षण विषयाच्या तासिकांमध्येही आरोग्य व शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमामधील विविध उपक्रमांत विविध विषयांमधील प्राथमिक कौशल्यांचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांनी मिळविलेले ज्ञान दृढ होण्यास मदत होते.

इतर विषयांच्या तासिकांमध्येही आरोग्य व शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमामधील विविध उपक्रमांचा वापर करता येईल.

भाषा विषयाशी समवाय

भाषेमध्ये मुळाक्षरे, स्वर, व्यंजने यांचा क्रम तसेच विविध शब्द, म्हणी, वाक्ये, प्रश्नोत्तरे यांचा उपयोग विविध उपक्रमांतून करून घेता येईल. भाषेच्या साहाय्यानेच विविध संदेश, कानगोष्टी, सूचना यांचे योग्य आदान–प्रदान आरोग्य व शारीरिक शिक्षणाच्या मैदानी व वर्गखोलीतील विविध उपक्रमांत शिक्षकांना आपल्या कौशल्याने व नावीन्यपूर्ण पद्धतीने वापरण्याची संधी आहे.

गणित विषयाशी समवाय

गणित विषयाचा समवायही सहजपणे करता येतो. संख्या, पाढे, मूलभूत क्रिया जसे – बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार, वर्ग, वर्गमूळ, घनमूळ, लहान की मोठा, कमी की जास्त, अधिक–नंतर अशा पद्धतीच्या गणितीय संकल्पना रुजवण्यासाठी खेळाचा उपयोग आरोग्य व शारीरिक शिक्षण तासिका व उपक्रमांतही कल्पकतेने शिक्षकांना करता येईल.

परिसर अभ्यास विषयाशी समवाय

परिसर अभ्यास विषयांच्या विविध संज्ञा, इतिहास, शास्त्रीय महत्त्व, असे का होते?, याचे कारण काय? या बाबी आरोग्य व शारीरिक शिक्षणाच्या उपक्रमांतूनही विद्यार्थ्यांना शिकविता येतील.

कला विषयाशी समवाय

मैदान आखणी करणे, मातीवर गिरवणे, कलात्मक रितीने मांडणी करणे, चित्रे काढणे, व्यायाम प्रकारांना नाट्यमय रितीने सादर करणे, नृत्य या बाबींद्वारे कला विषयाशी समवाय साधता येईल.

कार्यानुभव विषयाशी समवाय

कागदी/स्पंज चेंडू बनवणे, कापसाचे चेंडू बनवणे, पर्यायी क्रीडा साहित्य तयार करणे, माहितीचे तक्ते तयार करणे, कात्रणे जमवणे, चिकटवही अशा प्रकारच्या बाबी कार्यानुभव विषयाशी समवाय साधतात.

■■■

पाठ्यक्रमाचे घटक व अध्ययन निष्पत्ती			
अ. क्र.	घटक/उपघटक	उपक्रम/संबोध	अध्ययन निष्पत्ती
१)	**विविध हालचाली जागेवर करायच्या हालचाली** **अंदाजे तासिका : ४**	➢ क्रमबद्ध व्यायाम, तोल साधणे, उडी मारणे, अवतरण करणे. ➢ मॅटवर विविध दिशांना वेगवेगळ्या क्रमबद्ध पद्धतीने रोल करणे. ➢ दिशा आणि वेग यांच्यात बदल करत शरीराचे वजन संक्रमित करणे. ➢ विविध साहित्यांवरून सुरक्षित अवतरण करणे बेंच, बॉक्स, हॉर्स.	सर्व क्रमबद्ध व्यायाम करतो. मॅटवर रोल करतो. दिशा व वेग बदलत शरीराचे वजन संक्रमण करतो. विविध साहित्यांवरून सुरक्षित अवतरण करतो.
	जागा बदलत करायच्या हालचाली **अंदाजे तासिका : ४**	➢ हालचाली करताना कमी–अधिक वेगात. ➢ आपल्या सहकाऱ्यांच्या किंवा साहित्याच्या साहाय्याने हालचाली करणे, ➢ हुलकावणी देणे, नागमोडी वळणे, ➢ विविध नवनवीन पद्धती शोधणे.	सहकाऱ्यांच्या सोबत हुलकावणी देत पळतो. नागमोडी धावतो. विविध नवनव्या पद्धती शोधतो व वापर करतो.
	साहित्य व सहकाऱ्यांसह करावयाच्या हालचाली **अंदाजे तासिका : ४**	➢ एक किंवा दोन हातांचा वापर करून विविध आकारांचे चेंडू पकडणे, टेनिस बॉल, व्हॉलीबॉल... ➢ साहित्याच्या आधारे एखादी वस्तू आपल्या सहकार्याकडे फटकावणे, अचूक ठिकाणी मारणे, अचूक दिशेकडे फटकावणे, ➢ कमी–अधिक वेगात एकट्याने वा सहकार्याच्या मदतीने चेंडू विविध दिशांना फेकणे, ➢ चेंडू योग्य फटकावणे, पोहोचविणे.	सहकाऱ्यांच्या सोबत व साहित्यासह हालचालींचे विविध कौशल्य संपादित करतो. साहित्याचा योग्य वापर व समन्वय साधतो.
	हालचालींचे विकसन **अंदाजे तासिका : ८**	➢ मूलभूत हालचालींवर आधारित हालचालींची एकत्रित मालिका. ➢ हालचालींचे विकसन विविध कसरतींद्वारा, ➢ सहकाऱ्यांबरोबर नवनवीन पद्धतींचा कल्पकतेने उपयोग, ➢ हालचालींचे एकत्रीकरण करून कल्पक वापर व नवनवीन मनोरंजनात्मक खेळ ➢ हालचालींची तीव्रता, हालचालींना अवरोध व गतीमध्ये बदल उदाहरणार्थ : धावताना कमी–जास्त अंतराची पावले, कमी–जास्त गतीने धावणे, धावताना–	विविध हालचालींच्या सर्व कौशल्यांचे एकत्रीकरण करून सहकाऱ्यांसमवेत सराव करतो. विविध हालचालींच्या सर्व कौशल्यांचे एकत्रीकरण करून सहकाऱ्यांसमवेत सराव करतो.

अ. क्र.	घटक/उपघटक	उपक्रम/संबोध	अध्ययन निष्पत्ती
		पायाला वजन बांधणे, वाळूमध्ये कमी अंतराची पावले टाकत धावणे, लंगडी घालताना किमान अंतर काढणे, लंगडी घालताना जास्तीत जास्त अंतर जाण्याचा प्रयत्न करणे. ➢ **हालचालींची गुणवत्ता** ➢ सहज हालचाली, गुणवत्तापूर्ण, योग्य स्थिती, विशिष्ट व योग्य कोन, आवश्यक योग्य गती. ➢ हालचालींच्या पूर्व, हालचाल करताना व हालचालीच्या नंतरची शरीरस्थिती. ➢ तोल व समन्वय हालचालींचा परिणाम. ➢ **हालचालींचा कालावधी** ➢ हालचालींचा कालावधी व आवर्तने. ➢ आवश्यकतेनुसार वाढवण्यावर भर व सराव. ➢ **मूलभूत हालचालींचे खेळांमधून विकसन** १) खजिना गोळा करणे. २) लंगडी/ढांग/सरकणे/उड्या मारणे. ३) धावणे, हालचालींच्या शर्यती. ४) चेंडू फेकणे, झेलणे, अडवणे. ५) विविध शर्यती, चेंडूसह धावणे. ६) उठणे, बसणे, गिरकी घेणे.	विविध हालचालींच्या सर्व कौशल्यांचे एकत्रीकरण करून सहकाऱ्यांसमवेत सराव करतो. विविध हालचालींच्या सर्व कौशल्यांचे एकत्रीकरण करून सहकाऱ्यांसमवेत सराव करतो.
	मज्जास्नायू शिथिलता व्यायाम अंदाजे तासिका : ४	➢ हालचाली/उपक्रमनंतर मज्जास्नायूंना शिथिल करण्यासाठी ➢ शरीरस्वस्थ व सुदृढता वाढवण्यास आवश्यक ➢ श्वास कमी करण्यासाठी हालचाल	शिथिलता व्यायाम करतो.
२)	**विविध व्यायाम सामान्य व्यायाम उत्तेजक व्यायाम अंदाजे तासिका : ४**	➢ सर्व स्नायूंना व्यायाम, सोपेकडून अवघडकडे. ➢ मैदानावर तासिकेच्या पूर्वी, पारंपरिक पद्धत. ➢ लघुखेळ शर्यती, पायऱ्या चढ-उतार करून धावणे. ➢ इतर हालचालींचे मनोरंजक एकत्रीकरण. ➢ उपक्रम मागीलपेक्षा काठिण्यपातळी वाढवून.	विविध व्यायाम प्रकारांत काठिण्यता, लवचिकपणा, ताकद, तोल, समन्वय यांचा विकास होतो. क्षमता विकसित होतात.

अ. क्र.	घटक/उपघटक	उपक्रम/संबोध	अध्ययन निष्पत्ती
		➢ सामान्य व्यायामाचे विविध प्रकार आवर्तने वाढवून व वेळ कमी करत. ➢ उपक्रमाची वेळ वाढवत, अंतर वाढवत. ➢ विविध उपक्रम सराव ➢ नाविन्यपूर्ण पद्धतींचा शोध	
	सामान्य व्यायाम **पूरक व्यायाम** **अंदाजे तासिका : ६**	➢ खेळाच्या कौशल्यांना सुधारण्यासाठी आवश्यक ➢ कौशल्यानुसार हालचालींचे व्यायाम, ➢ क्रीडा साहित्यासह, विनासाहित्य सराव, ➢ प्रतिक्षिप्त क्रिया सुधारणेवर भर, क्रीडाकौशल्य विकसन, ➢ गतिशीलता, सोप्याकडून अवघडकडे.	कौशल्यांचा सराव योग्य पद्धतीने होतो. कौशल्ये विकसित होतात.
	सामान्य व्यायाम **एबीसी ड्रील** **अंदाजे तासिका : ८**	➢ विद्यार्थ्यांचा सहभाग ➢ चपळता, तोल व समन्वय यांवर आधारित कौशल्यांचे एकत्रीकरण करून सराव ➢ **उड्यांसाठी** १. टक जंप २. जंप अँड आर्च ३. स्ट्रेट लेग शफल ४. स्ट्रेट लेग साईड शफल ५. ले अप जंप ➢ **धावण्यासाठी** १. अंकल बाऊंस २. हाय मार्च ३. डबल लेग हॉप, ४. फॉलिंग स्टार्ट ५. वाकून सुरुवात ६. चेंडू मागे धावणे इ. ➢ **फेकण्यासाठी** उभे राहून चेंडू फेकणे, कपाळाजवळून, छातीजवळून, समोर छातीजवळून, छातीवरून, डोक्यावरून, कमरेत वळून चेंडू फेकणे, दोन्ही हातांनी, एका हाताने.	सर्व क्षमतांच्या विकासाच्या दृष्टीने एकत्रित कौशल्यांचा सराव योग्य पद्धतीने करतो.
	विशेष व्यायाम **तालबद्ध व्यायाम** **अंदाजे तासिका : ८**	➢ लेजीम, एरोबिक्स व इतर शिकवलेली विविध कौशल्ये कल्पक सादरीकरण व वापर. ➢ जिम्नॅस्टिक, अॅथलेटिक्स इतर शिकवलेली विविध कौशल्ये सादरीकरण.	व्यायाम प्रकार योग्य पद्धतीने करतो, दिशाभिमुखता, वेग, चापल्य, दमदारपणा, स्नायूंची ताकद विकसित होतात.

अ. क्र.	घटक/उपघटक	उपक्रम/संबोध	अध्ययन निष्पत्ती
	तालबद्ध व्यायाम **लेझीम** **अंदाजे तासिका : ४**	➢ **लेझीम मूलभूत स्थिती** स्कंध स्थिती, आराम स्थिती, होशियार स्थिती स्कंध स्थितीतून आराम स्थिती, आराम स्थितीतून स्कंध स्थिती, स्कंध स्थितीतून होशियार स्थिती, होशियार स्थितीतून स्कंध स्थिती, आराम स्थितीतून होशियार स्थिती, होशियार स्थितीतून आराम स्थिती ➢ **लेझीममधील व्यायाम प्रकार** दोन ताल/ठोके, चार ताल/ठोके, आठ ताल/ठोके जागेवर दोन ताल, जागेवर चार ताल, जागेवर आठ ताल पायांची हालचाल करीत जागेवर दोन ताल पायांची हालचाल करीत जागेवर चार ताल पायांची हालचाल करीत जागेवर आठ ताल पाय मागेपुढे हालचाल करीत दोन ताल पाय मागेपुढे हालचाल करीत चार ताल पाय मागेपुढे हालचाल करीत आठ ताल	लेझीममधील व्यायामप्रकार योग्य पद्धतीने करतो. सामूहिक व्यायामप्रकारात सहभागी होऊन आनंद व मौज घेतो. शारीरिक हालचालींतून संगीताच्या तालावर मनोरंजनासह व्यायामप्रकार करतो. आरोग्यासह उत्साह वाढतो. कार्यक्षमता वाढते. दम, ताकद, चपळता व स्नायूंची सहनशीलता वाढते. वेग, लवचीकता, समन्वय, दमदारपणा, हालचालींची लयबद्धता आदींचा विकास होतो. नेतृत्व, आत्मविश्वास, आज्ञापालन, शिस्त, एकीची भावना हे गुण विकसित होतात.
	तालबद्ध व्यायाम **एरोबिक व्यायाम** **अंदाजे तासिका : ४**	➢ **ॲरोबिक्स** १. साईड टॅप विथ आर्म मुव्हमेंट २. क्रॉससाईड टॅप विथ आर्म मुव्हमेंट ३. ट्रँगल मार्च विथ आर्म मुव्हमेंट ४. जॉग ऑन द स्पॉट ५. नी लिफ्ट ६. कीक फॉरवर्ड ७. मार्चिंग ऑन द स्पॉट ८. मार्चिंग विथ शोल्डर रोटेशन ९. मार्चिंग विथ आर्म सर्कल १०. मार्चिंग विथ स्विफ्ट आऊट ११. मार्चिंग विथ अप अँड डाऊन १२. मार्चिंग विथ रिस्ट सर्कल १३. मार्चिंग विथ टू साइड एल्बो बेंड १४. मार्चिंग विथ टू साइड एल्बो बेंड अबोव्हहेड. ➢ **डान्सर साईज** विविध शारीरिक हालचाली संगीताच्या/गाण्याच्या तालावर ताण देणे, वाकवणे, फिरवणे,	ॲरोबिकमधील व्यायामप्रकार योग्य पद्धतीने करतो. विविध कृतींचा समन्वयातून नृत्य अभिनय करतो.

अ. क्र.	घटक/उपघटक	उपक्रम/संबोध	अध्ययन निष्पत्ती
		वळवणे, पिळणे, पुढेमागे पाय ठेवणे, पुढे, मागे, आजूबाजूला पाय फेकणे, कमरेतून, गुडघ्यांतून वाकणे अशा विविध कृतींचा समन्वयातून नृत्य अभिनय	
	विशेष व्यायाम **धाडसी व्यायाम** **अंदाजे तासिका : ४**	➢ **धाडसी कृती** दोरावर चढणे, बार किंवा कडीला लटकणे, पॅरलल बार आधार स्थिती, डबलबारवर बसणे, झोका घेणे, साईड हील जंप, जमिनीवरील कसरती, राऊंड ऑफ, कार्टव्हील, कोलांट्या उड्या, सहकाऱ्याच्या पाठीवरून उड्या, सहकार्याच्या पाठीवर बसून बॅक लिफ्ट ➢ **मनोरे** ६–८ विद्यार्थ्यांचे, मांडी, खांदे, पाठीवर उभे राहणे, तोल सांभाळणे.	धाडसी कृती योग्य पद्धतीने करतो. शिकवलेली विविध कौशल्ये कल्पक सादरीकरण व वापर धाडसी वृत्ती अंगी बाणवतो. मनोरे करतो.
	विशेष व्यायाम **सूर्यनमस्कार** **अंदाजे तासिका : ४**	➢ **सूर्यनमस्कार क्रमवार शरीरस्थिती** ➢ सूर्यनमस्कार १ ते १० अंकांपर्यंत क्रमवार कृती करून घ्यावी. कृती योग्य क्रमाने होत आहेत याकडे लक्ष द्यावे. प्रत्येक स्थितीची योग्य शरीरस्थिती, योग्य ताण, योग्य स्थितीसाठी पूर्ण प्रयत्न. ➢ हळुवार व सावकाश कृती ➢ सलग ८ ते १० सूर्यनमस्कार	सूर्यनमस्काराची १ ते १० अंकां पर्यंत क्रमवार कृती करतो. दररोज घरी अकरा सूर्यनमस्कारांची तयारी व त्यानुसार सराव करतो.
	विशेष व्यायाम **गतिरोध मालिका** **अंदाजे तासिका : ४**	➢ सातपेक्षा अधिक अडथळे ➢ वाढीव काठिण्यपातळीने गतिरोध मालिका ➢ उंची, वेळ, तीव्रता, अंतराची वाढ ➢ नवीन अडथळे शोधून तयार करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रवृत्त करणे.	धाडसी वृत्ती अंगी बाणवतो. नवनवीन गतिरोध मालिका शोधून तयार करतो.
	विशेष व्यायाम **पोषक व्यायाम** **अंदाजे तासिका : ४**	➢ **विविध प्रशिक्षण पद्धती** फर्टलेक, इंटरवल प्रशिक्षण पद्धतीची माहिती व सराव	प्रशिक्षण पद्धती समजून घेतो.

अ. क्र.	घटक/उपघटक	उपक्रम/संबोध	अध्ययन निष्पत्ती
		➢ **वॉल पुश अप्स** ➢ हातांची बोटे आकाशाकडे ठेवून ➢ हातांची बोटे जमिनीकडे ठेवून ➢ हातांची बोटे विरुद्ध दिशांना ठेवून ➢ हातांची बोटे एकमेकांकडे ठेवून ➢ शोल्डर पुश अप्स ➢ गुडघे टेकून, बॅड नी सीट अप्स, सायकलिंग कंचेस, ऑब्लिक्स, रिव्हर्स क्रंचेस, फॉरवर्ड लंजिन ➢ भिंतीच्या आधारे हाफ स्क्वॉट, हाफ स्क्वॉट	त्यानुसार सराव करतो.
३)	**कवायत संचलन** **अंदाजे तासिका : ८**	➢ कवायत ➢ तीन लाईन बन, ब्लँक फाईल, दहिना दर्शक ➢ दहिने बाजू चल, बाये बाजू चल ➢ पीछे चल, आगे चल ➢ क्रमवार सराव, चुकीची दुरुस्ती ➢ गटवार सराव पद्धती, गटवार उपक्रमांच्या स्पर्धा ➢ योग्य कवायत करणाऱ्यांना अभिनंदन व प्रोत्साहन	सर्व आज्ञांचे पालन करून योग्य प्रकारे कृती करतो. शिस्तपालन करतो.
४)	**विविध खेळ** **लघुखेळ** **अंदाजे तासिका : १२**	➢ **लघुखेळ** १) लक्ष पकड २) घरी जा ३) खारी व झुडुपे ४) चौकोन शिवाशिव ५) शर्यती • डमरू धाव • गाडी शर्यत • पायांमधून चेंडू मागे देणे. • पायांमधून चेंडू पुढे देणे. • गटाची चेंडू टप्पे शर्यत.	खेळाचा आनंद घेतो सहकार्य भावना, खिलाडू वृत्ती, विविध जीवनकौशल्यांचा अनुभव व उपयोजनांची संधी प्राप्त करतो.
	पूरक खेळ **मुख्य खेळावर** **आधारित** **अंदाजे तासिका : ८**	➢ **मुख्य खेळावर आधारित पूरक खेळ विद्यार्थ्यांच्या कल्पकतेने नवीन पूरक खेळांचा शोध व सराव.** ➢ **पूरक खेळ** : कबड्डी किक मारणे, कंबर पकडणे, कंबर पकडीतून सुटका,	

अ. क्र.	घटक/उपघटक	उपक्रम/संबोध	अध्ययन निष्पत्ती
		➢ **पूरक खेळ** : खोखो लागोपाठ खो देणे, नागमोडी धावणे, बसून स्थिर उठणे, ➢ **पूरक खेळ** : व्हॉलीबॉल पाय धरणे, चेंडू कडीमध्ये अडकवणे, भिंतीवर विशिष्ट ठिकाणी टप्पे टाकून घेणे, चेंडू हाताने मारून टप्पे भिंतीवर मारणे.	मुख्य खेळांची कौशल्य, विविध तंत्र आत्मसात करतो. नेतृत्वगुणांचा व इतर खिलाडू गुणांची वृत्ती अंगी प्राप्त करतो. विविध कौशल्य आत्मसात करतो.
	परावर्तित खेळ मुख्य खेळावर आधारित **अंदाजे तासिका : ८**	➢ **मुख्य खेळांवर आधारित परावर्तित खेळ** विद्यार्थ्यांच्या कल्पकतेने नवीन परावर्तित खेळांचा शोध व सराव. ➢ कौशल्यांचा क्षमतांचा विकास, ➢ विद्यार्थ्यांच्या कल्पकतेला संधी ➢ परावर्तित खेळ : मैदानाचे मोजमाप, खेळाचे नियम, खेळाडू संख्या, साहित्य, कौशल्याची पद्धती, कालावधी, खेळाडूंच्या जागा, पोशाख आदींमध्ये आवश्यक ते बदल करून क्रीडा कौशल्य विकास व क्षमता विकसनासाठी.	मुख्य खेळाची कौशल्य विविध तंत्र व खेळतानाच्या क्लृप्त्या आत्मसात करतो.
	मुख्य खेळ **क्रीडा कौशल्य** **अंदाजे तासिका : ३२**	➢ दोन मुख्य खेळांची निवड करून त्या खेळाची प्राथमिक माहिती, मूलभूत कौशल्य यांची माहिती द्यावी. कबड्डी, कराटे, सॉफ्टबॉल, व्हॉलीबॉल, हॅण्डबॉल, हॉकी, खोखो, फुटबॉल इत्यादी मुख्य खेळ. ➢ इयत्तानिहाय मुलांच्या क्षमतांचा विचार करून कौशल्यांचे प्रात्यक्षिक दाखवावे. योग्य सराव करून घ्यावा.	मूलभूत कौशल्य सराव करतो. उत्साहाने सहभागी होतो.
५)	**विविध स्पर्धा** **अंदाजे तासिका : ८**	➢ गटागटांच्या, वैयक्तिक, आंतरवर्गीय, ➢ आंतरकुलाच्या, उपक्रमांवर आधारित स्पर्धा, ➢ सुदृढता व्यायाम स्पर्धा, शारीरिक हालचाली, ➢ आसन, शरीरस्थितीच्या स्पर्धा, ➢ विविध खेळांच्या स्पर्धा ➢ स्पर्धा आयोजनात विद्यार्थ्यांचा सहभाग	विविध स्पर्धांमध्ये आनंदाने सहभागी होतो. शिस्त, सहकार्य, समन्वय, श्रम, नियोजन, नेतृत्व , आज्ञापालन, दूरदृष्टी

अ. क्र.	घटक/उपघटक	उपक्रम/संबोध	अध्ययन निष्पत्ती
		➢ आयोजनाची जबाबदारी, संचालन, पंच, मैदान आखणी, गुण लेखन, वेळ मोजणे, अंतर मोजणे, प्रथम, द्वितीय, तृतीय काढणे, शिस्त सांभाळणे, विविध कार्यांमध्ये सहभाग	चिकित्सक विचार, परस्पर संबंध, निर्णय क्षमता यांचा विकास होतो.
६)	**आरोग्य** **आरोग्याशी संबंधित आहार** **अंदाजे तासिका : २**	➢ समतोल आहाराची संकल्पना ➢ समतोल आहार घटक व महत्त्व ➢ कर्बोदके, स्निग्ध पदार्थ, प्रथिने, जीवनसत्त्वे, खनिजे व क्षार आणि पाणी यांबाबत माहिती देऊन त्यांच्या सेवनाचे महत्त्व व आवश्यकता सांगावी. वरील घटक कोणत्या पदार्थांतून मिळतात, यावर चर्चा घडवून आणावी.	आरोग्यासंबंधित सर्व चांगल्या सवयींची माहिती घेतो व पालन करतो. समतोल आहार समजून घेऊन सर्व पालेभाज्या, फळे खाण्याची सवय लावून घेतो.
	शरीरावयव माहिती **अंदाजे तासिका : २**	➢ शरीराच्या विविध संस्था व त्यांचे कार्य, ➢ शारीरिक विकासाबाबत माहिती	शरीरावयव व संस्थांचे कार्य जाणून घेतो.
	वैयक्तिक स्वच्छता **अंदाजे तासिका : २**	➢ स्वतःच्या शरीराच्या अवयवांची जाणीव ➢ अवयवांची स्वच्छता कपड्यांची स्वच्छता ➢ आतील कपडे व त्यांची स्वच्छता	वैयक्तिक स्वच्छतेची जाणीव निर्माण होते स्वतःची व कपड्यांची स्वच्छता ठेवतो.
	स्वच्छतागृहाच्या वापरासंबंधी चांगल्या सवयी **अंदाजे तासिका : २**	➢ स्वच्छतागृहाचे महत्व ➢ चांगल्या सवयींचे आरोग्यदायक महत्त्व	स्वच्छतागृह वापरासंबंधी चांगल्या सवयींचे पालन करतो.
	विश्रांती व झोप **अंदाजे तासिका : २**	➢ विश्रांती व झोपेची आवश्यकता ➢ झोपेची पद्धती व वेळ. ➢ सकाळी लवकर उठणे, रात्री लवकर झोपण्याचे फायदे.	लवकर उठण्याची व लवकर झोपण्याची सवय लावून घेतो.
	वाईट सवयींना प्रतिबंध **अंदाजे तासिका : ४**	➢ तंबाखू, गुटखा, सिगरेट इत्यादी सेवनांचे दुष्परिणाम ➢ मादक पदार्थ सेवनाचे शारीरिक, आर्थिक, कौटुंबिक दुष्परिणामांची चर्चा	मादक पदार्थ सेवनाचे दुष्परिणाम जाणतो.

अ. क्र.	घटक/उपघटक	उपक्रम/संबोध	अध्ययन निष्पत्ती
	योग माहिती अंदाजे तासिका : १६	➢ **विविध आसन, शरीर स्थिती योग्य रितीने करून घेणे, लवचिकपणा वाढवण्याची इच्छा निर्माण करणे, त्यासाठी सराव, घरामध्ये इतर सदस्यांसह योग करण्याचा सराव.** ➢ **आसन/शरीर स्थिती** शारीरिक स्थिती : आदर्श स्थितीचा आग्रह धरू नये. सहज जमेल तसे आसन शरीर स्थिती करून घ्यावे. हळूहळू योग्य स्थितीकडे नेण्याचा प्रयत्न करावा. शरीराची हालचाल गुरुत्वाकर्षणाच्या विरोधात होत असताना श्वास घेणे व गुरुत्वाकर्षणाच्या दिशेने शरीराची हालचाल होत असेल तेव्हा श्वास सोडणे समजवावे. आसनांची सुरुवात शरीर संचालन व व उत्तेजक शरीरक्रिया करून करावे तर शेवटी डोळे मिटून ध्यान व शवासन घ्यावे. ➢ **शारीरिक स्थिती** ➢ पादहस्तासन, अर्धपद्मासन, शलभासन, धनुरासन, योगमुद्रा, शवासन ➢ उभ्या स्थितीतील आसने, बसून आसने. पाठीवर झोपून आसने, पोटावर झोपून आसन. ➢ मागील इयत्तेमधील व विद्यार्थ्यांना येत असलेली विविध आसने करून घ्यावी. नवनवीन शारीरिक स्थिती/आसने शिकण्यास प्रोत्साहन द्यावे. ➢ पाठीचे आसने केल्यावर पोटाचे आसने घ्यावे. एका दिशेची आसने केल्यावर, एका पाय/हाताने एका दिशेला आसने केल्यावर दुसऱ्या पाय/हात किंवा दिशेला ही आसने करून घ्यावे.	आसने व प्राणायाम यांच्यामुळे होणाऱ्या फायद्यांची माहिती जाणतो. योगासने/शारीरिक स्थिती करतो.
	श्वसन प्रक्रियाची माहिती **अंदाजे तासिका : ४**	➢ श्वास घेणे, सोडणे, हळुवार घेणे सोडणे, ➢ थोडा वेळ थांबवणे – क्रियात्मक ज्ञान ➢ प्राणायाम सूर्यभेदन, शितकारी, विविध श्वसनाचे व्यायाम करून घ्यावे विविध आसने प्राणायाम यांच्यामुळे होणारे फायद्यांची माहिती द्यावी.	श्वसनप्रक्रिया जाणतो. योग्य क्रिया करण्याचा प्रयत्न करतो.

अ. क्र.	घटक/उपघटक	उपक्रम/संबोध	अध्ययन निष्पत्ती
	क्रीडांगणाचे संबंधित पोशाख **अंदाजे तासिका : २**	➢ खेळ प्रकारानुसार पोशाखांची उपयुक्तता ➢ विविध खेळांचे पोशाख रचना व पद्धती	क्रीडा प्रकारानुसार पोशाखांची उपयुक्तता जाणतो.
	मैदान स्वच्छता **मैदान आखणी** **अंदाजे तासिका : २**	➢ मैदानाची स्वच्छता ➢ मैदान आखणी साहाय्य	मैदान आखणी व स्वच्छतेस सहाय्य करतो.
	साहित्याचा वापर व निगा **अंदाजे तासिका : २**	➢ क्रीडा साहित्य – परिचय उपयोग ➢ क्रीडा साहित्य – योग्य वापर व निगा	क्रीडा साहित्याची निगा राखतो, खबरदारी घेतो.
	मैदानाची सुरक्षितता **अंदाजे तासिका : २**	➢ मैदानावर पाणी मारणे, लेव्हलिंग करणे, रोलिंग करणे. ➢ मैदानाची स्वच्छता व निगा ➢ काच, काटे, गोटे, लागणारे काड्या किंवा इतर साहित्य पदार्थ उचलून घेणे. ➢ मैदानावरील कायम साहित्याची खबरदारी व सावधानता व्यायाम व सुरक्षितता.	मैदानाची निगा व सुरक्षितता राखण्यासाठी प्रयत्न करतो. मैदानाची मोजमापे जाणतो.
	व्यायाम व सुरक्षितता **अंदाजे तासिका : २**	➢ व्यायाम फायद्यांची माहिती ➢ सुरक्षितता याची माहिती	व्यायाम व सुरक्षितता याची माहिती घेतो.
	कृतिशील जीवनशैली **अंदाजे तासिका : ८**	कृतिशील जीवनशैली म्हणजे दैनंदिन जीवनात कृतिशील राहणे, विविध कार्य आवडीने करणे आणि फावल्या वेळेचा सदुपयोग करून खेळ, व्यायाम अशा शारीरिक हालचाली किंवा एखादा छंद जोपासणे. मैदानावर खेळणे, पदभ्रमण, दैनंदिन सूर्यनमस्कार, व्यायाम आदी उपक्रम हे कृतिशील जीवनशैलीचा भाग आहेत.	कृतिशील जीवनशैली, छंद जोपासतात. जीवनात कृतिशील राहतात, विविध कार्य आवडीने करतात.

■■■

पूरक उपक्रम

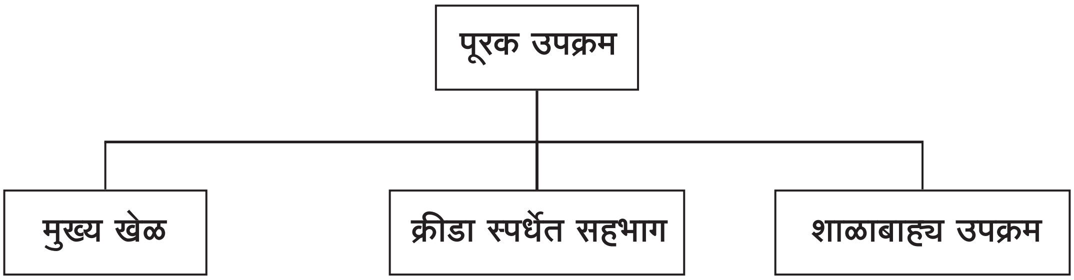

मुख्य खेळ :

पूरक उपक्रमांमध्ये मुख्य खेळातील विविध क्षमता आणि मूलभूत कौशल्य खेळण्याची पद्धती याबाबत विद्यार्थ्यांना स्वतंत्र माहिती द्यायची आहे. यातून विविध शारीरिक सुदृढता व कारक कौशल्यांचा विकास घडून येईल हा उद्देश समोर ठेवावा. कबड्डी, खो–खो, हँडबॉल, व्हॉलीबॉल, सॉफ्टबॉल, फुटबॉल, बॅडमिंटन सारख्या विविध खेळांची इयत्ता पाचवीच्या विद्यार्थ्यांना साजेशी खेळाची माहिती, मैदान व क्रीडा साहित्याची माहिती, खेळाडू व पुरस्कारांची माहिती व मूलभूत कौशल्यांची माहिती द्यावी.

मूलभूत कौशल्यांचा प्राथमिक स्तरावर हालचालींचा सराव करून घ्यावा. मुख्य खेळाचे व्हिडिओ, क्रीडा कौशल्यांचे व्हिडिओ, चित्रे दाखवून योग्य हालचाली व कौशल्य प्राप्तीचे प्रयत्न करता येतील.

क्रीडा स्पर्धेत सहभाग :

गटा–गटांच्या आंतरवर्गीय विविध हालचाली, व्यायाम, शरीरस्थिती, उपक्रम व क्रीडा कौशल्यांच्या स्पर्धा व शर्यतीत विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घ्यावे. सर्व विद्यार्थी क्रीडा स्पर्धेत सहभागी होतील व आपल्या क्षमतांचा परिचय करून देतील यासाठी दक्ष असावे. क्रीडा स्पर्धा सहभागातून त्यांची आंतरिक ऊर्जा व समूह सहभागाच्या प्रयत्नांना बळकटी प्राप्त करून द्यावी.

शाळाबाह्य उपक्रम :

विविध सहली, भ्रमंती, पदभ्रमण, गिर्यारोहण, बगीचे व क्रीडा मैदान भेटी, विविध क्षेत्रभेटी या शाळाबाह्य उपक्रमांतून विद्यार्थ्यांना कृतिशील जीवन शैलीसाठी प्रोत्साहित करावे. विविध प्रकारचे छंद जसे वृक्षारोपण, सायकल चालवणे, घरातली कामे, बागकाम आदी बाबींमध्ये फावला वेळ सत्कारणी लावण्यास सांगावे. शाळाबाह्य उपक्रमातून विविध शारीरिक क्षमता, कारक कौशल्ये तसेच सामाजिक गुण यांचा एकत्रितपणे विकास होतो याकडे लक्ष द्यावे.

■■■

विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी

ज्या विद्यार्थ्यांमध्ये काही शारीरिक अथवा मानसिक कमतरता आढळून येते त्या विद्यार्थ्यांविषयी त्यांच्या कमतरतेचा बाऊ न करता त्यांना सर्वसामान्य शिक्षण प्रवाहात सामावून घेता येते. त्यांचा आत्मविश्वास व जगण्यातील आनंद वाढवण्यासाठी त्यांना शारीरिक शिक्षणातील विविध उपक्रमांत सामावून घेता येते.

या विद्यार्थ्यांना सामावून घेताना त्यांच्या कमतरतेचा प्रकार, प्रमाण इत्यादी बाबींचा विचार करावा.

ताकद व दमदारपणा कमी असणाऱ्यांसाठी

- पायात दोष असल्यास विद्यार्थ्यांना चेंडू रिंगमधून टाकण्यासाठी अंतर व उंची कमी करून संधी.
- फटकाविण्यासाठीचे साहित्य वजनाने कमी करून किंवा लांबी व रुंदी कमी करून वापरण्यास देता येते.
- रूपांतरित खेळ नियम सोपे करून घेता येऊ शकतात.

समन्वय कमी असणाऱ्यांसाठी

- विद्यार्थ्यांना हवेतून येणाऱ्या वस्तूचे भय वाटते. त्यांना संरक्षणात्मक आयुधे लावून खेळात सहभाग घेता येतो.
- अचूकतेवर कमी भर देणाऱ्या कृतींचा समावेश. उदा. बीन बॅग उचलणे, फेकणे, वाहून नेणे इत्यादी.
- स्थिर वस्तूवर प्रयोग करून आघाताच्या क्रिया आत्मसात करण्यास शिकवता येते. उदा. भिंतीवर चेंडू मारणे.

तोल व चपळता कमी असणाऱ्यांसाठी

- तोल सांभाळायचा आहे त्याच्या आधाराची जाडी व रुंदी वाढवून/अंतर व उंची कमी करून कृती घेता येते.
- जास्तीत जास्त शरीरावयव जमिनीशी स्पर्श करतील अशा कृती करून घेता येतात.
  उदा. साईड रोल, हात व पायांवर चालणे इत्यादी.
- गुळगुळीत फरशी नसावी. मॅटवर विविध हालचाली करून घ्याव्यात.
  उदा. उड्या मारणे, रोल करणे इत्यादी.
- सहकाऱ्याचा आधार जास्तीत जास्त राहील अशा पद्धतीच्या कृतींचा समावेश करता येतो.
  उदा. जोडीदाराबरोबर करायचे विविध व्यायाम.

बोधात्मक व आकलनात्मक दोष असणाऱ्यांसाठी

- जास्तीत जास्त सोप्या पद्धतीचे प्रकार/कृतीवर भर द्यावा. क्रीडा साहित्याची ने-आण व वाटप करणे, वर्गीकरण करणे, विविध प्रकारचे चेंडू हाताळणे, कवायतीचे सोपे प्रकार करणे इत्यादी.

- अधिकाधिक सुटसुटीत सूचना देऊन सावकाश करण्यात येणाऱ्या कृतींवर भर देण्यात यावा. उदा. ठरावीक अंतर चालणे, चेंडू पास करणे, लटकणे इत्यादी.
- दैनंदिन अध्यापनात विचार करून त्यांना सामावून घेता येते, त्यांच्या कमतरतेचा विचार करून त्यांना वेगवेगळ्या जबाबदाऱ्या व कामांमध्ये सहभागी करून घेतल्यास त्यांचा आत्मविश्वास वाढेल. त्यासाठी फार वेगळा वेळ देण्याची गरज नाही.

  काही उदाहरणे : पायाच्या संदर्भात कमतरता असणाऱ्या विद्यार्थ्यास वेळाधिकारी, गुणलेखक इत्यादी बनण्याची जबाबदारी देता येते. तसेच हाताने खेळायच्या खेळात त्यांना सामावून घेता येते.
  उदा. चेंडू टाकणे, फेकणे, घेणे इत्यादी. अंध विद्यार्थ्यांना घुंगराच्या चेंडूने खेळात सामावून घेता येते.

  कमतरतेची तीव्रता, त्या विद्यार्थ्यांची मानसिकता इत्यादी बाबी लक्षात घेऊन उपक्रम घ्यावेत. इतर सामान्य विद्यार्थ्यांना अशा मुलांना सामावून घेण्यास सांगावे. त्या विद्यार्थ्यांना चिडवणे, त्रास देणे हे प्रकार होणार नाहीत याची दक्षता घ्यावी.

■■■

आरोग्य व शारीरिक शिक्षण : नियोजन

आरोग्य व शारीरिक शिक्षण विषयासाठी महिन्याला अंदाजे २० ते २४ तासिका उपलब्ध होतात तर एकूण वर्षात एकूण १८० ते २०० तासिका मिळतात. अभ्यासक्रमातील घटकांचे वार्षिक नियोजन करताना दिलेल्या सर्व घटकांना योग्य न्याय व भारांश दिला गेला आहे याकडे लक्ष द्यावे. तासिकेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या आनंददायी वातावरणात भरपूर मुक्त शारीरिक हालचाली होतील तसेच मनोरंजनातून सुदृढता, वाढ व क्षमता प्राप्त होईल असे नियोजन असावे. विविध हालचाली, उपक्रम, प्रात्यक्षिक, गटकार्य, वर्गकार्य, खेळ व शर्यती, व्यायाम यांचे नियोजन वेळ व घटकानुसार आपल्याकडील उपलब्ध मैदान, जागा, साहित्य, परिसरातील पद्धती व परंपरा यांचा विचार करून याची आखणी करावी. वार्षिक व मासिक नियोजन करताना महिन्यातील चार आठवड्यांमध्ये असलेल्या प्रत्येक तासिकेमधून कोणत्या घटकातील कोणत्या उपघटकांचा उपक्रम घेणार याचे सूक्ष्म नियोजन केल्यास त्यानुसार तासिका घेणे, साहित्य जमवणे, रेखांकन व इतर आवश्यक तयारी करणे सोपे जाते. इयत्ता पहिली ते चौथीच्या वर्गांचे नियोजन करताना समसमान घटकांचा त्या ठरावीक आठवड्यात विचार केल्यास एकाच प्रकारचे साहित्य, मैदान रेखांकन, पर्यायी साहित्य व तासिकेसाठी केलेली तयारी ही इतर ही वर्गांना/शाळेतील सर्व वर्गांना आरोग्य व शारीरिक शिक्षण तासिकेसाठी उपयोगी पडू शकते.

अभ्यासक्रमातील सर्व घटक–उपघटक तसेच क्षमता–कौशल्यांचा विचार करून आपल्या पद्धतीने सुयोग्य नियोजन करावे. अभ्यासक्रमातील सर्व घटक, उपघटक तसेच क्षमता, कौशल्यांचा विचार करून सर्व अध्ययन निष्पत्ती विद्यार्थ्यांना प्राप्त होतील असे नियोजनाचे उद्दिष्ट असावे.

वार्षिक व मासिक नियोजन नमुना				
महिना	**पहिला आठवडा**	**दुसरा आठवडा**	**तिसरा आठवडा**	**चौथा आठवडा**
जून	---------	--------	विविध मनोरंजक सांघिक खेळ कवायत संचलन	आरोग्य तपासणी वजन उंची मापन स्वयं–मूल्यमापन
जुलै	उत्तेजक व्यायाम जागेवर मूलभूत हालचाली	सूर्यनमस्कार तालबद्ध कवायत	एबीसी ड्रील्स लघु खेळ	आरोग्य आरोग्यदायी सवयी योग्य शरीरस्थिती
ऑगस्ट	जागा बदलत मूलभूत हालचाली अनुकरणात्मक चाली	क्रीडा कौशल्य खेळ १ धाडसी व्यायाम	एबीसी ड्रील्स विविध शर्यती	आरोग्य योग्य शरीरस्थिती
सप्टेंबर	सहकाऱ्यांसह मूलभूत हालचाली साहित्यासह मूलभूत हालचाली	क्रीडा कौशल्य खेळ २ ॲथलेटिक्स	एबीसी ड्रील्स पारंपरिक खेळ	आरोग्य सूर्यनमस्कार

महिना	पहिला आठवडा	दुसरा आठवडा	तिसरा आठवडा	चौथा आठवडा
ऑक्टोबर	अनुकरणात्मक चाली धाडसी व्यायाम	क्रीडा कौशल्य खेळ १ तालबद्ध व्यायाम	स्थानिक खेळ गतिरोध मालिका	आरोग्य कवायत संचलन
नोव्हेंबर	उत्तेजक हालचाली सूर्यनमस्कार	क्रीडा कौशल्य खेळ २ जिम्नॅस्टिक	पूरक खेळ परावर्तित खेळ	आरोग्य स्वयं–मूल्यमापन वजन व उंची मापन
डिसेंबर	धाडसी व्यायाम अनुकरणात्मक हालचाली	क्रीडा कौशल्य खेळ १ तालबद्ध व्यायाम	लघु खेळ सुदृढता कसोट्याकारक क्षमता कसोट्या	आरोग्य मनोरंजक कृती
जानेवारी	कवायत संचलन जागेवर हालचाली स्पर्धा	क्रीडा कौशल्य खेळ २ ॲथलेटिक्स	विविध शर्यती अनुकरणात्मक हालचाली	आरोग्य सूर्यनमस्कार
फेब्रुवारी	धाडसी व्यायाम जागा बदलत हालचाली शर्यत	क्रीडा कौशल्य खेळ १ तालबद्ध व्यायाम	पारंपरिक खेळ मानवी मनोरे	आरोग्य योग्य शरीरस्थिती
मार्च	सूर्यनमस्कार सहकाऱ्यांसह हालचाली शर्यती	क्रीडा कौशल्य खेळ २ जिम्नॅस्टिक	स्थानिक खेळ गतिरोध मालिका	आरोग्य कवायत संचलन
एप्रिल	वैयक्तिक खेळ दोघांच्या शर्यती	सांघिक खेळ कारक क्षमता कौशल्य चाचणी	गटाच्या शर्यती सुदृढता कसोटी चाचण्या	आरोग्य तपासणी स्वयं–मूल्यमापन

हा नियोजनाचा नमुना असून यानुसार आपले स्वतंत्र नियोजन करावे. शैक्षणिक वर्षातील सुट्टीच्या कालावधीतील तासिकांचे योग्य समायोजन करावे. खेळांची निवड करताना उपलब्ध साधने, मैदान व स्थानिक परंपरांचा विचार करावा. आपल्याकडील मैदान, साहित्य, परंपरा यांचा विचार करून मुख्य खेळ, लघुखेळ यांची निवड करावी. अभ्यासक्रमातील सर्व क्षमता विविध उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांपर्यंत उद्देशानुरूप पोहोचतील असे पहावे.

■■■

आरोग्य व शारीरिक शिक्षण विषयाचे मूल्यमापन

इयत्ता पाचवीच्या आरोग्य व शारीरिक शिक्षण विषयाचे मूल्यमापन करताना विद्यार्थ्यांच्या कृतींचे मूल्यमापन हे आनंददायी व ताणरहित वातावरणात करावे. कृतींचे मूल्यमापन करताना विद्यार्थ्यांची शरीरस्थिती, कृती करण्याची पद्धती, कृतीची योग्यता, अचूकता, क्रमबद्धता, कृती करतानाची शारीरिक सहजता, आत्मविश्वास, कृती करण्याची शैली या बाबींचे निरीक्षण करून योग्य गुणांकन करता येईल. मूल्यमापनासाठी उपक्रम, कृती निवडत असताना सदर उपक्रम आणि कृती योग्य रितीने शिकवून व सराव करून झाल्याचे निश्चित करावे. त्यानुसार त्या कृतींचे मूल्यमापन करण्याचे निकष ठरवून त्यानुसार मूल्यमापन करावे.

आरोग्य व शारीरिक शिक्षण विषयाचे मूल्यमापन हे आकारिक तंत्रांनी करणे अपेक्षित आहे. किमान ३ आकारिक साधन तंत्रे वापरून प्रत्येक सत्राचे शेवटी मूल्यमापन करायचे आहे. मूल्यमापन करताना उपक्रमातील सहभाग, उत्साह, विद्यार्थ्यांची कृती, त्याची अध्ययन निष्पत्ती, कृती आणि कौशल्यांचा योग्य वापर, तुलनेने वाढलेली क्षमता व कौशल्यामधील प्रगती यांचा विचार मूल्यमापन करताना करता येईल.

दैनंदिन तासिकांमधील कृती, प्रात्यक्षिके, उपक्रम, दिलेले वर्गकार्य, गृहकार्य, प्रकल्प या सर्वांचा मूल्यमापन मध्ये समावेश करता येऊ शकतो. वैयक्तिक कौशल्य, वैयक्तिक खेळ, सांघिक खेळ, हालचालीची काठिण्यपातळी, विविध शारीरिक सुदृढतेचे व कारक कौशल्याच्या घटकांचे मापन करणे अपेक्षित आहे.

आरोग्य व शारीरिक शिक्षण विषयाच्या आकारिक मूल्यमापनसाठी साधारणपणे पुढील आठ तंत्रे वापरता येतात या तंत्रांचा उपयोग करून सुयोग्य पद्धतीने विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन वस्तुनिष्ठ पद्धतीने व्हावे अशी अपेक्षा आहे. तासिकेच्या वेळी विविध हालचाली, कृती, खेळांचे अनुभव देत असताना त्याच वेळी सातत्यपूर्ण सर्वंकष पद्धतीने मूल्यमापन प्रक्रिया राबवायची आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची सर्वोत्कृष्ट गुणांकनाची नोंद करता येऊ शकते.

आकारिक मूल्यमापनाची तंत्रे

१) दैनंदिन निरीक्षण	२) तोंडी काम	३) प्रात्यक्षिक
४) उपक्रम किंवा कृती	५) प्रकल्प	६) चाचणी कसोटी
७) स्वाध्याय	८) गटकार्य	९) वर्गकार्य

१०) इतर (स्वमूल्यमापन, प्रश्नावली, पदनिश्चयन श्रेणी, कृती मूल्यमापन, समाजमिती तंत्र)

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे यांनी सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन शिक्षक मार्गदर्शक हस्तपुस्तिका २०१२ तयार केलेली आहे. मूल्यमापन संदर्भात या पुस्तिकेचा संदर्भ शिक्षकांनी घ्यावा.

■■■

अधिक माहिती व आवश्यक संदर्भासाठी

अधिक माहिती व आवश्यक संदर्भासाठी खालील शासकीय प्रकाशने वाचावीत. त्याचप्रमाणे विविध संस्थांद्‌वारे आरोग्य व शारीरिक शिक्षण विषयीची माहिती देणारी नियतकालिके वाचणे फायद्याचे ठरते.

- ‘शारीरिक शिक्षण हस्तपुस्तिका’ इयत्ता पाचवी, बालभारती, पुणे.
- ‘लघु खेळ’, बालभारती, पुणे.
- ‘शालेय उपक्रम’, बालभारती, पुणे.
- ‘आरोग्य व शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रम २०१२’, विद्या परिषद, पुणे.
- इंटरनेटवर उपलब्ध माहिती स्रोत.

इंटरनेटवर विषयाची माहिती देणारी विविध संकेतस्थळे उपलब्ध आहेत. आपल्याला हव्या असलेल्या माहितीबाबत शोध घेतल्यावर आपल्याला PPT, PDF, व्हिडिओ, फोटो, चित्रे, रेखांकने या स्वरूपात माहिती उपलब्ध होते. त्याचा वापर करून आपण आपली आरोग्य व शारीरिक शिक्षणविषयाची तासिका अधिक प्रभावी करू शकतो.

उदाहरणादाखल काही संकेतस्थळे व व्हिडिओ चॅनल दिले आहेत.

- यू-ट्यूब
  1) https://www.youtube.com/user/Nasirgavandi077
  2) https://youtu.be/oc4QS2USKmk
  3) https://youtu.be/skSbg1IGup8
  4) https://youtu.be/dQ_PK7Z-vv4
- विकासपिडिया
  https://mr.vikaspedia.in/education/kids-zone/916947933

■■■

शिक्षक मार्गदर्शिका - पूरक साहित्य : २०२०

विषय – कार्यानुभव

संवाद शिक्षक मित्रांशी

NCF 2005, SCF 2010, महाराष्ट्र राज्य प्राथमिक शिक्षण पुनर्रचित अभ्यासक्रम आराखडा २०१२ यानुसार तयार झालेला अभ्यासक्रम संपूर्ण महाराष्ट्रभर राबवला जात आहे. आधुनिक जगाची गरज, प्रगत तंत्रज्ञानाचा जगभर वापर, संपूर्ण जग जवळ आलेले आहे, या सर्व बाबींमुळे आपल्या विद्यार्थ्यांना एका विशिष्ट उंचीचे शिक्षण मिळावे, कृतिशीलता, इतर विषयांशी समवाय सांगणारा, अभिव्यक्तीसाठी संधी देणारा, सखोल विचार करण्यावर भर असलेला, सहज–सुलभ उपलब्ध होणारा, प्रवाही, गुणवत्तापूर्ण, समतेवर आधारित, विद्यार्थी अनेक पर्याय देऊ शकतील अशी क्षमता निर्माण करणारी ही मार्गदर्शिका तयार केली आहे. या अंतर्गत कार्यानुभव या विषयातील घटकाची निवड, अध्ययन–अध्यापन, मूल्यमापन या सर्व प्रक्रियेमध्ये आपल्या सर्वांना खारीची छोटी मदत व्हावी म्हणून हा प्रपंच आहे.

खेळू, करू, शिकू या विषयाची इयत्ता तिसरीपर्यंत बालभारतीची तीन पुस्तके प्रकाशित झालेली आहेत. इयत्ता पहिली ते आठवीपर्यंतच्या कार्यानुभव शिक्षक हस्तपुस्तिका आपल्या वापरासाठी उपलब्ध आहेत. या सर्वांचा सेतू निर्माण करण्यासाठी आम्ही आपल्या सर्वांना मैत्रीपूर्ण मदत करीत आहोत. आंतरराष्ट्रीय शालेय स्तरावर अध्ययन अध्यापनासाठी खेळू (आरोग्य व शारीरिक शिक्षण), करू, (कार्यानुभव), शिकू (कला शिक्षण) असे तीन स्वतंत्र विषय आहेत. या तीनही विषयांचे अध्ययन–अध्यापन आपल्याला शासनाने निर्धारित केलेल्या तासिकांमध्ये स्वतंत्रपणे करायचे आहेत. सदर मार्गदर्शिकेमध्ये त्यासाठी तिन्ही विषयांचे स्वतंत्र घटक, अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे, अध्ययन निष्पत्ती, अध्ययन अनुभव, कृतिक्रम, माहिती मिळवण्याचे संदर्भस्रोत, घटक पूर्ण करण्यासाठीचे आणखी सोपे पर्याय, घटकांचा इतर विषयांशी समवाय कसा साधायचा आणि मूल्यमापन कसे करायचे यांचे निर्देश दिलेले आहेत.

कार्यानुभव या विषयाचे अनिवार्य उपक्रम ४० टक्के भारांश आणि ऐच्छिक उपक्रम ६० टक्के भारांश असे दोन भाग केले आहेत. त्या पद्धतीने वर्षभर घटकांची निवड व कार्यवाही ही आपण विद्यार्थ्यांच्या परिसरातील भौगोलिक परिस्थिती, साहित्य, साधनांची उपलब्धता यानुसार करणार आहोत. अनेक नमुना उपक्रम सुचवलेले आहेत तरीही आपल्याला विविध उपक्रम अभ्यासक्रमाच्या उद्दिष्टांनुसार आणि आराखड्यानुसार विद्यार्थ्यांना आनंद मिळवून देणे हे आपले अंतिम ध्येय आहे.

इयत्ता पाचवीच्या विद्यार्थ्यांसाठी उपक्रमातील घटकांची काठिण्यपातळी वाढवलेली आहे. घटक, अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे, अध्ययन अनुभव, मूल्यमापन यांच्यात समवाय राखणे अपेक्षित आहे. विद्यार्थ्यांना शिक्षकांबरोबरच पालकांचे, परिसरातील स्थानिक कारागिरांचे मार्गदर्शन घेऊन आणखी आनंद मिळवता

आला पाहिजे. समाजोपयोगिता हा अभ्यासक्रमाचा आत्मा असून कार्यजगताचा अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या करियरच्या वाटा शोधण्यासाठी आणि वैयक्तिक आरोग्य जपण्यासाठी अभ्यासक्रम साहाय्यभूत ठरणार आहे. आयोजित केलेल्या उपक्रमांतून विद्यार्थ्यांना अभिव्यक्त व्हायला पुरेपूर स्वातंत्र्य द्यायला हवे त्याचबरोबर कृतीच्या संस्कारातून त्यांच्या मन, मस्तिष्क व हातांच्या बोटांना कौशल्यपूर्ण काम मिळायला हवे.

आंतरराष्ट्रीय अभ्यासक्रमांच्या शाळांमध्ये कार्यानुभव हा विषय विद्यार्थ्यांपर्यंत नेताना सर्वप्रथम आपल्याला अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे पहावी लागतील. आराखडा व त्यानुसार नियोजन काळजीपूर्वक पहायला हवे. लवचिकपणा या धोरणामुळे घटकांची निवड करण्याचे आपल्याला विद्यार्थ्यांचा परिसर, उपलब्ध साधनसुविधा यानुसार स्वातंत्र्य आहे. घटक पूर्ण करताना सर्व विद्यार्थ्यांना त्यांच्या स्वतःच्या क्षमतेनुसार, स्वतंत्रपणे अथवा सांघिक रितीने काम करता यावे, आनंद मिळावा, जीवनासाठी उपयुक्त कार्यकौशल्ये मिळावी असा प्रयत्न आपण सर्व मिळून करणार आहोत. त्यासाठी अनेक लिंक्स (व्हिडिओ, ऑडिओ) चित्र, विविध प्रकाशनांचे चित्रसंग्रह मिळण्याचे सूचक उपलब्ध करून देत आहोत. घटक आणखी कल्पकतेने विद्यार्थ्यांपर्यंत कसा नेता येईल असेही सूचक देत आहोत.

या शिक्षक हस्तपुस्तिकेमध्ये कार्यानुभव विषयाची उद्दिष्टे, क्षेत्र, सर्व उपक्रम, कृतिक्रम, सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन (आकारिक) या प्रणालीवर आधारित मूल्यमापनाचे निर्देश यांचा समावेश केलेला आहे. विद्यार्थ्यांच्या आवडीला, त्यांच्या स्वतंत्र कृतीला, विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण कृतींना भरपूर वाव आहे. आधुनिक माध्यमांच्या वापराबरोबरच विद्यार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्य रुजवावीत यासाठीचे विशेष उपक्रम दिलेले आहेत. खूप सफाईदारपणा अपेक्षित नाही पण निर्मितीचा आनंद मिळावा म्हणून त्यांना भावतील, झेपतील, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर त्यांची तुलना होऊ शकेल असे उपक्रम घ्यावेत. विद्यार्थ्यांच्या अभिव्यक्तीला भरपूर वाव द्यावा भाषा, गणित, परिसर अभ्यास, कला, आरोग्य व शारीरिक शिक्षण या विषयांशी समवाय साधण्यासाठीच्या बाबीही दिलेल्या आहेत.

कार्यानुभव (करू) अभ्यासक्रम आंतरराष्ट्रीय शाळांच्या स्तरावर यशस्वीपणे राबवण्यासाठी आपल्या सर्वांना मनःपूर्वक शुभेच्छा!

■■■

कार्यानुभव विषयाची ठळक उद्दिष्टे

१) **श्रमप्रतिष्ठा :** श्रम आणि कौशल्ये यांवर आधारित कामे करणे, तसेच श्रमजीवी लोकांबद्दल आदराची भावना ठेवून त्यांचा सन्मान करणे.

२) **उद्योजकतेचे शिक्षण :** विद्यार्थ्यांमध्ये उद्योजकतेविषयी असलेल्या सुप्त गुणांचा विकास करणे, तसेच उपजत असलेल्या गुणांना वाव देऊन उद्योजकतेविषयीचे आवश्यक ज्ञान देणे.

३) **जीवन क्षमता विकसित करणारी कौशल्ये :** विद्यार्थ्यांच्या गरजा व समस्या यांच्याशी निगडित उपक्रमांद्वारे निरोगी व आनंदमय जीवन जगण्यासाठी कौशल्ये विकसित करण्यास मदत करणे.

४) **समाजोपयोगिता व कार्यजगत :** कार्यानुभवातील उपक्रमांतून समाजातील उद्योगमूलक कार्याची ओळख करून घेण्याची संधी प्राप्त करून देणे आणि समाज विकसनासाठी त्यांचा उपयोग करण्याची क्षमता निर्माण करणे.

५) **कार्यातील स्व–भूमिकेची समज :** विविध उपक्रमांतील कार्य निश्चितीनंतर, त्या कार्यातील स्व–भूमिका समजावून घेऊन त्यातील कार्यकारणभाव, शास्त्रीय तत्त्वे व क्रमवारीत यांची माहिती घेणे.

६) **अर्थोत्पादन क्षमता :** उत्पादक उपक्रमाचा सराव करीत असताना, विद्यार्थ्यांमध्ये उत्पादनास आवश्यक अशी प्राथमिक कौशल्ये निर्माण करणे व शक्य तेथे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष स्वरूपात मर्यादित अर्थोत्पादन करण्याची क्षमता निर्माण करणे.

७) **कार्यकौशल्य विकास :** उत्पादक कार्यातील सुबकता, अचूकता, आकर्षकता, गती, निर्मिती, प्रदर्शन व विक्री यांबाबतची कौशल्ये विकसित करणे.

८) **कार्यसंस्कृतीचे जतन व संवर्धन :** परिसरातील विविध कार्यांची ओळख करून घेणे, सामाजिक रूढी, परंपरा आणि प्रथा यांच्यामागील कार्याची ओळख करून घेणे, कार्यकारणभाव जाणून त्यांचे जतन व संवर्धन करण्यास मदत करणे.

९) **अनिवार्य उपक्रम :** सर्व शाळांमध्ये उपक्रमांच्या बाबतीत एकसूत्रीपणा आणण्यासाठी व विद्यार्थ्यांमध्ये समाजोपयोगी कार्याची वृत्ती जोपासण्यासाठी अनिवार्य उपक्रमांची योजना करणे.

१०) **कार्यानुभवातून पर्यावरणाची जाणीव :** अनिवार्य उपक्रमांतून तसेच उत्पादक उपक्रमांतून पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन यांची जाणीव निर्माण करणे.

■■■

कार्यानुभव उपक्रमांचे स्वरूप व आराखडा

कार्यानुभव विषयाचे स्वरूप व भारांश

इयत्ता : पहिली ते आठवी

अनिवार्य उपक्रम (४०%)

गरजाधिष्ठित उपक्रम (२०%)	अभिरुचिपूरक उपक्रम (१०%)	कौशल्याधिष्ठित उपक्रम (१०%)

ऐच्छिक उपक्रम (६०%)

उत्पादक क्षेत्रे (६०%)	तंत्रज्ञान क्षेत्रे (६०%)	इतर क्षेत्रे (६०%)

ऐच्छिक उपक्रम

(अ) उत्पादक क्षेत्रे : क्षेत्र : अन्न
क्षेत्र : वस्त्र
क्षेत्र : निवारा

(ब) तंत्रज्ञान क्षेत्रे : माहिती तंत्रज्ञान

(क) इतर क्षेत्रे : शेतीपूरक व्यवसाय (पशू–पक्षी संवर्धन)

स्थानिक परिस्थिती आणि उपलब्ध साधन–सुविधा लक्षात घेऊन उपक्रमांची निवड इतर क्षेत्रांमध्ये करता येईल. त्यासाठी नवीन उपक्रमांचा अभ्यासक्रम करून राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे यांची मान्यता घ्यावी.

अनिवार्य उपक्रम (४०%)

गरजाधिष्ठित उपक्रम	अभिरुचिपूरक उपक्रम	कौशल्याधिष्ठित उपक्रम
१. संस्कृती आणि कार्यजगताची ओळख २. जलसाक्षरता ३. आपत्ती व्यवस्थापन यांतील प्रत्येक उपक्रमाचा स्वतंत्र अभ्यासक्रम दिलेला आहे. तो संपूर्ण अभ्यासक्रम वर्षभरात पूर्ण करून घ्यावा.	(इयत्तावार दिलेल्या अभिरुचिपूरक उपक्रमांपैकी वर्षभरात किमान दोन उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या आवडीनुसार करून घ्यावेत.	(इयत्तावार दिलेल्या कौशल्याधिष्ठित उपक्रमांपैकी वर्षभरात किमान दोन उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या आवडीनुसार करून घ्यावेत.

ऐच्छिक उपक्रम
(इयत्ता : पहिली ते पाचवी)

या उपक्रमांतर्गत दिलेल्या तीन क्षेत्रांची निवड करावी. ही निवड उपलब्ध साधन–सुविधा व विद्यार्थ्यांची आवड व गरज लक्षात घेऊन करावी.

उत्पादक क्षेत्रांची निवड केल्यास अन्न, वस्त्र, निवारा या उपक्षेत्रांतून दिलेल्या प्रत्येकी एका उपक्रमाची निवड करणे अनिवार्य आहे, म्हणजे उत्पादक क्षेत्रात वर्षभरात एकूण तीन उपक्रम पूर्ण करून घ्यायचे आहेत.

पाठ्यक्रमातील अनिवार्य उपक्रम

विषय : कार्यानुभव (करू) : अनिवार्य उपक्रम

उपक्रम – गरजाधिष्ठित उपक्रम (संस्कृती आणि कार्यजगताची ओळख) **अंदाजे तासिका :** २

घटक/उपघटक : कचरा, कचऱ्याचे प्रकार, वर्गीकरण, दुष्परिणाम आणि व्यवस्थापन यांची माहिती देणे.

उद्दिष्टे (कार्यानुभव अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	इतर विषयांचा समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	घटकांवर आधारित सूचक कृती/सेतू परिसरीय/ सर्वांगीण सहभाग/ पूरक कृती
१. अनिवार्य उपक्रम. २. कार्यानुभवातून पर्यावरणाची जाणीव. ३. श्रमप्रतिष्ठा.	१. कचरा ही मोठी समस्या आहे हे जाणतो. २. कचऱ्याचे प्रकार सांगतो . ३. कचऱ्याचे वर्गीकरण करण्याची पद्धती सांगतो. ४. कचऱ्याचे दुष्परिणाम आणि आपले आरोग्य यांचा सहसंबंध जाणतो. ५. कचरा व्यवस्थापनाच्या पद्धती सांगतो. ६. कचऱ्याचे पुनर्वापर तंत्र जाणतो.	१. वाढता कचरा ही गंभीर समस्या आहे हे सांगावे. २. कचरा म्हणजे काय? कचऱ्याचे प्रकार, (घरगुती कचर , वैद्यकीय कचरा, औद्योगिक कचरा , सार्वजनिक कचरा) स्पष्ट करावे. ३. कचऱ्याचे वर्गीकरण (ओला, सुका कचरा, विघटनात्मक कचरा, अविघटनात्मक कचरा) यांची माहिती व्हिडिओ अथवा चित्राद्वारे स्पष्ट करावी.	**भाषा :** कचऱ्याचे दुष्परिणाम व व्यवस्थापन यांविषयी चर्चा, संवाद , स्वभाषेतील अभिव्यक्ती. **परिसर अभ्यास :** खतनिर्मिती प्रक्रिया यांविषयी माहिती, वैज्ञानिक तत्त्व . **कला शिक्षण :** वस्तूंचा पुनर्वापर, आकर्षकता, सजावट, रंगसंगती.	**Online Books :** http://cart.ebalbharati.in/BalBooks/ebook.aspx दीक्षा ॲप DIKSbHA Mobile App https://play.google.com/store/apps/details?id=in.gov.diksha.app **कार्यानुभव :** शिक्षक हस्तपुस्तिका, इयत्ता पाचवी • स्वच्छता अभियान याविषयीचे व्हिडिओ.	१. कचऱ्याचे ओला आणि सुका कचरा असे प्रत्यक्ष वर्गीकरण करून घेता येईल. २. विघटनात्मक कचऱ्यापासून खतनिर्मिती करता येईल. ३. गोबरगॅस, गांडूळ खत निर्मिती प्रकल्प या ठिकाणी क्षेत्रभेट आयोजित करता येईल. ४. विघटनात्मक सुक्या कचऱ्यापासून विविध कलाकृती.

उद्दिष्टे (कार्यानुभव अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	इतर विषयांचा समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	घटकांवर आधारित सूचक कृती/सेतू परिसरीय/ सर्वांगीण सहभाग/ पूरक कृती
	७. घरी कचऱ्याचे व्यवस्थापन करतो. ८. शाळेतील कचरा व्यवस्थापन उपक्रमात सहभागी होतो.	४. कचऱ्याचे दुष्परिणाम व्हिडिओद्वारे स्पष्ट करावेत. ५. विद्यार्थ्यांना कचऱ्याचे दुष्परिणाम याविषयी अभिव्यक्त होण्याची संधी द्यावी. ६. कचरा व्यवस्थापनाच्या पद्धती, पुनर्वापर, इतरांना वस्तू देऊन देवाणघेवाण यांविषयी माहिती द्यावी. ७. कचऱ्याचे व्यवस्थापनाचे फायदे विद्यार्थ्यांकडून ऐकावेत.		• रंगीत छायाचित्र व कात्रणांचा संग्रह. https://youtu.be/KCDhLyREQIU https://youtu.be/Ov2GMu I5GVY	५. जुन्या वर्तमानपत्रां–पासून विविध कलाकृती तयार करता येतील. ६. कचरा व्यवस्थापना–विषयी संवाद, नाट्य तयार करता येईल. नाट्य वर्गासमोर सादर करता येईल. ७. स्वच्छतादूतांचा सन्मान आणि त्यांचे मनोगत विद्यार्थ्यांना ऐकविता येईल. ८. देशोदेशीच्या कचराव्यवस्थापन पद्धतींचे व्हिडिओ विद्यार्थ्यांना दाखवता येतील.

विषय : कार्यानुभव (करू)

उपक्रम : अभिरुचिपूरक उपक्रम

अंदाजे तासिका : २

घटक/उपघटक : मातीपासून विविध प्रतिकृती तयार करणे. किल्ला (Fort)

उद्दिष्टे (कार्यानुभव अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	इतर विषयांचा समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	घटकांवर आधारित सूचक कृती/सेतू परिसरीय/ सर्वांगीण सहभाग/ पूरक कृती
१. कार्यानुभवातून पर्यावरणाची जाणीव. २. कार्यातील 'स्व' ची जाणीव. ३. कार्य– कौशल्यांचा विकास.	१. मातीपासून विविध प्रतिकृती तयार करतो. २. परिसरातील उपलब्ध साहित्या–पासून आधुनिकतेशी सांगड घालून अभिरुचिनुसार साहित्य तयार करतो. ३. कार्यातील स्वत:चे महत्व जाणतो. ४. सांघिक कृतीमध्ये सहभागी होतो आणि आनंद मिळवतो. ५. माती आणि विविध माध्यमे जबाबदारीने हाताळतो.	१. विविध किल्ल्यांची चित्रे/Video दाखवावा. निरीक्षणाअंती चर्चा घडवून आणावी. २. Video Clip च्या आधारे बुरूज, प्रवेशद्वार, दालने, तटबंदी यांची ओळख करून द्यावी. ३. विद्यार्थ्यांसमोर किल्ल्यांचे चित्र ठेवावे व प्रतिकृती तयार करण्यासाठी आराखडा समजावून सांगावा. कामांची विभागणी करावी. (Decision Making)	**परिसर अभ्यास :** मातीचे प्रकार, मातीपासून प्रतिकृती, किल्ल्यांचा इतिहास. **गणित :** प्रमाणबद्धता पुठ्ठ्याला अर्धवर्तुळाकार आकार, आयत, उंची, खोली, जाडी, हिशेब. **कला :** किल्ल्यांचे चित्र काढणे व रंगकाम, भौमितिक आकारांचे रेखाटन, सजावट, आकर्षकपणा, मांडणी.	**Online Books** http://cart.ebalbharati.in/BalBooks/ebook.aspx **दीक्षा ॲप** DIKSHA Mobile App https://play.google.com/store/apps/details?id=in.gov.diksha.app **कार्यानुभव :** शिक्षक हस्तपुस्तिका पाठ्यपुस्तक इयत्ता पाचवी. https://youtu.be/fFJJPXod JG0	१. तंत्रज्ञानाचा (IT) वापर करून पेंट प्रोग्राममध्ये किल्ल्यांचे चित्र काढता येईल. २. कार्डशीट/पुठ्ठ्यांचा वापर करून विविध किल्ल्यांच्या प्रतिकृती बनवता येतील. ३. मातीपासून भातुकलीची खेळणी किंवा निरनिराळे प्राणी तयार करता येतील.

उद्दिष्टे (कार्यानुभव अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	इतर विषयांचा समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	घटकांवर आधारित सूचक कृती/सेतू परिसरीय/ सर्वांगीण सहभाग/ पूरक कृती
		४. स्वत:च्या आवडी–नुसार मातीचा किल्ला तयार करून घ्यावा. योग्यवेळी मार्गदर्शन व मदत करावी. ५. विद्यार्थ्यांच्या सांघिक कृती दरम्यान नियोजन, स्वच्छता, आकर्षकता, रंगसंगती समाजोपयोगिता या बाबींकडे विशेष लक्ष द्यावे. (Interpersonal Relations)		https://youtu.be/J6el2 uq1-2w https://youtu.be/ gVsfqVk GIeY https://youtu. be/ WBgXfH0Hvdc	४. मातीचे प्रकार व उपयोग सांगता येतील. ५. मी किल्ला बोलतोय याविषयी माहिती सादरीकरण करण्याची संधी गटागटांत देता येईल. ६. तयार केलेला किल्ला परदेशातील विद्यार्थ्यांना पाहता येईल अशी व्यवस्था करावी. ७. परिसरातील नामवंत कलाकारांना बोलावून विद्यार्थ्यांचे कौतुक करावे.

विषय : कार्यानुभव (करू)

उपक्रम : कौशल्याधिष्ठित

अंदाजे तासिका : २

घटक/उपघटक : वाळलेले गवत, पाने, फुले वापरुन भेटकार्ड तयार करणे. West Materials Greeting Card

उद्दिष्टे (कार्यानुभव अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	इतर विषयांचा समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	घटकांवर आधारित सूचक कृती/सेतू परिसरीय/ सर्वांगीण सहभाग/ पूरक कृती
१. कार्यानुभवातून पर्यावरणाची जाणीव. २. कार्य कौशल्यांचा विकास. ३. अर्थोत्पादन क्षमता.	१. वाळलेले गवत, पाने, फुले वापरून भेटकार्ड तयार करतो. २. गरजा आणि समस्या यांच्याशी निगडित कौशल्यपूर्ण समाजोपयोगी साहित्य निर्माण करतो. ३. निरुपयोगी वस्तूंचा पुनर्वापर करून सौंदर्याकृतीची निर्मिती करतो. ४. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या काळात भेटकार्डाचे महत्त्व जाणून घेतो.	१. विविध रंगीत पाने, फुले, गवत, काड्यांपासून तयार केलेले भेटकार्डांचे नमुने दाखवावेत. २. व्हिडिओ आणि चित्र– संग्रहाचा वापर करावा. ३. वाळलेले गवत, पाने, फुले एका जाड पुस्तकात मध्यभागी/ वर्तमानपत्रात ठेवून सुकवण्याची पद्धत सांगावी. ४. विद्यार्थ्यांच्या आवडीनुसार भेटकार्ड तयार करून घ्यावे. (Self Awareness)	**परिसर अभ्यास :** पानांवर रंगाने चित्र, पाने सुकविण्याची पद्धत, पर्यावरणातील वस्तूंचा वापर, वस्तूंचे स्रोत, निसर्गातील उपलब्ध साधने **भाषा :** प्रदर्शनाची माहिती, संवाद, स्वभाषेत वर्णन, जाहिरात (ICT) video च्या माध्यमांतून भेटकार्ड सोशल मीडियावरील भेटकार्ड.	**Online Books** http://cart.ebalbharati.in/BalBooks/ebook.aspx **दीक्षा ॲप** DIKSHA Mobile App https://play.google.com/store/apps/details?id=in.gov.diksha.app **कार्यानुभव :** शिक्षक हस्तपुस्तिका पाठ्यपुस्तक इ. पाचवी https://youtu.be/pf0rtu5ZWJ8 https://youtu.be/h2GCTfySJtA	१. वाळलेले गवत, पाने, फुले वापरून शोभिवंत वस्तू तयार करता येतील. उदा. रांगोळी, भिंतीवरील सुशोभन. २. तंत्रज्ञानाचा (IT) वापर करून Paint प्रोग्रॅममध्ये भेटकार्ड तयार करता येतील. ३. निसर्गातील वाळलेल्या वनस्पतींचा वापर करून कलात्मक वस्तू स्वनिर्मितीतून आनंद मिळवण्यास प्रोत्साहन देता येईल.

उद्दिष्टे (कार्यानुभव अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	इतर विषयांचा समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	घटकांवर आधारित सूचक कृती/सेतू परिसरीय/ सर्वांगीण सहभाग/ पूरक कृती
		५. सर्व विद्यार्थ्यांचा सहभाग घेऊन वाळलेले गवत, पाने, फुले वापरून भेटकार्ड तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक करून घ्यावे. ६. वर्गात भेटकार्डांचे प्रदर्शन भरवून विक्री व्यवस्था व मूल्यांचा सहसंबंध समजावून सांगावा. (Interpersonal Relations)	**गणित :** प्रमाणबद्धता, क्रमबद्धता, आकार, मूल्य, किंमत, परिमाण **कला :** पानांवर रंगकाम, पोत, अक्षर लेखन, मांडणी, रंगचित्रण, आकर्षकता.		४. वाळलेल्या वनस्पतींच्या पानांवर रंगकाम करून चित्र काढता येईल. ५. वाळलेल्या पानांपासून द्रोण व पत्रावळी तयार करता येतील. ६. सुकलेल्या पानांची टोपी तयार करता येईल. ७. विविध वनस्पतींच्या पानांची ओळख करून देऊन उपयोग सांगता येईल. ८. इंटरनॅशनल Friends Club शी संपर्क करण्यासाठी भेटकार्डांचा उपयोग करता येईल.

विषय : कार्यानुभव (करू)

उपक्रम : उत्पादक क्षेत्रे (अन्न) **अंदाजे तासिका :** २

घटक/उपघटक : खाद्यपदार्थ निर्मिती – दही, अथवा ताक, लस्सी तयार करणे.

उद्दिष्टे (कार्यानुभव अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	**अध्ययन निष्पत्ती**	**अध्ययन अनुभव**	**इतर विषयांचा समवाय**	**संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने**	**घटकांवर आधारित सूचक कृती/सेतू परिसरीय/ सर्वांगीण सहभाग/ पूरक कृती**
१. कार्यातील स्वभूमिकेची जाण. २. समाजोपयोगिता व उद्योजकतेचे समन्वेषण.	१. दुधाचे उपयोग सांगतो. २. दुधापासून दही, ताक वा अन्य उपपदार्थ तयार होण्याची वैज्ञानिक प्रक्रिया सांगतो. ३. दह्यापासून लस्सी तयार करण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होतो. ४. लस्सी आणखी चविष्ट होण्यासाठीचे पर्याय सांगतो. ५. पालकांच्या मदतीने घरी दूध, दही, ताक यापासून पदार्थ तयार करण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होतो.	१. दुधाचे उपयोग याविषयी विद्यार्थ्यांना माहिती विचारावी. २. दुधापासून दही आणि ताक तयार होण्याची प्रक्रिया विचारावी आणि विषद करावी. ३. सांघिकपणे दह्यापासून क्रमाक्रमाने लस्सी तयार करून घ्यावी. ४. घरी पालकांच्या मदतीने दही वा ताक यापासून लस्सी वा अन्य पदार्थ तयार करण्यास सांगावे. ५. स्वयं–अध्ययनास संधी द्यावी.	**भाषा :** नवीन शब्द, जाहिरात, स्वभाषेतील अभिव्यक्ती, प्रश्नोत्तरे, संवाद. **गणित :** आकारमान, प्रमाण, संख्या, हिशेब. **परिसर अभ्यास :** चव, प्रमाणबद्धता, मिश्रण. **कला शिक्षण :** रंग, आकर्षकता, प्रमाणबद्धता, मांडणी, सजावट.	**Online Books** http://cart.ebalbharati.in/BalBooks/ebook.aspx **दीक्षा ॲप** DIKSHA Mobile App https://play.google.com/store/apps/details?id=in.gov.diksha.app **कार्यानुभव :** शिक्षक हस्तपुस्तिका इयत्ता पाचवी https://youtu.be/kn63gYyi hNk https://youtu. be/epyofOI47RM	१. दही आणि ताक यांपासून तयार होणाऱ्या पदार्थांचे शिक्षक वैयक्तिक प्रात्यक्षिक दाखवू शकतात. २. अनेक कंपन्यांची तयार उत्पादने विद्यार्थ्यांना चित्र रूपाने अथवा प्रत्यक्षपणे दाखवता येतील. ३. खाद्यपदार्थ अधिक आकर्षक तयार करण्याच्या युक्त्या सांगता येतील.

उद्दिष्टे (कार्यानुभव अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	इतर विषयांचा समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	घटकांवर आधारित सूचक कृती/सेतू परिसरीय/ सर्वांगीण सहभाग/ पूरक कृती
	६. दूध, दही, ताक हे अधिक सुरक्षित आणि आरोग्यकारक राहण्याचे पर्याय सांगतो.	६. दही, ताक अथवा लस्सी यांचे मूल्य ठरवण्याची प्रक्रिया सांगावी. ७. जाहिरात तंत्र सांगावे.	**आरोग्य व शारीरिक शिक्षण :** स्नायूंची हालचाल, स्वनियंत्रण, दोन पदार्थांचे मिश्रण करणे.	• दूध व दुग्धजन्य पदार्थ निर्मिती यावरील पुस्तके आणि त्यातील रंगीत चित्रे. • यू-ट्यूब चॅनलवरील व्हिडिओ. • वर्गात विद्यार्थ्यांनी केलेल्या प्रात्यक्षिकाचा व्हिडिओ	४. समाजाची विशिष्ट ऋतूतील गरज आणि उत्पादन याचा मेळ विद्यार्थ्यांच्या लक्षात आणून देता येईल. ५. पालक आणि परिसरातील उत्पादन क्षेत्रातील कारागिर यांचे सहकार्य घेता येईल. ६. असे उत्पादन आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेण्यासाठीचे उपाय विद्यार्थ्यांना सांगता येतील. ७. वस्तू आणि तिचे मूल्य ठरवण्याची पद्धत विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवता येईल.

विषय : कार्यानुभव (करू)

उपक्रम : शेतीपूरक व्यवसाय पशू – पक्षी संवर्धन. **अंदाजे तासिका :** २

घटक/उपघटक : पाळीव प्राण्यांच्या दूध व दुग्धजन्य पदार्थांची ओळख करून देणे.

उद्दिष्टे (कार्यानुभव अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	इतर विषयांचा समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	घटकांवर आधारित सूचक कृती/सेतू परिसरीय/ सर्वांगीण सहभाग/ पूरक कृती
• समाजोपयोगिता व कार्य जगत यांचे समन्वेषण.	१. दूध देणाऱ्या विविध पाळीव प्राण्यांची नावे सांगतो. २. दुधाचे अन्न म्हणून विविध उपयोग सांगतो. ३. दुग्धजन्य पदार्थ निर्मिती व त्यांचे फायदे सांगतो. ४. घरी पालकांच्या मदतीने दुग्धजन्य पदार्थ तयार करतो.	१. दूध देणारे विविध पाळीव प्राणी यांच्या विषयीचा व्हिडिओ दाखवावा. २. आपल्याला दूध कसे उपलब्ध होते ते विद्यार्थ्यांना सांगण्याची संधी द्यावी. ३. दुधाचे उपयोग सांगण्यास प्रोत्साहन द्यावे. ४. दुग्धजन्य पदार्थ तयार करण्याची प्रक्रिया व्हिडिओ रूपाने दाखवावी.	**भाषा :** प्राण्यांची नावे, वैशिष्टे, नवे शब्द, स्वभाषेतील अभिव्यक्ती, संवाद, प्रश्नोत्तरे. **गणित :** प्रमाण, आकारमान, संख्या, हिशेब. **परिसर अभ्यास :** वस्तूंचे स्रोत, मिश्रण, प्रक्रिया, साठवणूक. **कला शिक्षण :** प्रमाणबद्धता, मांडणी, सजावट, संवाद.	**Online Books** http://cart.ebalbharati.in/BalBooks/ebook.aspx **दीक्षा ॲप** DIKSHA Mobile App https://play.google.com/store/apps/details?id=in.gov.diksha.app **कार्यानुभव :** शिक्षक हस्तपुस्तिका इयत्ता पाचवी https://youtu.be/TIvJ5H9nT4 https://youtu.be/PNHgOlrTRw https://youtu.be/faRošLS1-30	१. गाय, शेळी, मेंढी, म्हैस पालन केंद्रास भेट देऊन तेथील मालक, कर्मचारी यांची मुलाखत घेता येईल. २. पाककृती जाणणाऱ्या एखाद्या स्त्री अथवा पुरुष पालकांस बोलावून त्यांची मुलाखत किंवा प्रात्यक्षिक करून घेता येईल. ३. समाजाची आजची दुधाची वाढती गरज कशी पूर्ण करता येईल.

उद्दिष्टे (कार्यानुभव अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	इतर विषयांचा समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	घटकांवर आधारित सूचक कृती/सेतू परिसरीय/ सर्वांगीण सहभाग/ पूरक कृती
		५. सांघिक पद्धतीने दुग्धजन्य पदार्थ निर्मितीचे प्रात्यक्षिक करून घ्यावे.	**आरोग्य व शारीरिक शिक्षण :** उचलणे, एकत्रित करणे, आहार या अंगाने मांडणी.	• दीक्षा ॲपवरील उपलब्ध व्हिडिओ. • यू-ट्यूब चॅनलवरील व्हिडिओ. • दूध व दुग्धजन्य पदार्थ निर्मिती करणाऱ्या कंपन्यांची संग्रहित कॅलेंडर्स व माहिती पत्रके.	आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील विविध देशांची उदाहरणे देऊन माहिती देता येईल.

विषय : तंत्रज्ञान क्षेत्र – माहिती तंत्रज्ञान

उपक्रम : माहिती तंत्रज्ञान **अंदाजे तासिका :** २

घटक/उपघटक : Open Office word ची ओळख व विविध माहिती स्रोत.

१. Open Office वर्ड प्रोसेसर ओळख करून घेणे तसेच संवाद माध्यम व माहितीचे विविध स्रोत या बद्दल माहिती देणे.	१. Open Office मधील विविध सुविधांचा वापर करतो. विविध माहिती, स्रोतांची माहिती सांगतो.	१. Open Office word मधील विविध सुविधा वापरून सर्जनशीलतेला वाव देता द्यावा. उदा. Open Office word चा वापर करून पत्र, शुभेच्छा पत्र तयार करणे.	Open office चा उपयोग कलाविषयाच्याउपयोजित कलेकरिता करतायेईल. व्यावसायिक दृष्टिकोन तयार करण्यास याद्वारे मदत होईल. youtube व google चा उपयोग सर्व विषयांच्या अध्ययनात करता येईल.	Online Bookshttp://cart.ebalbharati.in/Bal-Books/ebook.aspx **दीक्षा ॲप** DIKSHA Mobile App https://play.google.com/store/apps/details?id=in.gov.diksha.app	१. Open Office word मधील विविध file हाताळण्याची संधी देता येईल. २. PAINT वर तयार केलेली विविध कलाकृती PENDRIVE मध्ये SAVE करून त्यांचा उपयोग WORD मध्ये केलेल्या निमंत्रण –

उद्दिष्टे (कार्यानुभव अभ्यासक्रमातील उद्दिष्टांकडे नेणारी व अध्ययन निष्पत्तीतील भाग साध्यतेकडे नेणारी)	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	इतर विषयांचा समवाय	संदर्भ स्रोत/ संदर्भ साधने	घटकांवर आधारित सूचक कृती/सेतू परिसरीय/ सर्वांगीण सहभाग/ पूरक कृती
		२. Open Office Word मध्ये document तयार करण्याची संधी द्यावी. उदा. मराठी कीबोर्डची ओळख करून देऊन त्याच्या मदतीने शाळेचे ध्येय टाईप करणे इ. ३. ई–बुक सारख्या माहिती स्रोतांबद्दल सांगावे. ४. CD, Pendrive याद्वारे माहिती कशी घेता येईल. या वर प्रात्यक्षिक करून दाखवावे. ५. GOOGLE चा वापर माहिती घेण्यासाठी कसा करता येईल यावर प्रात्यक्षिक करून दाखवावे.		**कार्यानुभव :** शिक्षक हस्तपुस्तिका इयत्ता पाचवी Open office word बद्दल अधिक माहितीसाठी खालील प्रमाणे बरेच youtube video बघता येईल. https://youtu.be/zrHYBšyO4Q https://youtu.be/Fd2ešoWTYhA	पत्रिका, कार्ड यांमध्ये करण्याची कृती घेता येईल. (गट स्तरा वरील उपक्रम) ३. एखादा विषय घेऊन YOUTUBE चा उपयोग माहिती स्त्रोत म्हणून कसा करता येईल यावर उपक्रम घेता येईल. सदर उपक्रम गटात घेता येईल. ४. एखादा विषय घेऊन google चा उपयोग स्रोत म्हणून कसा करता येईल यावर उपक्रम घेता सदर उपक्रम गटात येईल.

मूल्यमापन निर्देश

मित्रहो, कार्यानुभव (करू) हा विषय विद्यार्थ्यांच्या जीवनाशी जोडताना नियोजन आत्यंतिक महत्त्वाचे आहे. कार्यानुभवाची उद्दिष्टे साध्य करणे, अध्ययन अनुभवांची मांडणी करणे, सर्वंकष मूल्यमापन (आकारिक) करणे, विद्यार्थ्यांना निर्भेळ आनंद मिळवून देणे आणि कार्यजगताचा अनुभव देण्यासाठी नियोजन असायला हवे .

१) सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन मार्गदर्शिकेचे वाचन करूया.

२) अभ्यासक्रमाचा आराखडा आणि उपलब्ध तासिकांनुसार उपक्रम, सहशालेय उपक्रम, क्षेत्र भेट, प्रकल्प, प्रात्यक्षिक, प्रदर्शन, माहितीचे स्रोत उपलब्ध करणे आणि पालक–कारागिरांच्या सहभागाचे नियोजन करूया.

३) स्थानिक परिस्थिती, सण–समारंभ, उपलब्ध साधन सुविधा, निरुपयोगी साधनांची उपलब्धता यांचाही विचार करूया.

४) प्रत्येक सत्रातील अखेरचा काही कालावधी अतिरिक्त पूरक मार्गदर्शनासाठी तसेच सराव समृद्धीसाठी राखून ठेवूया.

५) आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवताना प्रत्येक बाब ही अद्ययावत पद्धतीने विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचेल असाही नियोजनासाठी विचार करूया.

नियोजनपूर्वक केलेली प्रत्येक कृती अध्ययन–अध्यापन सकस बनवते. सुलभक आणि सर्वच विद्यार्थ्यांना आनंद मिळवून देते, समृद्ध करते.

कार्यानुभव या विषयाचे सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन करण्यासाठी २० ऑगस्ट २०१२ च्या शासन निर्णयामध्ये स्वतंत्र सूचना दिल्या आहेत. भाषा, सामाजिक शास्त्रे, विज्ञान, गणित इत्यादी विषयांच्या तुलनेने या विषयांमध्ये अधिक मूर्त स्वरूपातील कृती, अभिव्यक्ती प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांकडून अपेक्षित आहेत. हा विषय कौशल्याधिष्ठित आहे. या विषयाबाबत लेखी काम नगण्य आहे. त्यामुळे या विषयाचे केवळ आकारिक मूल्यमापन करायचे असून संकलित मूल्यमापन अपेक्षित नाही. आकारिक मूल्यमापन यासाठी विहित केलेल्या आठ साधनांपैकी किमान तीन साधनतंत्रे वापरावयाची आहेत. त्यामध्ये निरीक्षण हे तंत्र वापरणे अनिवार्य आहे. परंतु त्यासाठी गुणांमध्ये भारांश शून्य आहे. उरलेल्या साधनांमधून किमान दोन साधनतंत्रांची निवड करावयाची आहे. या विषयाचे कौशल्याधिष्ठित स्वरूप लक्षात घेता प्रात्यक्षिक, प्रयोग व उपक्रम, कृती या तंत्राची निवड प्राधान्याने करावी लागेल. आशयाच्या स्वरूपावरून प्रकल्प आणि तोंडी काम या तंत्रांना योग्य ते स्थान द्यावे लागेल. शासननिर्णयानुसार तीन तंत्रांपेक्षा अधिक तंत्र वापरण्याची मुभा आहे.

गुणदानामध्ये निरीक्षण या तंत्राला शून्य भारांश आहे. इतर तंत्रांना आशय आणि व्याप्ती पाहून योग्य तो भारांश द्यायचा आहे. विज्ञान, गणित इत्यादी विषयांचे मूल्यमापन जेवढ्या वस्तुनिष्ठतेने करता येते तसे या विषयातील कृती कौशल्याचे मूल्यमापन करता येत नाही. त्यामुळे अगदी काटेकोर मूल्यमापनाची अपेक्षा करता

येणार नाही ही या विषयाची मर्यादा आहे. परंतु विद्यार्थ्यांची कृती/आविष्कार कसे असावेत यांच्या निकषांची यादी करून त्यानुसार मूल्यमापन केले तर वस्तुनिष्ठता वाढण्यास मदत होईल.

सर्व विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व व त्यांचा विकास यांचा वेध घेण्याच्या दृष्टीने या विषयाचे आगळे स्थान आहे. या विषयासंदर्भातील कृती करताना आविष्कार दाखवलेला विद्यार्थ्याचे वर्तन इतर विषयांच्या तुलनेत अधिक नैसर्गिक असते. या अवस्थेत विद्यार्थ्यांच्या स्वभावाचे अनेक पैलू सहजपणे लक्षात येण्याची संधी असते. जाणीवपूर्वक निरीक्षण करून ही संधी घेता येईल. इतर विषयांमध्ये फारशी रुची किंवा प्रगती न दाखवल्यास काही विद्यार्थ्यांना या विषयांमध्ये गती असल्याचे जाणवू शकेल. या विद्यार्थ्यांना हेरून या विषयात अधिक प्रगती करण्याच्या दृष्टीने मार्गदर्शन करता येईल. त्याची या विषयातील रुची कायम राहावी, कौशल्य वाढावे या दृष्टीने त्यांना वर्गातील/शाळेबाहेरील/कार्यक्रम उपक्रमात सहभाग घेण्याचे नियोजन करता येईल. या विषयाचे स्वरूप दृश्य/मूर्त असल्यामुळे संपादणूक व या विषयातून होणारा व्यक्तिमत्त्व विकास या विषयीचे मूल्यमापन दैनंदिन तासिकातील कृती, उपक्रम, प्रात्यक्षिके तसेच प्रकल्पातून करणे सहज शक्य आहे. परंतु याचबरोबर इतर विषयांच्या तासिकांमध्ये या विषयांच्या मूल्यमापनाला वाव आहे. उदा. इतर विषय शिकवताना कार्यानुभवातील ओरिगामी, पुष्परचना इत्यादी कृतींचा समावेश असू शकतो. त्यामुळे इतर विषयांच्या अध्यापनातून देखील कार्यानुभव विषयासंबंधित मूल्यमापन करण्याची संधी घेतली पाहिजे. अशाच प्रकारे निरनिराळ्या सहशालेय उपक्रमांचा वापर देखील करता येईल. या विषयात प्राथमिक स्तरावर विद्यार्थ्यांनी मुक्त आविष्कार करावा. त्यात त्यांच्या कल्पना, सर्जनशीलता, अनुभव यांचे प्रतिबिंब असावे अशी अपेक्षा आहे. स्वतःच्या प्रौढ अनुभवांच्या पार्श्वभूमीवर एखाद्या विशिष्ट प्रकारे कृती असण्याविषयी आग्रह, सूचना वा दुरुस्ती करणे योग्य ठरणार नाही. मुलांचे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि आनंद यांना धक्का लागणार नाही याची काळजी मूल्यमापन करताना घ्यायला हवी असे वातावरण निर्माण करणे व कायम ठेवणे ही भूमिका शिक्षकाकडून अपेक्षित आहे. कार्यानुभव विषयाचे मूल्यमापन करताना विषयाची उद्‌दिष्टे साध्य करण्याच्या हेतूने पुढील दृष्टिकोन लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

- श्रमविषयक कार्याची आवड
- कार्यातील सहभाग कौशल्य विकास व त्याला तंत्रज्ञानाची जोड
- जीवनविषयक गरजापूर्ती करण्याची क्षमता
- समाजोपयोगी कार्यातील सहभाग
- कार्यशिक्षणातून पर्यावरणाची जाणीव
- उद्योजकतेचे शिक्षण

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे यांनी सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाच्या अंमलबजावणी संदर्भात शिक्षकांसाठी मार्गदर्शक हस्तपुस्तिका तयार केल्या आहेत याचा संदर्भ अध्यापनाचे नियोजन करताना अवश्य घ्यावा.

■■■

परिशिष्ट : संदर्भ सूची

- प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम – २०१२ : महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे.
- इयत्ता पहिली, दुसरी, तिसरी, चौथी, पाचवी.
- कार्यानुभव शिक्षक हस्तपुस्तिका, इयत्ता पहिली.
  महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.
- पुस्तक : खेळू, करू, शिकू.
- कार्यानुभव शिक्षक हस्तपुस्तिका, इयत्ता दुसरी.
- पुस्तक : खेळू, करू, शिकू.
- कार्यानुभव शिक्षक हस्तपुस्तिका, इयत्ता तिसरी.
- पुस्तक : खेळू, करू, शिकू.
- कार्यानुभव शिक्षक हस्तपुस्तिका, इयत्ता चौथी.
- कार्यानुभव शिक्षक हस्तपुस्तिका, इयत्ता पाचवी.
- ebalbharati Online Books
  http://cart.ebalbharati.in/BalBooks/ebook.aspx
- दीक्षा ॲप DIKSHA Mobile app
  https://play.google.com/store/apps/details?id=in.gov.diksha.app

■■■

शिक्षक मार्गदर्शिका - पूरक साहित्य : २०२०

विषय – कलाशिक्षण (शिकू)

संवाद शिक्षक मित्रांशी

शिक्षणात कलेचा सहभाग असेल तर, शिक्षणाची गुणवत्ता व शिकण्यातील सहजता वाढते. शिक्षण जितके सहज तितके ते अंतःकरणावर कोरले जाते. शिकविलेले मनात कोरले गेले, की ते आयुष्यभर उपयोगी पडते. त्यामुळेच कलेतून होणारे शिक्षण हे जीवन शिक्षणच असते.

कला हे भावना व्यक्त करण्याचे सुंदर माध्यम आहे. मन जपण्यासाठी कलेसारखे दुसरे माध्यम नाही. कलेतून मूल खुलते आणि त्याचा सर्वांगीण विकासही साधला जातो. खरं तर बालकांची संवेदनशीलता, निरीक्षणशक्ती, मानसिक, भावनिक विकास व कृतिशीलता वाढवण्यास कला शिक्षण या विषयाची नक्कीच मदत होते. कला विषयाची ही पुस्तिका म्हणजे विद्यार्थ्याला स्वतःचे जीवनच वाटेल, या गोष्टींचा जाणीवपूर्वक विचार केलेला आहे. तसेच या पुस्तिकेची भाषा सहज–सोपी व त्याला समजेल अशी आहे.

चित्र, शिल्प, गायन, वादन, नृत्य, नाट्य या कलांना नियमाच्या बंधनात न अडकविता, मुलांना मी हे रोजच करतो असे वाटते. कृतीतून केलेले शिक्षण कायम स्मरणात राहते. लहानपणापासून मूल काही ना काही कृती करीत असते. त्यातूनच मूल शिकत असते. कृतीतून त्याला आनंद मिळावा व वेगवेगळी माध्यमे त्याने हाताळावीत. तसेच या शिक्षणाचा उपयोग त्याला इतर विषयांच्या अभ्यासासाठी व्हावा ही अपेक्षा!

गायन आणि अभिनयाद्वारे काही गंमतगाणी जी मुलांना सहजरित्या म्हणता येतील आणि स्वतःदेखील तयार करू शकतील अशीच आहेत. त्यातून नव्या कला निर्मितीला, आविष्काराला निश्चितच वाट मोकळी करून दिली जाते. कलेचे शिक्षण, कलेतून शिक्षण, कला हेच शिक्षण या कलेच्या त्रिसूत्रीची जपणूकही होईल. हसत–खेळत, सहजरित्या स्वतःच्या भावना व्यक्त करून आणि स्वतःच्या आवडीप्रमाणे आनंददायी शिक्षण घेऊन विद्यार्थ्यांचा विकास होईल हा कला समितीचा उद्देश आहे.

मुक्त अभिव्यक्तीची वेगळी मांडणी केली आहे. यामध्ये मुले कृतीतून शिकतील व त्याचा इतर विषयांशी समवाय असेल. मुले आनंदाने शिकतील. अनेक माध्यमांची ओळख होईल. मुले चित्र बघून काढणार नाहीत. नेहमी नवनिर्मिती करतील. नाविन्यपूर्ण गोष्टी सातत्याने करतील. नित्यक्रमास फाटा देऊन आवडीच्या गोष्टीत मुले नक्की रमतील. मुलांना मुक्त व व्यक्त होण्यास काहीच अडथळा राहणार नाही आणि ती वेगाने शिकतील. ती आश्चर्यचकित करणाऱ्या गोष्टी करतील. ते आत्मीयतेने निरीक्षण करतील व नोंदीही ठेवतील. शिक्षकांची कमीत कमी मदत घेतील. मुलांना ग्रुपमध्ये खेळायला, गप्पा मारायला आवडते. तसेच आपल्याच वयाच्या मुलांबरोबर काम करायला आवडते.

साध्या, सोप्या गोष्टीतून आनंददायी शिक्षण कसं देता येईल? हा विचार येथे केंद्रित होतो. अचूकता, काटेकोरपणा, सुबकता, एकाग्रता, नीटनेटकेपणा, चिकाटी, सौंदर्यदृष्टी, नवनिर्मिती, सर्जनशीलता, कल्पक विचार, कौशल्यपूर्णता, निरीक्षणशक्ती अभिव्यक्ती, अभिरुची, संवेदनशीलता, कार्यानंद, तन्मयता आणि प्रयोगशीलता ही सर्व जीवनकौशल्ये कलेबरोबर असतात. याचा फायदा इतर विषयांसाठीही होईल.

■■■

अभ्यासक्रमाची ध्येय व उद्‌दिष्टे

कला शिक्षण ध्येय :

कलांच्या आविष्कारातून विद्यार्थ्यांचा शारीरिक, मानसिक व भावनिक विकास घडवणे.

कला शिक्षण उद्‌दिष्टे :

चित्र–शिल्प

- मनातील अव्यक्त भावभावना व्यक्त करण्याची संधी देणे.
- निसर्गातील निरनिराळे रंग, आकार यांचे निरीक्षण करता येणे व त्यातील फरक ओळखता येण्याची क्षमता निर्माण करणे.
- निरीक्षणशक्ती, स्मरणशक्ती, कल्पनाशक्ती यांचा विकास करण्यास मदत करणे.
- विद्यार्थ्यांना कलानिर्मितीसाठी स्वतंत्र विचार करण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.
- विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेला संधी देणे.
- स्व–निर्मित कलाकृतीचा आनंद घेण्याची वृत्ती विकसित करणे.
- कलाविष्कारासाठी विविध माध्यमे, अनुषंगिक कलासाधने आणि उपलब्ध साहित्य हाताळण्यास प्रवृत्त करणे.
- कलेच्या माध्यमांद्‌वारे राष्ट्रीय एकात्मता जोपासण्याची संधी देणे.

संगीत (गायन, वादन, नृत्य)

- स्वतंत्र सादरीकरणाची क्षमता वाढीस लावणे.
- नृत्याच्या माध्यमातून सहसंवेदना जाणणे.
- देश व लोक संस्कृतीबद्‌दलची प्रेमभावना वाढवणे.
- स्वर, राग, ताल या मूळ संकल्पनांची ओळख करून देणे.
- स्थानिक कलाकारांचा परिचय करून देणे.
- भाषिक सौंदर्याचा आस्वाद आणि आनंद घेणे.
- आधुनिक दृक–श्राव्य माध्यमांच्या उपयोगाने कलात्मक दृष्टिकोन प्रगल्भ करणे.
- स्वर–ताल रचनानिर्मितीचा आनंद घेणे.

नाट्य

- अंगिक अभिनयातून नाट्यविषयाची आवड निर्माण करणे.
- भावनांचे प्रकटीकरण करण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.
- निरीक्षण, अनुकरण, कल्पकता यांची संधी उपलब्ध करून देणे.
- नेपथ्यामध्ये साहित्याऐवजी प्रत्यक्ष विद्यार्थ्यांना कल्पक सहभागासाठी प्रवृत्त करणे.
- चित्र-शिल्प, नृत्य-नाट्य, यांचा नाट्यामध्ये एकात्म पद्धतीने आविष्कार करण्याची संधी देणे.
- मुक्ताविष्कारातून स्व-निर्मितीचा आनंद घेण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.
- गुणग्राहकता व दाद देण्याची मनोवृत्ती निर्माण करणे.
- स्वतंत्रपणे विचार करून आविष्काराची संधी उपलब्ध करून देणे.
- दिलेल्या विषयावर नाट्य सादर करण्याची प्रवृत्ती निर्माण करणे.
- रंगभूषा, वेशभूषा, नेपथ्य, तांत्रिक अंगे इत्यादी पूरक अंगांचा परिचय करून देणे.

■■■

पाठ्यक्रमाचे घटक व अध्ययन निष्पत्ती, अध्ययन अनुभव, मुक्त अभिव्यक्ती व इतर विषयांशी समवाय

विषय : चित्र

घटक : रेखांकन **उपघटक :** रेषेचे प्रकार व रेषेचा अर्थ

काय साध्य होईल?	अध्ययन अनुभव	मुक्त अभिव्यक्ती	विषय समवाय
• चित्रे बोलकी असतात. • चित्रात भावना दिसू लागतात.	चित्रकलेत रेषेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. प्रत्येक रेषेला अर्थ असतो प्रत्येक रेषा चित्रात भाव निर्माण करते ती व्यक्त होत असते. रेषा बोलकी असते. त्यामुळेच मुलांची चित्रेही बोलकी असतात. रेषांचे प्रकार व यांचे मानवी भावनांशी संबंध असतात ते समजावून सांगावे. या वयातील मुलांची चित्रे फक्त बघायची नसतात तर ती वाचायची असतात. • उभी रेषा : स्थिरता व भव्यता (उदा. उंच इमारत, लाईटचा खांब, उंच सुरूचे झाड) • आडवी रेषा : शांतता (उदा. क्षितिज, पाणी) • तिरपी रेषा : वेग व चढ (उदा. झोपाळा, घसरगुंडी) • वर्तुळाकृती रेषा : गती व लयदार (उदा. स्प्रिंग) • नागमोडी रेषा : लय (उदा. पाण्याच्या लाटा) • गुंताळी : गोंधळ (उदा. दोऱ्याची गुंतागुंती) अशा रेषेचा भावनात्मक अर्थ कशाकशांमध्ये दडलेला आहे हे शोधण्यास सांगावे. हे काम गटात करून घ्यावे.	• विविध रेषांचे अर्थ समजण्यासाठी काही चित्रे दाखवून चित्रातील रेषा समजावून सांगाव्यात.	• भाषा : विविध भावना समजणे. अभिव्यक्त होणे. • गणित : रेषा व रेषांचे प्रकार, आकृती काढताना रेषेचा वापर. • परिसर अभ्यास भाग १ : स्थिरता, भव्यता, गती, लय, गोंधळ, वेग या भावना

काय साध्य होईल?	अध्ययन अनुभव	मुक्त अभिव्यक्ती	विषय समवाय
उपघटक : गंमत रेषेची (भौमितिक आकाराभोवती रेषांची निर्मिती)			
• रेषेच्या सरावाने हातावरील नियंत्रण आणि एकाग्रता वाढते.	गोल, चौकोन व त्रिकोण यांचे छोटे आकार काढून घ्यावेत. ते आकार कोणत्याही एका रंगाने पूर्ण रंगवून घ्यावे. (भरीव) नंतर या आकाराच्या बाजूने एकसारख्या समान अंतरावर रेषा काढून घ्याव्यात. या रेषेच्या जास्तीत जास्त सरावाने हातावरील नियंत्रण व एकाग्रता या गोष्टीत अधिक सुधारणा दिसेल.	• फरशीवर रांगोळी टाकून त्यामध्ये बोटाने, काडीने किंवा कोणत्याही टोकदार साहित्याच्या साहाय्याने रेषांचा व आकारांचा सराव करून घ्यावा. ही कृती मुलांना खूप आनंद देऊन जाईल.	• शारीरिक शिक्षण : हातांवर नियंत्रण आणि एकाग्रता • गणित : भौमितिक आकाराभोवती रेषांची निर्मिती • भाषा : सुंदर हस्ताक्षर
उपघटक : ठिपक्यांची मजा (स्केचपेन आणि इयरबडने दाट व विरळ ठिपके काढणे.)			
• एक सारखे ठिपके काढता येतात. • ठिपक्याच्या साहाय्याने दाट व विरळ ही संकल्पना स्पष्ट होते. • पारंपरिक रांगोळी काढता येते. • कागदावर रांगोळी काढून रंग भरता येतात.	लहान ठिपके, मध्यम ठिपके, मोठे ठिपके हे भरीव ठिपके काढून घ्यावेत. परंतु एकसारख्या आकाराचे ठिपके काढून ते डावीकडून दाट तर उजवीकडे विरळ करत जाण्याचा सराव करून घ्यावा. या पद्धतीने काही चित्रे रंगवून घ्यावीत.	• पारंपरिक पद्धतीने ठिपक्यांची रांगोळी काढून घ्यावी. • कागदावर ठिपक्यांची रांगोळी काढून घ्यावी व त्यामध्ये रंगही भरून घ्यावेत. • बिंदूवर काम करणाऱ्या आर्टिस्टची चित्रे उपलब्ध करून ती मुलांना दाखवावीत.	• परिसर अभ्यास भाग २ : पारंपरिक रांगोळी, परंपरा
घटक : स्मरण चित्र		**उपघटक :** मानवाकृती रेखांकन करणे.	
• मानवाकृतींचे रेखांकन करतात. • रेखांकन कौशल्य या गुणाचा विकास होतो.	स्मरण चित्रासाठी दिलेले विषय हे त्याच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंधित असावेत. दैनंदिन जीवनातील अनेक अनुभव, घटना, प्रसंग, पाहिलेल्या वस्तू, प्राणी, पक्षी असे विषय स्मरण चित्रासाठी निवडावेत.	• शाळेतील महत्त्वाच्या ठिकाणांचा नकाशा कागदावर काढून घ्यावा हा नकाशा मुले गटात काढतील. • मानवाकृती रेखाटन असलेल्या चित्रांचा संग्रह करणे व निरीक्षण करणे.	• परिसर अभ्यास भाग १ : आवडी–प्रमाणे निसर्गातील घटकांचे रेखाटन. • परिसर अभ्यास भाग २ : माझी शाळा, माझे कुटुंब, माझे आवडते वाहन

काय साध्य होईल?	अध्ययन अनुभव	मुक्त अभिव्यक्ती	विषय समवाय
	उदा. मी व माझी आई, मी व फुगेवाला, झुक झुक गाडी, मी व माझा पतंग, माझा लाडका कुत्रा, माझ्या अंगणातले झाड, माझा आवडता खेळ, माझी शाळा, माझे कुटुंब, माझे आवडते वाहन इत्यादी आवडीप्रमाणे आठवून वेगवेगळी चित्रे काढून घ्यावीत. चित्रात सहजता असावी व मोजक्या रेषेत चित्र असावे. मुले चित्र बघून काढणार नाहीत असे पहावे.	• काडेपेटीचा किंवा स्टेपलर पिनचा बॉक्स शरीर समजून, गोटी हा चेहरा समजून, काड्याच्या साहाय्याने मान, हात, पाय दाखवून वेगवेगळ्या मानवाकृतीच्या हालचाली करून घ्याव्यात.	• शारीरिक शिक्षण : आवडता खेळ भाषा : स्वत:ची आवड व्यक्त करतात.
घटक : कल्पना चित्र	**उपघटक :** चित्रातील कल्पना व भावभावना		
• आनंद, भीती, अद्‌भुतता, कुतूहल, विनोद, रंग हे भाव चित्रात दिसतात. • स्वतः निर्मिती करतात व निर्मितीचा आनंद घेतात. आपल्या चित्रातील कल्पनेची इतरांशी चर्चा करतात. • स्वतःच्या कल्पनेने चित्र काढतात. • चित्रांच्या माध्यमातून व्यक्त होतात.	कल्पनाचित्रे ही मुलांच्या कल्पनेवर आधारित असतात. त्यांच्या चित्रातील कल्पकता पाहणे हाच मूळ उद्‌देश असतो. नाचणाऱ्या पऱ्या, राक्षसांचा राजवाडा, मुलांना पडलेले स्वप्न, पक्ष्यांची सभा, प्राण्यांचे संमेलन, यांसारख्या विषयावर चित्रे म्हणजे कल्पनाचित्र होय. यामध्ये मुलांच्या कल्पनेला खूप वाव असतो. पऱ्यांच्या नाचात आनंद दिसेल, पशुपक्ष्यांनी माणसांचे घातलेले पोशाख, राक्षसाच्या राजवाड्यातील भीतीचे वातावरण अशा पद्‌धतीने आनंद, भीती, अद्‌भुतता, कुतूहल, विनोद व रंग इत्यादी भाव चित्रात दिसतात व ते मुले अनुभवतात.	• एखाद्या मुलाचे चित्र वेगळे असेल तर त्या चित्राचे इतर मुलांनी निरीक्षण करून त्याच्या कल्पनांची चर्चा घडवून आणावी. मुलांच्या कल्पनेचा स्वीकार करावा.	• परिसर अभ्यास भाग १ : कुतूहल, सर्जनशीलता, कल्पना, कल्पकता, अद्‌भुतता. • गणित : अंदाज बांधून कल्पना चित्र काढणे. • भाषा : चर्चा, अभिव्यक्ती

घटक : नक्षीकाम **उपघटक :** संकल्पाच्या मूलतत्त्वांचा परिचय

काय साध्य होईल?	अध्ययन अनुभव	मुक्त अभिव्यक्ती	विषय समवाय
• संकल्पाच्या मूलतत्त्वांचा परिचय एकदम सोप्या पद्धतीने करून घेतात.	निसर्गात जे सौंदर्य दिसते या पाठीमागे काही तत्त्वे असतात. या तत्त्वांचा वापर चित्रात केल्यास नक्षीकामाचे सौंदर्य खुलते. संकल्पाच्या मूलतत्त्वांचा परिचय एकदम साध्या, सोप्या पद्धतीने खालीलप्रमाणे करून द्यावा. • पुनरावृत्ती : एकसारखा आकार पुन्हा पुन्हा काढणे म्हणजे आकाराची पुनरावृत्ती होय. (उदा. पताका, पानांचे तोरण इत्यादी) • बदल : आकारांच्या मांडणीमध्ये, आकारमानात किंवा रंगात बदल करणे. (उदा. लहान वाटी मोठी वाटी, लहान वही, मोठी वही इत्यादी.) • उत्सर्जन : आकारांची सुरुवात मध्यबिंदूपासून, पायाच्या बिंदूपासून किंवा आसापासून होते. (उदा. सूर्य, फूल, वेल, झाड, झाडाची फांदी इत्यादी.) • प्रमाण : चित्रात आकारांचे प्रमाण राखता येणे. (मानवी शरीर, प्राणी, पक्षी इत्यादी)	• फळभाज्यांचे एकसारखे आकार कापून किंवा फळांच्या फोडीचे एकसारखे आकार डिशमध्ये मांडून पाहणे. शक्य असल्यास फोटो काढून एकमेकास शेअर करावा. • बियांचे किंवा धान्यांची वेगवेगळ्या पद्धतीने मांडणी करणे. त्याचे निरीक्षण करण्यास सांगावे. हे काम गटात करून घ्यावे. • मुलांना बुद्धिबळाच्या पटाचे निरीक्षण करावयास सांगणे. यामध्ये पुनरावृत्ती व बदल ही मूलतत्त्वे दिसतील. • मोठ्या दगडावर छोटा दगड असे क्रमाक्रमाने लहान दगड एकावर एक रचना करून घ्यावी. तोल सांभाळणे ही क्रिया होईल.	• गणित : एकसारखा आकार पुन्हा पुन्हा काढणे, चित्रात आकारांचे प्रमाण राखता येणे, आकारांचा तोल सांभाळता येणे. • परिसर अभ्यास भाग १ : उत्सर्जन

काय साध्य होईल?	अध्ययन अनुभव	मुक्त अभिव्यक्ती	विषय समवाय
	• तोल : चित्रात दिलेल्या जागेत आकारांचा तोल सांभाळता येणे. (उदा. झाड, पक्षी, मासा) • लय : संगीतातील ताल याप्रमाणे आकारांमध्ये लय आणणे. (उदा. वरती जाणारा वेल) वरील सर्व मूलतत्त्वे ही संकल्पना काडीपेटीतील काड्या किंवा इअरबडच्या साहाय्याने स्पष्ट करणे.		
घटक : रंगकाम	**उपघटक :** प्रथम श्रेणी, द्‌वितीय श्रेणीचे रंग.		
• अगदी सोप्या पद्धतीने प्रथम, द्‌वितीय श्रेणीचे रंग माहीत होतात. • रंगांची ओळख होते.	रंगांना आपल्या जीवनात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. मुलांमध्ये मूळ रंग (प्रथम श्रेणीचे रंग), द्‌वितीय श्रेणीचे रंग याबद्दल चर्चा करावी. मुलांना कागदावर कोणत्याही आकारात श्रेणीप्रमाणे रंग देण्यास सांगणे.	• विविध श्रेणीतील रंगांचा तक्ता बनवणे. • कोणत्याही एका श्रेणीतील रंगांचा वापर करून चित्रनिर्मिती करणे.	• पर्यावरण : आपल्या भोवताली विविध रंगीबेरंगी गोष्टींकडे अधिक चौकसपणे पाहण्याचा दृष्टिकोन निर्माण होणे. विविध रंग श्रेणींची माहिती होणे.
घटक : मुद्राचित्र (ठसेकाम)	**उपघटक :** दोऱ्यांपासून रंगीत ठसेकाम		
• दोऱ्याच्या व रंगाच्या साहाय्याने ठसेकाम करतात. • ठसेकामातील वेगळ्या माध्यमाची ओळख होते. • दोऱ्याच्या ठसेकामाद्‌वारे सुंदर चित्र निर्मिती करतात. • सौंदर्यदृष्टी वाढीस लागते.	मुलांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या दोऱ्यांची माहिती द्यावी. त्यांना शिलाईचा दोरा, गोधडीचा जाड दोरा, नायलॉन दोरा, सुती दोरा आणि आपल्या परिसरात उपलब्ध होणाऱ्या दोऱ्यांचे निरीक्षण करण्यास सांगावे. त्यातील एक प्रकारचा दोरा पाण्यातील रंगात बुडवून कागदाच्या घडीत गोलाकार –	• ठसेकामांपासून विविध शुभेच्छापत्र अथवा भेटकार्ड बनविण्यास सांगून मुलांनी बनवलेल्या भेटकार्डाचे प्रदर्शन आयोजित करून मुलांना प्रोत्साहन द्यावे. • मुलांनी बनवलेल्या भेटकार्डांचा स्व–कमाई स्टॉल आयोजित करून मुलांना व्यवहाराचा अनुभव द्यावा.	• परिसर अभ्यास भाग १ : दोऱ्याचे विविध प्रकार व पोत निर्मितीतील वैविध्यतेचा अभ्यास होणे. मुलांच्या कल्पनाशक्तीला, मुक्त अभिव्यक्तीला प्रोत्साहन मिळणे.

काय साध्य होईल?	अध्ययन अनुभव	मुक्त अभिव्यक्ती	विषय समवाय
	टाकण्यास सांगावा. कागद दाबून धरून दोरा बाहेर ओढल्यावर ठसा मिळेल. येथे मुलांना वेगवेगळ्या प्रकारचे दोरे वापरून ठसे मिळवण्यास सांगावे. त्यामधील फरकांचे निरीक्षण करण्यास सांगावे. आवडीनुसार एक अथवा अनेक रंग घेऊन चित्रनिर्मिती करण्यास सांगावे. स्व-निर्मिती व कल्पनाशक्तीस वाव द्यावा.		
उपघटक : तुषार पद्धतीने मुद्रा (ठसेकाम)			
• तुषार पद्धतीने ठसेकाम करतात. • वेगळे माध्यम समजते. • स्टेन्सिल व तुषार रंग लेपनाद्वारे सुंदर चित्रनिर्मिती करतात. • कल्पकता, सौंदर्यदृष्टी, एकाग्रता, मुक्त अभिव्यक्तीमध्ये वाढ होते.	मुलांना नेहमीच वेगवेगळी माध्यमे हाताळण्यास आवडते. रंगांशी खेळण्यात मुलांना आनंद वाटतो. तुषार पद्धत म्हणजे काय? हे मुलांना प्रथम समजावून सांगावे. टूथ ब्रश, रंगांचा ब्रश, स्प्रे इत्यादी माध्यमात आवडीनुसार रंग घेऊन तुषार पद्धतीने कागदावर ठसे घेण्यास सांगावे. एक घडी कटिंग (फुलदाणी), दोन घडी व तीन घडी कटिंग (फुल). मुलांना स्टेन्सिल बनवण्याचे विविध प्रकार दाखवावेत. मुलांच्या आवडीने व कल्पकतेनुसार स्टेन्सिल बनवण्यास सांगावे. ते स्टेन्सिल कागदावर ठेवून त्यावर तुषार पद्धतीने रंगांचे ठसे घ्यावेत व त्यातून चित्र निर्मिती करावी.	• मैदानावर पाण्याचा सडा मारणे या कृतीतून मुलांना तुषार पद्धतीचा अनुभव द्यावा. • काँप्रेसर आणि स्प्रे गन यांचे कार्य समजावून सांगावे.	• गणित : विक्री करून अर्थार्जन या मार्गाची ओळख होणे. • कार्यानुभव : घड्या करणे, कापणे व विविध आकार तयार करणे. • परिसर अभ्यास भाग १ : तुषार पद्धत.

घटक : कोलाज काम	**उपघटक :** प्राण्यांचे चिकटचित्र		
काय साध्य होईल?	**अध्ययन अनुभव**	**मुक्त अभिव्यक्ती**	**विषय समवाय**
• कोलाज कामातील वेगळ्या प्रकारची ओळख होते. • विविध आकार कौशल्यपूर्वक व सफाईदारपणे कापतात. • कागदाचे चिकटकाम करून प्राण्यांचे चित्रण करतात. • निरीक्षण क्षमता व कल्पनाशक्तीमध्ये वाढ होते.	कोलाज हा एक चित्र सौंदर्य निर्मितीचा भाग आहे. रंगीत कागदाचे तुकडे दिलेल्या आकारात चिकटवणे एवढेच नव्हे तर कोलाज काम आपण विविध प्रकारे करू शकतो. कागदाचा एक लहान व मोठा गोलाकार कापून घेण्यास सांगावा. दोन्ही गोलाकार कागद कशा पद्धतीने चिकटवून मांजराचे चित्र बनवायचे आहे. मुलांना कृती समजावून सांगावी. मुलांकडून टप्प्याटप्प्याने कृती करून घ्यावी. कागद कापताना टोकदार, धारदार वस्तू कशा पद्धतीने काळजीपूर्वक हाताळाव्यात यांविषयी सूचना देणे. आवश्यक तिथे मार्गदर्शन करावे.	• वर्गसजावटीसाठी चिकटचित्र या पद्धतीचा वापर करावा. • मुलांच्या आवडीने व कल्पकतेने विविध प्राणी व पक्षी यांची चित्रे बनवण्यास सांगणे. • कापडाचे तुकडे चिकटवून सोपे चित्र करून घ्यावे.	• परिसर अभ्यास भाग १ : विविध प्राणी व पक्षी यांचे चौकसपणे निरीक्षण करणे. • गणित : लांबी, रुंदी, उंची इत्यादींचा समन्वय साधणे. • भाषा : प्राणी पक्षी इत्यादींचे संवाद.
घटक : सुलेखन	**उपघटक :** सुलेखनाचे नियम व सराव		
• सुलेखनाचा सराव करतात. • लेखन सुंदर आणि वळणदार होण्यासाठीचे नियम अभ्यासतात. • सुलेखनास उपयुक्त रेषांची वळणे अभ्यासतात.	लेखन सुंदर व वळणदार होण्यासाठीचे काही नियम माहीत असणे आवश्यक असते. नियम समजून सांगण्यासाठी पुस्तकामधील संवाद मुलांना वाचण्यास सांगावा. मुलांना चर्चात्मक संवाद समजून सांगावा. मुले अक्षर सुधारण्यासाठी नियमांचा उपयोग करतील असे पहावे. सुवाच्च व वळणदार अक्षर काढण्यासाठी प्रोत्साहित करावे. त्यासाठी त्यांच्याकडून नियमित सराव करून घ्यावा.	• मुलांना हस्ताक्षर सुंदर येण्यासाठी काय करावे काय करू नये यांचा तक्ता बनवण्यास सांगावे. • शब्दांच्या अर्थाप्रमाणे अक्षरलेखन करून घ्यावे.	• सर्व विषय : सुलेखनास उपयुक्त असे नियम समजणे लेखन सुंदर वळणदार होण्यास मदत होणे. • गणित : अक्षरांची लांबी, रुंदी, उंची इत्यादींची माहिती मिळेल.

घटक : वस्तुचित्र **उपघटक :** निसर्गनिर्मित व मानवनिर्मित गोष्टींचे निरीक्षण करून रेखांकन करणे.

काय साध्य होईल?	अध्ययन अनुभव	मुक्त अभिव्यक्ती	विषय समवाय
• निसर्गनिर्मित व मानवनिर्मित गोष्टींचे निरीक्षण करतात. • वस्तूतील फरक ओळखतात. • वस्तूंचे हुबेहूब रेखांकन करतात.	निसर्गनिर्मित व मानवनिर्मित गोष्टींचे निरीक्षण करून रेखांकन करण्यास सांगावे. शिक्षकांनी निसर्गनिर्मित आणि मानवनिर्मित वस्तू कोणत्या भौमितिक आकारात बसतात ते योग्य पद्धतीने मुलांना समजावून सांगावे. उदाहरणार्थ • चौकोनी घनाकार : धान्याचा डबा • दंडगोल घनाकार : पिंप, गोल डबा • गोलाकार घनाकार : चेंडू, लिंबू, मोसंबी इत्यादी.	मुलांसमोर काही वस्तू मांडून, चौकोनी, दंडगोल व गोलाकाराच्या कोणत्या वस्तू निसर्गनिर्मित आकाराशी जुळतात त्याचे निरीक्षण करण्यास सांगावे व रेखाटन करण्यास सांगावे. उदाहरणार्थ – दंडगोल : दुधी भोपळा, वांगे इत्यादी.	• गणित : भौमितिक आकाराचा सराव • परिसर अभ्यास भाग १ : मानव–निर्मित व निसर्गनिर्मित वस्तू, निसर्गाशी जवळीक निर्माण होते.

विषय : शिल्प

घटक : मातीकाम **उपघटक :** मातीच्या वळ्यांपासून ठोकळ्यावर नक्षीकाम करणे.

• परिसरातील मातीची माहिती करून घेतात. • हातांची, डोळ्यांची, बोटांची लयबद्ध हालचाल करतात. • स्व–निर्मितीचा आनंद घेतात. निरीक्षणशक्ती व एकाग्रता वाढीस लागते. • आत्मविश्वास निर्माण होतो.	मुलांकडून मातीचा चौकोनी ठोकळा करून घ्यावा. मातीच्या वळ्यांच्या साहाय्याने ठोकळ्यावर नक्षीकाम करावे. चौकोनी ठोकळ्यावर वळ्या उभ्या, आडव्या, तिरक्या, वर्तुळाकृती, लयदार ठेवून नवनिर्मिती करून घ्यावी. लिंपण कलेची माहिती देऊन नमुना कलाकृती विद्यार्थ्यांना दाखवाव्यात.	• परिसरातील उपलब्ध मातीची माहिती करून द्यावी. उदा. शाडू माती, साधी माती, चिकन माती, प्लास्टिसिन माती इ. • परिसरातील वेगवेगळ्या वस्तू बनवणाऱ्या कलाकाराला, कारागिराला व कुंभार काम करणाऱ्या व्यक्तीस भेट देऊन त्यांची प्रत्यक्ष कामाची माहिती विद्यार्थ्याला करून द्यावी. त्यांच्या कामाची पद्धत समजावून द्यावी.	• मराठी : कारागीर हा पाठ मातीकाम, चर्चा व संवाद. • हिंदी : भाग १ मधील करो और जानो. • गणित : माती व पाण्याचे प्रमाण.

काय साध्य होईल?	अध्ययन अनुभव	मुक्त अभिव्यक्ती	विषय समवाय
		• खडू, साबण, मेणबत्ती किंवा तेलखडूवर कर्कटक, खिळा किंवा टोकदार वस्तूने साधे सोपे आकार कोरून घ्यावे.	
घटक : कागदकाम	**उपघटक :** कागदाचे तुकडे चिकटवून शिल्प तयार करणे.		
• कागदाचे तुकडे चिकटवून विविध वस्तू तयार करतात. • स्व–निर्मितीचा आनंद घेतात. • कल्पक, शोधकवृत्ती वाढीस लागते. • निरीक्षण क्षमतेस व स्व–निर्मितीस चालना मिळते.	प्लॅस्टिकच्या भांड्याला बाहेरून तेल लावावे. डिंक व पाणी यांच्या मिश्रणात वर्तमानपत्राचे तुकडे बुडवून ते भांड्याला लावून घ्यावेत. असे सात ते आठ थर भांड्याला पूर्ण चिकटवावेत व वाळण्यास ठेवावे. दुसऱ्या दिवशी कागदाचे भांडे प्लॅस्टिकच्या भांड्यापासून खेचून वेगळे करावे.	• वरीलप्रमाणे कागदाचे तुकडे चिकटवून विविध शिल्पे तयार करून घ्यावी. तयार झालेले शिल्प मुलांच्या आवडीच्या रंगात रंगवून घ्यावे व याचा उपयोग कशासाठी करता येईल यावर छोटीशी चर्चा करावी.	• हिंदी : बधाई कार्ड पान नं.११ • पर्यावरण : पर्यावरणपूरक वस्तू तयार करण्याची सवय लागते. (पुनर्वापर)
घटक : अन्य माध्यमांचे शिल्प	**उपघटक :** कागदी डिशपासून अन्य माध्यमांचे शिल्प निर्मिती		
• कल्पनाशक्तीचा विकास होतो. • स्वावलंबन, आत्मविश्वास गुण वाढीस लागतो. • पर्यावरणपूरक उपक्रमांची सवय अंगी बाणली जाते. • शोधकवृत्तीस चालना मिळते.	कागदी डिशपासून साहित्य ठेवण्याची छोटीशी बॅग तयार करणे. प्रथम कागदी डीश घेऊन पट्टीच्या साहाय्याने मधोमध एक डीश कापून घ्यावी. दुसरी पूर्ण डीश खाली घेऊन त्यावर खालील बाजूस अर्धी डीश चिकटवावी. वरील बाजूवर आवश्यक ती सजावट करावी व ती लटकवण्यासाठी सुतळी किंवा रंगीत दोरा दोन्ही बाजूने ओवून घ्यावा.	• ग्लास, कागदी डिश, स्पंज, काड्या, रिकामी खोकी, बाटल्यांची झाकणे, बटणे, इत्यादी गोष्टी जमवण्यास सांगाव्यात. या साहित्यातून मुलांना काही करता येईल का? याविषयी वर्गात चर्चा करावी. प्रत्येकाला आपलं मत व कल्पना मांडू द्याव्यात. शक्यतो त्यांच्या कल्पनेने व आवडीने कृती करून घ्यावी व त्यांना प्रोत्साहन द्यावे.	• शारीरिक शिक्षण : एकाग्रता, स्थिरता, बैठक वाढते. • गणित : कागदाचे मापन करणे, कागद मोजणे इत्यादी क्रिया करता येतात. पूर्ण गोल, अर्धा गोल. • पर्यावरण : पुनर्वापर वृत्ती लहानपणापासून वाढीस लागते.

विषय : संगीत

घटक : गायन **उपघटक :** बालगीत (निसर्गनिर्मित व मानवनिर्मित गोष्टींची आधुनिक संकल्पना व उपकरणांशी सांगड घालणारी कथागीते)

काय साध्य होईल?	अध्ययन अनुभव	मुक्त अभिव्यक्ती	विषय समवाय
• मुक्त आविष्कार व मुक्तअभिव्यक्ती करतात. • बालसुलभ कल्पकता, सामूहिकता वाढते. • स्वर व लयींची जाण वाढते.	गीतरचना व संकल्पना यासंबंधी विद्यार्थ्यांना अभिव्यक्त करावे. त्यांच्या कल्पकता जाणून घ्याव्यात. गीत स्वर – तालबद्ध म्हणून घ्यावे. गीतांची रचना कशी असते याबद्दल माहिती द्यावी. आधुनिक गोष्टींशी सांगड घालणाऱ्या गीतांचा सराव घ्यावा. मुलांना माहिती असणारी यापेक्षा वेगळी बालगीते साभिनय म्हणून घ्यावीत.	• प्राणी, पक्षी नृत्य करतात, वाद्ये वाजवितात तसेच आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करतात. अशा वर्णनाची बालगीते सादर करणे.	• परिसर अभ्यास भाग १ : निसर्ग व मानवनिर्मिती गोष्टींची माहिती. • गणित : आकारांची माहिती

उपघटक : समूहगीत, देशभक्तीपर गीत, व्यक्ती विषयक गीत, वेगवेगळ्या भाषांतील गीते

काय साध्य होईल?	अध्ययन अनुभव	मुक्त अभिव्यक्ती	विषय समवाय
• थोरांविषयी आदरभाव राखतात. • उत्स्फूर्तपणे सादरीकरण करतात. • सामूहिक गायनाचा आनंद घेतात.	व्यक्तिविशेष सांगणाऱ्या गीतांच्या अनुषंगाने गीताचा भावार्थ स्पष्ट होईल याविषयी चर्चा करावी. त्यातून मुलांना चांगली प्रेरणा मिळेल असे पहावे. या प्रकारची मुलांना कोणती गाणी माहिती आहेत हे विचारावे. देशभक्ती निर्माण होईल अशी गाणी म्हणून घ्यावीत. विविध भाषांमधील समूहगीतांचा सराव घ्यावा.	• विविध भाषेतील गाणी सादर करणे. • समूहगीत तालासुरात सादर करणे.	• मराठी, हिंदी, इंग्रजी : भाषेतील कविता पाठांतर होतात. • परिसर अभ्यास भाग २ : थोर व्यक्तींच्या कार्याची माहिती होते. चांगले काम करण्याची प्रेरणा मिळते. • शारीरिक शिक्षण : आत्मविश्वास वाढतो. सामूहिक शिस्त समजते.

उपघटक : लोकगीत, इतर भाषेतील लोकगीते, विविध राज्यांतील लोकगीते			
काय साध्य होईल?	**अध्ययन अनुभव**	**मुक्त अभिव्यक्ती**	**विषय समवाय**
• इतर राज्यांतील लोकसंस्कृतीचा अभ्यास व इतर राज्यांतील भाषांची ओळख.	गीताची पार्श्वभूमी समजावून सांगावी. विविध राज्यातील लोकसंस्कृती, परंपरा, वेशभूषा यांविषयी चर्चा करावी. लोकसंस्कृतीबद्दल प्रेमभावना वाढवावी. स्वतंत्र विचार करण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावी. विविध गीतांचा स्वर–तालबद्ध सराव घ्यावा. वैयक्तिक व सामूहिक सादरीकरणाची संधी उपलब्ध करून द्यावी.	• इतर भाषेतील लोकगीते मिळवून आत्मविश्वासाने सादर करणे. • मुलांना माहीत असणारे दुसऱ्या राज्यातील लोकगीत इतर मुलांना शिकवणे.	• परिसर अभ्यास भाग २ : विविध राज्यांतील लोकसंस्कृती, परंपरा, पोशाख यांची ओळख, राज्यांची माहिती मिळेल. • भाषा : विविध भाषांतील शब्दसंग्रह, भाषिक सौंदर्याचा आनंद घेता येईल.
उपघटक : राग परिचय (राग : भूप)			
• स्वरतालाचे ज्ञान होते. • अलंकारातून राग स्वरूप समजून घेतात.	रागाची संकल्पना व त्या संदर्भातील व्याख्या योग्य उदाहरणाद्वारे समजावून सांगाव्यात. रागावर आधारित प्रचलित गाणी ऐकवावीत व म्हणून घ्यावीत. एखाद्या स्थानिक कलाकाराकडून प्रत्यक्ष राग ऐकवावा. रागातील स्वरां–पासून स्वरालंकार तयार करण्याविषयी माहिती द्यावी व म्हणून घ्यावेत.	• भूप रागावर आधारित एखादे गीत सादर करणे. • भूप रागातील स्वरालंकार तालात म्हणणे.	• भाषा : कवितांना चाली लावणे. • शारीरिक शिक्षण : नियमांचे काटेकोर पालन करणे.
विषय : संगीत **घटक :** वादन — **उपघटक :** वादन परिचय			
• सुषिर वाद्यांचा परिचय करून घेतात. • वाद्यांची माहिती मिळवतात. • वाद्य वाजवण्याचा प्रयत्न करतात.	वाद्यांच्या प्रकारांची माहिती द्यावी. सुषिर वाद्यांविषयी माहिती सांगावी. केरवा तालाचा परिचय द्यावा. ठेका वाजवण्याविषयी मार्गदर्शन करावे. केरवा तालातील गाणी ऐकवावीत.	• तबल्यावर केरवा ताल वाजवणे. • गाण्याबरोबर पेटी वाजवण्याचा प्रयत्न करणे.	• भाषा : कवितेला चाली लावणे. • परिसर अभ्यास : वाद्यांतील आवाजाचे तंत्र समजते.

उपघटक : पार्श्वसंगीत			
काय साध्य होईल?	**अध्ययन अनुभव**	**मुक्त अभिव्यक्ती**	**विषय समवाय**
• छोट्या स्वरसमूहांची रचना करतात. • कवितेला चाल लावतात.	स्वरांची रचना कशी करावी याबद्दल माहिती द्यावी. स्वरवाद्य व गायनाद्वारे छोट्या स्वररचनांचा सराव करून घ्यावा. ताल वाद्याबरोबर सराव घ्यावा. स्वतःच्या कल्पकतेने स्वररचना तयार करण्यास प्रोत्साहन द्यावे.	• छोट्या स्वरसमूहाची धून वाजवणे.	• भाषा : कवितेला चाल लावतात. कवितेतील यमक समजते.
विषय : संगीत	**घटक :** नृत्य	**उपघटक :** हालचाली	
• नृत्यात रमतात. • सामूहिक समायोजन करतात. • नवीन कल्पकतेचा आनंद अनुभवतात.	सामूहिक आकृतिबंध तयार करून वेगवेगळ्या हालचाली करून घ्याव्यात. विविध कविता, संस्कार गीते, निसर्गावर आधारित कविता, गाणी, पर्यावरण पूरक गीते, दृश्ये यांवर चर्चा करावी. मुलांना त्यांच्या कल्पकतेने वरील सर्व गाणी, कविता सादरीकरण करण्याची संधी द्यावी. वैयक्तिक व सामूहिक उपक्रम राबवावेत. उत्स्फूर्त सादरीकरणास वाव द्यावा.	• विविध गीतांवर अर्थपूर्ण व कौशल्यपूर्ण हालचाली करून घ्याव्यात.	• गणित : त्रिकोण, चौकोन, वर्तुळ, संख्या यांचा उपयोग. • भाषा : विविध भाषांचे ज्ञान होते शब्दसंग्रह वाढतो. • परिसर अभ्यास भाग १ : निसर्ग व पर्यावरणाची माहिती होते.
उपघटक : नृत्य परिचय (गोंधळी नृत्य)			
• निरीक्षण, अनुकरण व सांघिक प्रयत्न करतात. • परस्पर सहसंबंध जपतात.	विविध प्रांतातील लोकनृत्याची माहिती द्यावी. त्यांची वैशिष्ट्ये, वेशभूषा व सांस्कृतिक महत्त्व सांगावे. त्याविषयी माहिती मिळवण्यास सांगून चर्चा करावी. एखादा नृत्यप्रकार विद्यार्थ्यांचे गट करून सादर करण्यास प्रवृत्त–	• इतर राज्यांतील लोकनृत्य सादर करणे. • लोकनृत्यासाठी लागणाऱ्या साहित्याची यादी तयार करणे.	• परिसर अभ्यास भाग २ : सांस्कृतिक परंपरा. • परिसर अभ्यास भाग १ : भौगोलिक परिस्थिती, स्थान, व्यवसाय, वेशभूषा. • भाषा : वेगवेगळ्या प्रांतातील भाषेचे ज्ञान/शब्दसंग्रह.

काय साध्य होईल?	अध्ययन अनुभव	मुक्त अभिव्यक्ती	विषय समवाय
	करावे. गोंधळी नृत्याविषयी माहिती मिळवण्यास सांगावी. वर्गात गटवार चर्चा करावी. गोंधळी नृत्य सादर करून घ्यावे.		
उपघटक : अभिनय गीत			
• राष्ट्रीय एकात्मता जपतात. • मुक्त अभिनय करतात. • अभिनयातील आनंद घेतात.	विविध भाषांमधील गीतांमध्ये येणाऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण शब्दांची माहिती द्यावी. राष्ट्रीय एकात्मता याविषयी चर्चा करावी. मराठी, हिंदी, इंग्लिश विषयांतील कविता विद्यार्थ्यांना मुक्तपणे साभिनय सादर करण्यास प्रोत्साहन द्यावे. विविध भाषांमधील गीतांचे साभिनय सादरीकरण करून घ्यावे. विद्यार्थ्यांना मुक्त अभिनय करण्यास प्रवृत्त करावे. त्यांच्या कल्पकतेला वाव द्यावा.	• पाठ्यपुस्तकातील मराठी, हिंदी, इंग्रजी कविता साभिनय सादर करणे.	• इतिहास : राष्ट्रीय एकात्मता • भाषा : मराठी, हिंदी, इंग्रजी भाषेतील नवीन शब्दसंग्रह, कविता पाठांतर, भाषेतील सौंदर्य अनुभूती.
विषय : नाट्य **घटक :** नाट्य **उपघटक :** पायाभूत हालचाली			
• गटाने प्रसंग सादर करतात. • अभिनयातून आनंद मिळवतात.	नाटकातील विविध प्रसंगांविषयी चर्चा करावी. संवादविरहित प्रसंग सादर करण्याविषयी चर्चा करावी. गटाने सादरीकरण करण्यास प्रवृत्त करावे. सादरीकरणात पार्श्वसंगीताचा वापर करण्याविषयी चर्चा करावी.	• संवादाशिवाय कृती करणे व इतरांनी ओळखणे. उदा. ओझे उचलणे, विहिरीतून पाणी काढणे, हरवलेली वस्तू शोधणे.	• भाषा : प्रासंगिक संवाद करतात. • शारीरिक शिक्षण : गटाने सादरीकरण करतात.

उपघटक : वाचिक अभिनय / अनुभव कथन			
काय साध्य होईल?	**अध्ययन अनुभव**	**मुक्त अभिव्यक्ती**	**विषय समवाय**
• स्पष्ट शब्दोच्चार करतात. • आत्मविश्वासाने सादरीकरण करतात.	नाट्यछटा व नाट्यप्रवेश यांबद्दल माहिती सांगून चर्चा करावी. एखादा नाट्यप्रवेश एका गटाकडून वाचून घ्यावा. सादरीकरणानंतर सुधारणा करण्याविषयी चर्चा करावी. समय सूचकतेचा वापर कसा करावा याबद्दल माहिती सांगावी.	• वर्गातील किंवा शाळेतील एखाद्या कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन, प्रास्ताविक, परिचय व आभार प्रदर्शन करणे.	• भाषा : बोलण्यात आत्मविश्वास येतो. • परिसर अभ्यास : ऐतिहासिक प्रसंगांचे वाचन होते.
उपघटक : एकात्मिक सादरीकरण			
• कल्पकता वापरतात. • रसनिर्मिती करतात.	नाट्य सादरीकरणात गायन, वादन, नृत्य, चित्र व शिल्प यांचा उपयोग करण्याविषयी माहिती द्यावी. एकात्मिक पद्धतीने सादरीकरण केल्यानंतर चर्चा करावी. उत्कृष्ट सादरीकरणास व कल्पकतेला प्रोत्साहन द्यावे.	• पाठ्यपुस्तकातील एखादा ऐतिहासिक नाट्यप्रसंग सादर करणे. • नाट्य सादरीकरणात गायन, वादन, नृत्य, चित्र, शिल्प यांचा वापर करणे.	• परिसर अभ्यास : ऐतिहासिक व्यक्तींची माहिती मिळते. • कार्यानुभव : कृतीतून शिक्षण मिळते. • भाषा : विविध भाषांची माहिती होते.
उपघटक : नेपथ्य व तांत्रिक अंगे			
• साहित्याचा योग्य पद्धतीने वापर करतात. • स्वतंत्र विचार करतात. • नवीन आविष्कार करतात.	आरसा, बल्ब, चकचकीत कागद, खिडकी, दरवाजा इत्यादी घटकांचा कल्पकतेने वापर करण्याविषयी माहिती द्यावी. नैसर्गिक प्रकाश व कृत्रिम प्रकाशाबद्दल माहिती द्यावी. त्याबद्दल चर्चा करावी. प्रकाश साधनांचा व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर कल्पकतेने करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे व मदत करावी.	• एखाद्या नाट्यप्रसंगात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.	• परिसर अभ्यास : नैसर्गिक व कृत्रिम प्रकाशाबद्दल माहिती मिळते. प्रकाशाची साधने समजतात. • गणित : चौकोन, त्रिकोण, गोल इत्यादी आकारांचा वापर करतात.

मूल्यमापन निर्देश

- निरीक्षण, तोंडीकाम, प्रात्यक्षिक, कृती, उपक्रम इत्यादी.

संदर्भ सूची :

- खेळू, करू, शिकू (इ. पहिली ते तिसरी)
- कलाशिक्षण शिक्षक-पालक हस्तपुस्तिका (इ. पहिली ते आठवी)
- कलानिर्मिती व इतिहास (इ. आठवी)
- कला समेकित (Integrated) अधिगम (एनसीईआरटी)
- चित्रकला व रंगकाम कार्यशिक्षण हस्तपुस्तिका (इ. नववी)
- चित्रकला व रंगकाम कार्यशिक्षण हस्तपुस्तिका (इ. दहावी)
- स्व-विकास व कलारसास्वाद (इ. नववी व दहावी)
- ***Alternative Academic Calendar for Students April-2020 (NCERT)***

महत्त्वाच्या सूचना :

- मुलांच्या चित्रांत चुका काढू नये. ती त्यांची स्वतःची चित्रनिर्मिती असते. त्यातील भावना समजून घ्याव्यात. अधिक आवश्यकता वाटल्यास आवश्यक तेथे माहिती सांगावी.
- कोणतेही चित्र हे कमी दर्जाचे अथवा चुकीचे नसते. प्रत्येक कलाकृती ही उत्तमच असते हे मुलांमध्ये आपल्या कृतींतून व विचारांतून समजायला हवे.
- मुलांच्या कलाकृतींचे योग्य ते कौतुक व्हावे यांकरिता **ओपन आर्ट गॅलरी व मुक्त भिंत** हा उपक्रम आपल्या वर्गाबाहेरील रिकाम्या जागेत राबवावा. जेथे मुले उत्स्फूर्तपणे कलानिर्मिती करू शकतील.
- मुलांसाठी व त्यांच्या कलाकृतींच्या प्रदर्शनासाठी स्वतंत्र असा प्रदर्शन फलक (भित्तीफलक) असावा. जेथे मुलांच्या कलाकृतींचे नियमित प्रदर्शन होईल.
- मुलांना कलाकृती निर्माण करताना माध्यमांचे अथवा इतर कोणतेही बंधन घालू नये. त्यांच्या आवडीनुसार मुक्तपणे निर्मिती करण्यास त्यांना प्रोत्साहन द्यावे.
- कला ही मुलांमधील गुण विकसित करण्याचे प्रभावी माध्यम आहे. त्यांना कलाकृती ही स्वयंप्रेरणेने व स्व-कल्पकतेने करू द्यावी. अति मार्गदर्शन, सूचना व बंधनामुळे कलाकृतींमधील व निर्मिती प्रक्रियेतील नैसर्गिकता व सहजता निघून जाण्याचा संभव असतो.
- काही वेळा कलाकृती निर्माण करताना आपणांस विविध टोकदार, धारदार साहित्याचा वापर करावा लागतो. अशा वेळी शिक्षकांनी आवश्यक ती काळजी घेण्यासंबंधीच्या सर्व सूचना मुलांना द्याव्यात.

- टोकदार, धारदार वस्तू वापरत असताना कामाव्यतिरिक्त त्या हातांत घेऊ अथवा उगीच इतरत्र फिरवू नये. या वस्तूंशी खेळू नये. अशा सूचना मुलांना द्याव्यात.
- चित्रणाच्या बाबतीत बघून काढणे येथे अपेक्षित नाही, तरी चित्रण करताना स्व-कल्पना, स्वयंप्रेरणा, स्व-निर्मितीस वाव द्यावा.
- एखादी चांगली कृती केल्यावर मुलांचे कौतुक झाले नाही, तर कृती चांगली असूनही कदाचित शेवटची असू शकते. याउलट भरभरून कौतुक झाले तर त्यांच्या मनी ती पुन:पुन्हा करण्याची उर्मी तयार होईल, चांगल्या गोष्टींची जाणीव होईल. एखादी चूक झाली, तर आपण लगेचच आक्रमक होतो. चांगले काम केले तर मुलांचे कौतुक करतोच असे नाही. सतत चांगल्या गोष्टींच्या कौतुकातून सकारात्मक विचारांची बीजे पेरली जातात. कौतुक करणे म्हणजे जीवन संजीवनीच असते.

■■■

पूरक साहित्य विकसन निर्मिती गट : यादी

मराठी : अभ्यासगट सदस्य

- डॉ. जगराम भटकर, प्र. प्राचार्य, भाषा विभाग प्रमुख, — सदस्य सचिव
  राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- सविता वायाळ, विशेषाधिकारी, मराठी विभाग, — सदस्य
  महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (बालभारती) पुणे.
- अजित राक्षे — अभ्यासगट समन्वयक
- संदीप वाक्चौरे — सदस्य
- सचिन लोखंडे — सदस्य
- डॉ. नंदा भोर — सदस्य
- अभय गावडे — सदस्य
- चैताली भोसले — सदस्य

इंग्रजी : अभ्यासगट सदस्य

- डॉ. उज्ज्वल करवंदे, वरिष्ठ अधिव्याख्याता, — सदस्य सचिव
  प्रादेशिक विद्या प्राधिकरण, औरंगाबाद.
- संतोष पवार, विशेषाधिकारी, इंग्रजी विभाग, — सदस्य
  महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, (बालभारती) पुणे.
- संजीवनी नंदमित्र पवार — अभ्यासगट समन्वयक
- डॉ. श्रुती प्रकाश चौधरी — सदस्य
- राहुल काशिनाथ सुरवसे — सदस्य
- मानसी मिलिंद भोसले — सदस्य
- हर्षा विजय चव्हाण — सदस्य
- मंजुषा सिद्धार्थ नंदेश्वर — सदस्य
- प्रदीप मनोहर पाटील — सदस्य
- ऊर्मिला साहेबराव शेळके — सदस्य
- गजानन बबन बोढे — सदस्य

हिंदी : अभ्यासगट सदस्य

- डॉ. जगराम भटकर, प्राचार्य, भाषा विभाग , सदस्य सचिव
  राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- डॉ. अलका पोतदार, विशेषाधिकारी, हिंदी भाषा विभाग, सदस्य
  महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (बालभारती) पुणे.
- डॉ. रजनीकांत ज्ञानदेव पोवार अभ्यासगट समन्वयक
- धन्यकुमार जिनपाल बिराजदार सदस्य
- प्रा. अनुया दळवी सदस्य
- भुमेश्वर खुमेश्वर कटरे सदस्य
- जयप्रकाश गरीबदास सूर्यवंशी सदस्य
- समीर अशोक जाधव सदस्य
- संजय नारायण गावडे सदस्य
- राजेंद्र लक्ष्मण खांबे सदस्य
- अनिलकुमार जगन अंबुले सदस्य
- सुनीलकुमार बच्चन यादव सदस्य

गणित : अभ्यासगट सदस्य

- वृषाली गायकवाड, अधिव्याख्याता, गणित विभाग, सदस्य सचिव
  राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- उज्ज्वला गोडबोले, विशेषाधिकारी, गणित विभाग, सदस्य
  महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, (बालभारती) पुणे.
- आण्णापा रावसाहेब परीट अभ्यासगट समन्वयक
- रवींद्र महादेव येवले सदस्य
- रामा विठोबा व्हन्याळकर सदस्य
- संदीप पंचभाई सदस्य
- सुवर्णा विश्वास देशपांडे सदस्य
- सागर कृष्णराव काळे सदस्य
- विशाल प्रकाश शेटे सदस्य
- मायावती महादेव पाटील सदस्य
- सज्जन श्रीधर मागाडे सदस्य

परिसर अभ्यास – भाग १ : अभ्यासगट सदस्य

- तेजस्विनी सदानंद आळवेकर, उपविभागप्रमुख विज्ञान विभाग — सदस्य सचिव
  राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- राजीव पाटोळे, विशेषाधिकारी (विज्ञान) — सदस्य
  महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, (बालभारती) पुणे.
- रविकिरण जाधव, विशेषाधिकारी (भूगोल) — सदस्य
  महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, (बालभारती) पुणे.
- श्रीमती वर्षा सरोदे, प्र. विशेषाधिकारी (इतिहास) — सदस्य
  महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, (बालभारती) पुणे.
- प्रशांत पंडितराव कोळसे — अभ्यासगट समन्वयक
- डॉ. इरफान अजिज इनामदार (भूगोल) — सदस्य
- डॉ. प्राची राहुल चौधरी (विज्ञान) — सदस्य
- गजानन नागोरावजी मानकर (विज्ञान) — सदस्य
- दयाशंकर विष्णू वैद्य (ना. शास्त्र) — सदस्य
- सचिन परशुराम आहेर (भूगोल) — सदस्य
- गौरीशंकर दत्तात्रय खोबरे (भूगोल) — सदस्य
- भाऊसाहेब शिवाजीराव उमाटे (ना. शास्त्र) — सदस्य
- सुनिता महादेव पाटील (विज्ञान) — सदस्य
- सुधीर यादवराव कांबळे (विज्ञान) — सदस्य
- श्रावणी सदाशिव सावंत — सदस्य
- सुधीर आप्पया आमनगी — सदस्य

परिसर अभ्यास – भाग २ : अभ्यासगट सदस्य

- डॉ. दत्तात्रय बाळकृष्ण थिटे, उपविभागप्रमुख (सामाजिक शास्त्र) — सदस्य सचिव
  राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- वर्षा सरोदे, विशेषाधिकारी (इतिहास) — सदस्य
  महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, (बालभारती) पुणे.
- डॉ. शुभांगना अत्रे — सदस्य
- डॉ. शिवानी लिमये — अभ्यासगट समन्वयक
- रामदास दशरथ ठाकर — सदस्य
- डॉ. नागनाथ अप्पासाहेब येवले — सदस्य

- वैजनाथ भीमराव काळे — सदस्य
- सुनिता दळवी — सदस्य
- सदानंद काशिनाथ डोंगरे — सदस्य
- डॉ. सचिन गुंडीराम डेंगळे — सदस्य

खेळू, करू, शिकू : अभ्यासगट सदस्य

- डॉ. शोभा खंदारे, उपसंचालक, — सदस्य सचिव
  राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- डॉ. अजयकुमार लोळगे, विशेषाधिकारी, कार्यानुभव विभाग, — सदस्य
  महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, (बालभारती) पुणे.
- विद्याधर सदानंद म्हात्रे — अभ्यासगट समन्वयक
- मुकुल माधवराव देशपांडे (गटप्रमुख : खेळू) — सदस्य
- प्रकाश कारभारी पारखे (गटप्रमुख : करू) — सदस्य
- सुनिल हिंदुराव देसाई (गटप्रमुख : शिकू) — सदस्य
- निलेश बाळाभाऊ झाडे — सदस्य
- शंकर जनार्दन शहाणे — सदस्य
- नागसेन नरहरी भालेराव — सदस्य
- डॉ. अश्विन सुधाकरराव किनारकर — सदस्य
- रश्मी मिलिंद राजपूरकर — सदस्य
- अमोल अंबादास बोधे — सदस्य
- निताली संभाजी हरगुडे — सदस्य
- प्रकाश भाऊसाहेब नेटके — सदस्य
- प्रवीण शांताराम माळी — सदस्य
- प्राजक्ता प्रकाश ढवळे — सदस्य
- प्रणिता कुमावत — सदस्य

■■■